

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

ВБД.: 1(091)

Ба ҳукуқи дастнавис

КАРИМОВ ҚАДРИДДИН ОБЛОБЕРДИЕВИЧ

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ АҚИДАҶОИ МАОРИФПАРВАРИИ ЖАН
ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣ доктори фалсафа PhD,
доктор аз рӯи ихтисоси 6D020100 – фалсафа (6D020102 – Таърихи
фалсафа)

Роҳбари илмӣ:

Султонзода Соқӣ Аслон - доктори
илмҳои фалсафа, дотсенти кафедраи
фалсафа ва фарҳангшиносии ДДОТ ба
номи С. Айнӣ

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИЧА

Муқаддима.....3-17

БОБИ I. НАҚШИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ ДАР ТАШАККУЛ ВА ТАКОМУЛИ РАВИЯИ МАОРИФПАРВАРӢ

§ 1.1. Заминаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии пайдоиши маорифпарварӣ дар
Франса ва Осиёи Марказӣ: умумият ва фарқият.....18-31

§ 1.2. Мухтасари шарҳи ҳол ва таснифи осори Жан Жак Руссо ва
Аҳмади Дониш.....32-52

§ 1.3. Сарчашмаҳои идеявии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии
Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш.....53-68

БОБИ II. ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ АНДЕШАҲОИ ИСЛОҲОТҲОӢ ВА ГУМАНИСТӢ ДАР ТАЪЛИМОТИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ

§ 2.1. Баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ӯ бо ҷомеа дар таълимоти
Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш.....69-96

§ 2.2. Моҳияти фалсафии концепсияи тарбияи табиӣи Жан Жак Руссо
ва хусусиятҳои фарқкунандаи он аз назарияи тарбияи Аҳмади
Дониш.....97-124

§ 2.3. Нақши ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Жан Жак Руссо ва Аҳмади
Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони
баъдина.....125-144

Хулоса.....145-152

Феҳристи манбаъҳо ва адабиёти истифодашуда.....153-171

Интишороти довталаб аз рӯи мавзӯи диссертатсия.....171-172

МУҚАДДИМА

Аҳамияти мавзуи таҳқиқот. Осори арзишманди маорифпарваронаи Жан Жак Руссо - франсавӣ, файласуф ва педагог ва Аҳмади Дониш - мутафаккири тоҷик, поягузори равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Марказӣ - чузъи фарҳанг, сармояи маънавии ташаккули қобилияти зеҳнии инсоният маҳсуб меёбанд. Мазмун ва моҳияти осори фалсафии онҳо натавонанд донишмандони ҷомеаи муосир, балки тамоми инсонҳоро, ки кӯшиши дарки олам, ҷомеа ва ҳастии инсонро доранд, ба худ ҷалб менамояд.

Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ба масъалаи дарки мафҳуми инсон, системанок ба роҳ мондани раванди таълиму тарбия ва ба камол расонидани инсон, таъсиси оила ва риояи талаботи никоҳ, таъсиси ҷомеа ва амалӣ кардани принципҳои адолат ва баробарии иҷтимоӣ ҳангоми иҷро кардани усулҳои идоракунии давлат, дар маҷмӯъ муносибати инсон нисбат ба табиат ва моҳияти худ ба хотири пайдо кардани ҷойгоҳи мувофиқ дар раванди муносибатҳои иҷтимоӣ ва ғайра таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намудаанд.

Таҳқиқ ва мутолиаи бозёфтҳои маънавии ин маорифпарварон дар мадди аввал аз он ҷиҳат муҳим мебошанд, ки ҳама гуна зиддиятҳо, ки дар назарияи тарбияи муосир ҷиҳати ҳалли мушкилоти фаҳмиши инсон ва ба камол расонидани ӯ ҳамчун субъект ба миён меоянд, бартараф менамояд. Ҳамзамон, афкори фалсафии ҳар ду мутафаккир аз мавқеи ақлгарой пешкаш гардида, мутафаккирони мазкур ҳаллу баррасии масъалаҳои мавҷударо дар мизони ақл пешниҳод мекунанд ва ба нерӯи созандаи ақл бовар доранд.

Бо назардошти гуфтаҳои қаблӣ, муаллиф таҳқиқи масъалаи мазкурро дар арсаи таъсирпазирии фарҳангҳо аз мавзуи дорои аҳамияти назарӣ ва амалидошта меҳисобад:

1) Аҳмади Дониш саромади маорифпарварони аморати Бухоро буд. Ж.Ж. Руссо бошад, яке аз маорифпарварони машҳури фаронсавӣ ба шумор мерафт. Маорифпарварии Осиёи Миёна дар заминаи маорифпарварии аврупоӣ ба воситаи фарҳанги рус ташаккул ёфтааст. Дар ҳар ду ҳолат мақсад

ягона аст - маърифатнок кардани мардум, вале аз ҷиҳати шароити иҷтимоӣ ва дигар тамоюлот дар байни афкори маорифпарварони ҳам Аврупо ва ҳам Шарқ фарқиятҳои зиёд мавҷуд мебошад. Аммо аз ҷиҳати масъалагузорӣ афкори маорифпарваронаи Дониш бештар ба андешаҳои маорифпарварии Ж.Ж. Руссо қаробат доранд, ҳарчанд Дониш тақрибан як аср баъдтар аз Ж.Ж. Руссо зиндагӣ карда, Ж.Ж. Руссо ва осори ӯро комилан наметонист;

2) бо тақия ба арзишҳои ду фарҳанг: Аврупо ва Шарқ хонанда ва пажӯҳишгар метавонад маълумоти воқеиро дар бораи сарчашмаҳои пайдоиш, ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунандаи равияи маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна бардошт намояд;

3) ақидаҳо ва тавсияҳои пешниҳодкардаи Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар бораи тағйир додани сохтори идораи сиёсии ҷомеа, барои ба вуҷуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ дар кишвари Фаронса ва минтақаи Осиёи Миёна ба сифати замина нақш бозиданд;

4) нобаробарии иҷтимоиро ҳар ду маорифпарвар асоси низоми истибдоди идоракунии давлат мешуморанд ва қайд мекунанд, ки он аз тақсими беадолатонаи моликият сарчашма мегирад. Ин тавсияи маорифпарварон то ба ҳол аҳамияти худро ҷиҳати риояи адолати иҷтимоӣ ва роҳ надодан ба нобаробарии ҷамъиятӣ нигоҳ доштааст;

5) маорифпарварон ҳалқро ҳамчун манбаи ҳокимият эътироф карда, дар ҳалли масъалаҳои меҳварии ҷомеа ба эътибор гирифтани раъи онҳоро рукни асосии ҷомеаи демократӣ мешуморанд;

6) тибқи талаботи концепсияи тарбияи табиӣ Ж.Ж. Руссо ва назарияи тарбияи Аҳмади Дониш барои ташаккули инсон нақши се омил муҳим аст: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият. Ин ақидаҳо имрӯз низ барои соҳаи маориф ва тарбия арзиши худро доранд.

Дарачаи коркарди илмӣ омӯзиши масъала. Омӯзиши сарчашмаҳо нишон медиҳанд, ки нахустин коркардҳо дар бораи паҳлуҳои мухталифи мероси фалсафии Ж.Ж. Руссо ҳанӯз аз охири асри XIX ва ибтидои асри XX

дар Олмон аз чониби И.Б. Базедов, Х.Г. Зальцман, И.Г. Кампе, Э.Х. Трапп [150, с. 30-34] ва ғайра шурӯъ шуд. Муҳаққиқони олмонӣ қариб ҳамаи осори маорифпарварро дар 16 ҷилд тарҷума карданд.

Дар монография ва мақолаҳои Ч.Морлей (1881), Г.Геффдинг (1898), Г.Грэхэм (1904), Г.Гобел (1980) [30; 32; 134; 54; 70] ва дигар муҳаққиқони аврупоӣ баҳодиҳии амиқи осори илмӣ ва шахсияти Ж.Ж. Руссо, пажӯҳиши афкори педагогии маорифпарвар, ки мавриди таваҷҷуҳи ҷомеаи замонаш буд, инъикос ёфтаанд.

Дар Россия бошад, таваҷҷуҳи бештар ба таҳқиқи осори Ж.Ж. Руссо дар асри XX дода шудааст. Хусусан, олимони рус М.И. Розанов, Н.Н. Бахтин, Э.П. Кревина, Н.К. Крупская афкори фалсафӣ-педагогии маорифпарварро мувофиқ ба муносибатҳои форматсионӣ ва аз мавқеи нерӯҳои сиёсӣ: демократӣ, либералӣ ва инқилобӣ пажӯҳиш кардаанд.

Муҳаққиқони даврони шӯравӣ Н.А. Константинов, Е.Н. Мединский, М.Ф. Шаббаев ва дигарон хусусияти демократӣ ва маорифпарварона доштани таълимоти фалсафии Руссо қайд карда, вале нигоҳи ӯро нисбати «педагогикаи чуфт» (истилоҳи коркардкардаи А.С.Макаренко) ва анъанаи фардӣ дар тарбияро танқид менамоянд.

Т.Мисаева таваҷҷуҳи хоса ба муайян кардани мақоми Ж.Ж. Руссо дар рушди равияи маорифпарварӣ зоҳир карда, ӯро дар таърихи фарҳанги Аврупо ҳамчун ислохотҳои бузурги раванди тарбия ва таҳсилот муаррифӣ мекунад [68, с. 1].

Дар таҳқиқоти А.А.Златополская [138] ва С.В.Занин [43] аҳамияти вижа ба ҷанбаҳои педагогии афкори маорифпарвар, муносибатҳои байнифанӣ ҳангоми ба роҳ мондани раванди таҳсилот зоҳир карда шудааст.

Дар маҷмӯъ, то имрӯз чунин паҳлуҳои осори маорифпарвар мавриди омӯзиш ва таҳқиқи муҳаққиқон қарор гирифтааст:

- илмӣ-шарҳи ҳолӣ (В.Ф.Асмус, М.Бейтс, И.Е.Вертеман, Ч.Стюард, С.П. Толстов ва ғайра);

- иҷтимоӣ-фалсафӣ (Ф.Бродал, В.Винделбанд, В.Дилтей, Э.Кассирер, И. Кант, Р. Роллан, С. Алексеева, Ю.М. Лотман ва дигарон);

- таърихӣ-педагогӣ (И.Е. Вертсман, Г.Н. Чиладзе, В.В. Лазарев, Ф.П. Хагер ва дигарон).

Дар Тоҷикистон дар бораи шинохт ва муаррифии афкори маорифпарваронаи Ж.Ж. Руссо олимони варзида: И.Каримова ва С.Сулаймонӣ мақолаҳои ҷудогона иншо карда, тамоюлгирии афкори педагогии маорифпарварро мушаххас кардаанд. Саҳми дигари назарраси онҳо аз он иборат аст, ки китоби «Эмил ва ё дар бораи тарбият»-и Руссо бо забони тоҷикӣ баргардон намуда, дастраси хонандагон кардаанд.

Дар таҳқиқи ҷанбаҳои мухталифи равияи маорифпарварӣ, аз ҷумла таҳқиқи осори Аҳмади Дониш, хизмати донишманди шинохта З. Раҷабов [79; 78; 82; 81] бузург аст. Зеро ҳангоми таҳқиқи паҳлуҳои мухталифи фалсафии маорифпарварӣ асарҳои илмӣ-тадқиқотии бунёди таълиф намуд. Дар онҳо сабабҳои асосии пайдоиши маорифпарварӣ, ҳадафҳо ва барномарезии маорифпарваронро нишон дода, саҳми Аҳмади Донишро дар ташаккул ва таъсиси ҳалқаи илмӣ-фарҳангии рӯшанфикрони тоҷик муайян кард.

Дар тадқиқоти А.Баҳоваддинов, И.Брагинский, Р.Ҳодизода, Ҳ.Ҳасанов, М.Комилов, Г.Ваҳобов, М.Тағоймурод [113; 111; 115; 20; 132; 48; 22; 117; 186] ва дигарон мақсад ва ҳадафҳои маорифпарварон бо ҷадидон таҳлил ва муқоиса карда шудааст. Зимни пажӯҳиш ба чунин хулоса меоянд, ки равияи маорифпарварӣ аз рӯйи барномарезии иҷтимоӣ, фалсафӣ ва фарҳангӣ-сиёсии худ аз ҷадидия тафовут дорад. Онҳо ҷадидияро ҷунбиши иртиқӣ, миллигарӣ ҳисобида, идеологияи маорифпарвариро пешқадамона арзёбӣ мекунанд.

Баръакси мавқеъгирии онҳо, муҳаққиқони дигар Х.Мирзозода, Э.Бертелс, Я.Г.Абдулин [65; 145; 144, с. 112-135; 131, с. 9-28; 123] маорифпарварӣ ва ҷадидияро як чараён ҳисобида, тафовутро дар

барномарезии иҷтимоӣ ва фарҳангии онҳо нишон намедиханд. Ба хулосаи онҳо, ҷадидия идомаи мафкуравии маорифпарварӣ мебошад.

Ба таҳқиқ ва муаррифии афкори маорифпарваронаи Аҳмади Дониш ва муайян кардани тамоюлоти пайдоиши маорифпарварӣ дар Аврупо ва Осиёи Миёна олимони шинохтаи тоҷик М.Диноршоев ва Ғ.Ашӯров [127, с. 49-60; 128, с. 48-59] саҳми назаррас гузоштаанд. Онҳо дар мақолаҳои илмӣ худ баъзе аз масъалаҳои назариявӣ ва методологии маорифпарварӣ, хусусан, афкори маорифпарварӣ ва иҷтимоии Аҳмади Донишро мавриди таҳлил ва муқоиса қарор додаанд.

Яке аз олимоне, ки тамоми умри худро сарфи омӯзиши муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX кардааст И. Шарипов [119; 173, с. 172-182] мебошад. Ин файласуфи тоҷик дар асарҳо ва мақолаҳои илмӣ худ паҳлуҳои гуногуни маорифпарвариро ҷадидияро ба таври амиқ мавриди омӯзиш қарор додааст, вале шаклгирии хусусиятҳои афкори маорифпарварии тоҷику аврупоиро мавриди муқоиса қарор надодааст.

Олими дигари тоҷик М. Рачабӣ [84] дар таҳқиқоти худ заминаҳои асосии пайдоиши ҷадидия, фарқи андешаҳои маорифпарварон аз ҷадидон, нақши ислом дар ташаккули афкори маорифпарварон ва ҷадидон, масъалаҳои ҷадидия ва инқилоб ва ғайраро муайян менамояд.

Файласуфи тоҷик Ш. Абдуллоев [8] дар бораи ҷанбаҳои илмӣ-назариявӣ ва иҷтимоӣ-сиёсии пайдоиши маорифпарварӣ ва тамоюлоти андешаҳои маорифпарварон монографияи алоҳида таълиф карда, хусусан Аҳмади Донишро саромади ин равия ва муслиҳи ислом дар ин сарзамин меҳисобад. Вале дар тамоми таҳқиқоти зикршуда масъалаи яктарафаи баррасӣ шуда, масъалаҳои марбут ба маорифпарварӣ дар алоҳидагӣ баррасӣ шудаанд. Яъне муҳаққиқон масъаларо ё дар доираи маорифпарварии аврупоӣ ва ё дар доираи маорифпарварии шарқӣ дар алоҳидагӣ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Аз таҳқиқоти зикршуда ягон нафар муҳаққиқ маорифпарварии

Осиёи Марказӣ, ки асосан аз маорифпарварии Рус ва Аврупо сарчашма мегирад, таҳқиқоти муқоисавии муқаммал анҷом надодааст. Хусусан дар мавриди омӯзиши муқоисавии афкори маорифпарварии А. Дониш ва Ж.Ж. Руссо.

Дар монография ва мақолаҳои илмӣ худ файласуфи тоҷик Б.Самиев [99; 185; 97] ба таҳлили ақидаҳои иҷтимоӣ-фалсафии маорифпарварони тоҷик дар бораи сохтор ва муносибатҳои иҷтимоӣ дар нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX, дар бораи заминаҳои пайдошавии маорифпарварӣ, таҳқиқи назари Аҳмади Дониш дар бораи низоми идоракунии давлат ва ғайра таваҷҷуҳи хоса медиҳад. Муаллиф қайд менамояд, ки дар омӯзиши масоили марбут ба маорифпарварӣ ва ҷадидия аз замони шӯравӣ сар карда, то ҳол миёни файласуфону адабиётшиносон, муаррихону сиёсатшиносон баҳсҳои доманадор идома дорад. Хусусан, баҳсҳои тезутунд дар охириҳои салтанати шӯравӣ ва солҳои нахустини соҳибистиклолӣ сурат гирифта, олимони байни маорифпарварӣ ҷадидия фарқият ва умумиятҳои гуногунро қоиш шудаанд. Хусусан баҳси олимони маъруф, мисли М.Диноршоев, М.Шукуров, И.Шарипов, Р.Ҳодизода, Ғ.Ашӯров, А.Абдуманнонов дар мизи мудаввар дар мавзӯи “Ҷадидия ва перспективаи таърих” [98] дар дарки ҷараёнҳои зикршуда аз аҳмияти илмӣ ҳолӣ нест. Вале бинобар сабаби он ки ин баҳс ба мавзӯи таҳқиқи мо чандон рабт надорад, аз баррасии муфассали он худдорӣ менамоем.

Ҳамин тавр, омӯзиш ва таҳқиқи маводи тавзеҳдодашуда собит менамоянд, ки бо вучуди баррасӣ ёфтани бештари ҷанбаҳои таълимоти маорифпарварон, аз ҷумла муайян кардани характери пайдоиши он дар Аврупо ва Шарқ, таҳқиқ кардани паҳлуҳои алоҳидаи афкори маорифпарварон, нишон додани саҳми онҳо дар рушди ҷомеа, бедорӣ ва густариши маънавият, масъалаи асоснок кардани ҷанбаҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунандаи таълимоти маорифпарварӣ дар Аврупо ва Осиёи Миёна, ҳолати баррасӣ ва таҳлил гардидани масъалаҳои меҳварии ҳаёти

ичтимоӣ-сиёсӣ аз ҷониби Ж.Ж. Руссо ва Аҳмади Дониш, ки муаррифкунандаи арзишҳои фарҳангии ду минтақаи аз ҳам тафовутдошта мебошанд, таҳқиқоти ҷудогонае рӯйи нашр наомадааст, ки ин масъулиятро муаллифи диссертатсия ба уҳдаи худ гирифтааст.

Робитаи кор бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ. Кори таҳқиқотӣ дар доираи масъалаҳои асосии нақшаи дурнамои кафедраи фалсафа ва фарҳангшиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни барои солҳои 2015-2020 дар бахши равияи таърихи фалсафа ва фарҳангшиносӣ иҷро карда шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот омӯзиш ва таҳқиқи сарчашмаҳои асосии пайдоиши равияи маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна ва нишон додани умумият ва фарқияти байни афкори маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш мебошад.

Барои амалӣ кардани ин мақсад ҳалли чунин вазифаҳо муҳим шуморида шуд:

- муайян кардани сарчашмаҳои асосии пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна ва нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва фарқкунандаи он;

- тавсифи мухтасари шарҳи ҳол ва тавзеҳ додани мазмун ва моҳияти осори Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш;

- асоснок кардани сарчашмаҳои идеявии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш;

- нишон додани вазъи баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ӯ бо ҷомеа дар таълимоти Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш;

- таҳқиқ кардани моҳияти фалсафии концепсияи тарбияи табиӣи Жан Жак Руссо ва нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунандаи он аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш;

- нишон додани таъсири ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдина.

Объекти таҳқиқотро таълимоти маорифпарварӣ дар фалсафа ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқот бошад афкори маорифпарварии Ж.Ж. Руссо ва Аҳмади Дониш мебошад.

Асосҳои назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Дар диссертатсия муаллиф бештар ба муқаррарот ва хулосаҳои ғайласуфони маорифпарвар, муҳаққиқони тоҷику рус, аврупоӣ, эронӣ ва ғайра, ки бевосита ба мавзӯи таҳқиқотӣ рӯоварӣ намудаанд, таъя намудааст. Ҳамзамон, корҳои илмӣ олимони ва муаллифон, ки дар шакли монографияҳо, дастурҳои таълимӣ, мақолаҳои илмӣ дар маҷалаҳои тақризшавандаи байналмилалӣ, барномаҳои қонунҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, маҳзанҳои электронии интернетӣ, сомонҳои расмӣ вазорату идораҳои дахлдори соҳавӣ ташкил менамоянд.

Натиҷаҳои амалии таҳқиқот метавонанд дар раванди пажӯҳиши муносибатҳои мутақобилаи давлат ва ҷомеа, нақши давлат дар тарбияи кӯдак, муносибати оила бо мактаб ва ғайра, ҳангоми таҳияи стратегия ва концепсияи сиёсати давлатӣ дар мавриди маориф, мақом ва нақши он дар равандҳои иҷтимоии ҷомеа мавриди истифодаи васеъ қарор гиранд.

Натиҷаҳои таҳқиқоти мазкурро метавон ҳангоми баррасии масъалаҳои назариявии осори илмӣ донишмандони давраи маорифпарварии ҳам Аврупо ва ҳам Осиёи Миёна, инчунин, дар таълифи асарҳои илмӣ фалсафӣ, баҳусус, ҳангоми таҳияи таърихи фалсафаи маорифпарварӣ, фалсафаи илм ва методологияи таҳқиқоти илмӣ истифода бурд. Дастовардҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти мазкур имкон медиҳад, ки мақоми воқеии ҷараёни маорифпарварии аврупоӣ ва тоҷик дар ҳадди қиёс муайян карда шавад.

Асосҳои методологии таҳқиқот. Дар раванди омӯзиши мавзуи таҳқиқоти мазкур аз ҷониби муаллиф методҳои маъмули соҳавӣ, мисли методи таърихию муқоисавӣ, таҳлили системавӣю мантиқӣ ва герменевтикӣ истифода шудаанд. Дар ҷараёни таҳқиқ ҳамчун сарчашмаи методологӣ асарҳои А.М. Баҳоваддинов, Е.Э. Бертельс, З.Ш. Раҷабов, М. Шукуров, Р. Ҳодизода, Ғ. Ашӯров, М. Диноршоев, И. Шарипов, Ш. Абдуллоев, И.А. Белопольская, Г. Лансон, И. Зиёев, Б. Самиев ва дигарон истифода бурда шудаанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Дар раванди таҳқиқ бо мақсади дар оянда амалӣ намудани натиҷаҳои таҳлил муаллиф аз сарчашма ва манбаъҳои мавҷуда васеъ истифода кардааст.

Навгони илмӣ таҳқиқот дар он ҳулоса мешавад, ки бори аввал:

- дар Фаронса ва Осиёи Миёна пайдоиши маорифпарварӣ дар доираи нишон додани ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунадаи он таҳқиқ карда шуданд. Маълум гардид, ки маорифпарварӣ дар Фаронса ва умуман Аврупо, ба як ҷараёни муташаккил табдил ёфта, ба тамоми кишрҳои ҷомеа, муносибатҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ, динӣ ва ғайра таъсири сахт расонида, самти рушди минбаъдаи ҷомеаи аврупоиро муайян намудааст, дар ҳоле ки маорифпарварии тоҷик дар доираҳои маҳдуд, миёни донишмандону зиёиён дар пайравӣ ба маорифпарварии аврупоӣ ташаккул ёфтааст;

- шарҳи ҳол ва мазмуну моҳияти осори Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш ба таври мухтасар мавриди таҳлили муқоисавӣ қарор гирифтанд. Ошкор гардид, ки Ж.Ж. Руссо дар қиёс бо Дониш бештар дар мусофират ва саргардониҳо ҳаёт ба сар бурдааст, вале ба хоҳири андешаҳои созанда ва инқилобӣ доштан ҳар ду донишманд мудом таҳти фишори сиёсати замони худ қарор доштанд;

- сарчашмаҳои идеявии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ҷорҷӯбаи маъхазҳои таърихӣ-илмӣ асоснок карда шуданд. Исбот гардид, ки ба ташаккули афкори маорифпарварии Ж.Ж.

Руссо нахуст муносибатҳои иҷтимоии Фаронсаю Швейтсария ва дигар кишварҳои Аврупои ғарбӣ, инчунин осори донишмандоне чун Ш.Л. Монтескё, Ф.М.А. Волтер, Ч. Локк, Г. Гротсий, Т. Гобс таъсири амиқ расонидаанд. Дар ҳоле ки афкори маорифпарварии Дониш дар заминаи сафарҳояш ба Руссияи подшоҳӣ инкишоф ёфтаанд;

- вазъи баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ӯ бо ҷомеа дар таълимоти Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар доираи асарҳои бунёдии онҳо мавриди таҳлил ва муқоиса қарор гирифтанд. Таҳлил нишон дод, ки Ж.Ж. Руссо дар фарқият бо А. Дониш инсони табииро аз инсони мутамаддин авлотар медонад, зеро ҳар қадар, ки инсон мутамаддин шавад, ҳамон қадар дар ҷомеа ғасод зиёд мегардад. Дар баробари ин, Ж.Ж.Руссо оқибатҳои манфии бозгашт ба зиндагии табииро ҳис карда, зиндагии мутамаддинро дар доираи тарбияи ахлоқии қавии инсон иқрор мешавад. Аҳмади Дониш инсонро дар ҳама ҳолат неруи пешбарандаи ҷомеа меҳисобад;

- консепсияи тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо ва андешаҳои характери тарбиявироштаи Аҳмади Дониш таҳқиқ ва мавриди муқоиса қарор дода шудаанд. Муқаррар гардид, ки ба назари ин донишмандон барои тарбияи кӯдак се омил: табиат, муҳити ҷамъиятӣ ва моликият заруранд. Аммо аз ин се омил Ж.Ж. Руссо муҳити табииро дар ташаккули инсон муҳимтар меҳисобад;

- зимни омӯзиш ва таҳлили афкори маорифпарварон маълум гардид, ки ақидаҳои пешқадамонаи ҳар ду мутафаккир бе асар намонданд, балки дар шаклгирии ҷаҳонбинии илмӣ, сиёсӣ, андешаҳои маорифпарваронаи ҳамасрон ва донишмандони марҳилаҳои баъдӣ нақши худро гузоштанд. Дар ин раванд, маълум гардид, ки ақидаҳои маорифпарварии Ж.Ж. Руссо, тадриҷан, ҷонибдорони зиёд пайдо карда, афкори ҷомеаро тағйир дод ва то ба Инқилоби бузурги Фаронса оварда расонд, вале андешаҳои А. Дониш ҳарчанд боиси ба миён омадани як қатор маорифпарварон ва баъдан ҷадидон гардиданд, вале дар доираҳои маҳдуд боқӣ монданд.

Нуктаҳои асосие, ки барои ҳимоя пешниҳод карда мешаванд:

1. Чӣ дар ҷомеаи Фаронса ва чӣ дар минтақаи Осиёи Миёна маорифпарварӣ бар зидди муносибатҳои феодалӣ ва барҳам додани нобаробариҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсӣ зухур карда, аз ибтидо ба худ характери зиддифеодалӣ касб карда буд. Аммо дар тафовут аз кишвари Фаронса дар Осиёи Миёна дар баробари режими феодалӣ, низоми идоракунии мустамликавӣ заминаи дигаре барои рушди афкори маорифпарварӣ бозид, ки дар натиҷа ба худ характери зидди мустамликавиرو касб кард. Ҳамзамон, маорифпарварон аз тарзи давлатдории амирони манғит ба дод омада, розӣ буданд, ки зудтар ба тобеияти Россия гузаранд.

2. Дар Фаронса марҳилаҳои рушди маорифпарварӣ ба се давра тақсим карда мешаванд. Марҳилаи якум, ба марги Людовики XIV (соли 1715), ки ҳамчун анҷоми ғалсафаи классикӣ мебошад, рост меояд. Намояндагони асосии марҳилаи мазкур Шарл Луи Монтескё (1689-1755) ва Фаронсаи Мари Аруэ Волтер (1694-1778) буданд. Марҳилаи дуюми ташаккул ва рушди ҷараёни маорифпарварӣ ба номи Д.Дидро (1713-1784) ва ташаккули мактаби энциклопедиянависҳо вобастагӣ дорад. Дар ин луғатномаҳо бештар ба шарҳу тавзеҳи мафҳумҳо ва истилоҳоти илмҳои табиӣ-риёзӣ, дақиқ ва техникӣ аҳамият дода шуд. Марҳилаи сеюм, ин солҳои 1760-1770-ро дар бар мегирад, ки дар он вақт идеяҳои Жан Жак Руссо дар ҷомеаи Фаронса тарғиб шуда, оқибат бо рӯй додани Инқилоби бузурги Фаронса анҷомид.

Аммо дар Осиёи Миёна марҳилаҳои рушди маорифпарварӣ ба ду давра чудо карда мешаванд: давраи аввал ба марҳилаи ташаккул ва рушди афкори маорифпарварон (Аҳмади Дониш, Савдо, Шохин, Ҳайрат, Аҷзӣ ва дигарон) ва давраи дуюм ба насли нави он, аз ҷумла Садриддин Айнӣ ва Абдулвоҳиди Мунзим.

Дар фарқият ба маорифпарварони Фаронса, ки бештарашон материалисту атеист буданд, маорифпарварони тоҷик ҳама идеалист ва ҷонибдорони содиқи дини ислом буданд. Онҳо, албатта, зидди хурофот

муборизаҳо бурдаанд, вале ягон нафарашон зидди ислом баромад накардаанд.

3. Ҳам дар Фаронса ва ҳам дар Осиёи Миёна идеали асосии маорифпарваронро тарғиби илму маориф, така кардан ба қувваи эътимодбахши ақл, ислоҳи барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо ташкил медиҳад. Барномаи гуногунҷанбаи маорифпарварони Фаронса дар ҷомеа рисолати таърихӣ худро иҷро кард, мутаасифона дар Осиёи Миёна маорифпарварон натавонистанд тағйироти ҷиддиеро дар сохтори идораи давлатӣ ва шакли идоракунии он ворид карда, ба ҳадаф расанд.

4. Ақидаҳои маорифпарварона-ислохотхонаи Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дорои сарчашмаҳои идеявии хосси худ мебошанд. Дар ташаккули афкори прогрессивии Жан Жак Руссо осори фалсафӣ ва сиёсии донишмандони аврупоӣ аз ҷумла Г.Гротсий, Т.Гоббс, Ҷ.Локк, Ш.Монтескё, ҳамзамон вазъи сиёсӣ-иҷтимоии замони зиндагии мутафаккир, натиҷаи сафарҳои ӯ ба мамлики Аврупо таъсири амиқ гузоштанд.

Дар ташаккули ҷаҳонбинии маорифпарварона, озодандешонаи барҷастатарин ислохотхоҳи тоҷик Аҳмади Дониш низ шароити умумии ҷамъияти аморати Бухоро аввалин маншаъ маҳсуб меёбад. Инчунин, осори пурарзиши классикон, китоби Қуръон, бардоштҳо аз сафарҳояш ба Россияи подшоҳӣ беасар намонданд. Андешаву пешниҳодҳои ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун сохтани сохтори идораи сиёсии ҷомеа ба ҳам монандӣ дошта, барои ба вуҷуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хидмат карданд.

5. Ба андешаи ҳар ду мутафаккир нобаробариҳои иҷтимоӣ бузургтарин фасоди ҷомеа буда, сарчашмаи зуҳур кардани онҳо моликият аст. Жан Жак Руссо ин масъаларо дар осори худ амиқтар таҳқиқ карда, қайд мекунад, ки дар табиат низ нобаробариҳо мавҷуд аст. Аммо нобаробариҳои табиӣ ба ҳеҷ кас барои таскини иштиёқи худ монеъ намешаванд, ҳеҷ касро аз кор кардан баҳри рафъи эҳтиёҷоти худ маҳрум намекунанд ва ҳамаро озод ва хушбахт

нигоҳ медоранд. Аммо нобаробарихое, ки дар ҷомеа пайдо мешаванд, сабаби ба табақаҳо ҷудо шудани мардум мегарданд, ки дар таълимоти Аҳмади Дониш низ он яке аз масъалаҳои калидӣ мебошад.

6. Аҳмади Дониш инсонро нерӯи пешбарандаи ҷомеа меҳисобад ва ҳамагуна арзишҳои тамаддуниро, ки ба рушди ҷомеа мусоидат мекунанд, эътироф карда, истифодаи онҳоро муҳим арзёбӣ медорад. Аммо бар хилофи ақидаи ӯ Жан Жак Руссо рушди босуръати ҷомеа ва арзишҳои тамаддуниро сабаби зиёд гардидани ғасод меҳисобад. Яъне, чи қадар ҷомеа мутамаддинтар бошад, ҳамон қадар харобтар аст. Он маҳсуле, ки инсони мутафаккир ва мутамаддин эҷод кардааст, далели возеҳи харобкориҳои одамии он аст, зеро аз ғасод пайдо шуда, ғасодро зиёдтар мекунад. Аммо дар доираи ин андеша маорифпарвар завқи табиӣ, зиндагии озоди инсон, ки табиат ба ӯ додааст, бозгардонидан мехоҳад. Ҳарчанд баъдан дар асари “Қарордоди иҷтимоӣ”-и худ эътироф мекунад, ки на фақат бозгашт ба зиндагии табиӣ инсонро бадбахт мекунад, балки таназзул ҳам медиҳад ва ғайра.

7. Дар таълимоти ҳар ду мутафаккирон мавзӯи пайдоиши ҷомеа ва зарурати ташкили он ҷойгоҳи хоса дорад. Хусусан, Жан Жак Руссо қайд мекунад, ки ҷомеае, ки он дар асоси бастани қарордод ва ба саодат расонидани мардум бунёд мешавад, дар он адолати иҷтимоӣ риоя гашта, дар идоракунии он ба зулму истибдод роҳ дода намешавад. Дар доираи қарордод мардум зуд ва бидуни ҳеҷ истисное аз қулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар мекунанд ва муттаҳид мешаванд, ки минбаъд ҳеҷ қудрате ғайр аз он чӣ ки қарордоди иҷтимоӣ ва қонун ба онҳо эҷод мекунад ба қор набаранд. Аз ин ихтилофи назар маълум мегардад, ки ба назари Ж.Ж. Руссо барои таъмини баробарии иҷтимоӣ инсоният бояд ба тарзи табиӣ зиндагӣ баргардад, аммо бо рушди ҷомеа чунин тарзи зиндагӣ номумкин аст. Бинобар ин, ягона чизе ки баробарии иҷтимоиро миёни одамон таъмин менамояд ба назари Ж.Ж. Руссо, ин қарордоди иҷтимоӣ буда метавонад.

Аҳмади Дониш низ адолатро маншаъи асосии риояи баробарии иҷтимоӣ шуморида, нисбат ба маорифпарвари франсавӣ ба сарвари сиёсӣ чунин тавсия медиҳад, ки дар ҳомае, ки ба панҷ омили муҳими зерин аҳамият дода намешавад, дар он пешравию тараққиётро умед кардан номумкин аст:

- 1) подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат бошад;
- 2) амалдорони идораи давлатӣ золиму ситамгар набошанд;
- 3) соҳаи тандурустӣ рушдкарда бошад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташхиси амроз ва табобати беморон баромада тавонанд;
- 4) мардумони кишвар маърифатнок, ҳалиму доно ва меҳрубон бошанд;
- 5) кишвар аз обҳои ҷорӣ, чашмаву корезҳо таъмин бошад.

8. Барои Ж.Ж. Руссо мабдаи иродаи умумӣ халқ аст. Халқ масъалаи манфиатнок будан ё набудани қонунҳоро дар бораи мувофиқат кардан ба иродаи умумии онҳоро, тавассути раъйпурсӣ ҳал мекунад. Аз ин рӯ, яке аз хусусиятҳои хос ва фарқкунандаи таълимоти Ж.Ж. Руссо аз дигар маорифпарварон иборат аз он мебошад, ки вай дар қабули қарору қонунҳо, новобаста аз он ки онҳо ғоиданок ва ақлонӣ ҳастанд ва ё не, бояд раъйи халқ ба асос гирифта шавад. Дар сурати ба инобат нагирифтани раъйи халқ онҳо ғайривоқеъ буда, танҳо фармоиш маҳсуб меёбанд.

Аз таълимоти Аҳмади Дониш бармеояд, ки ӯ низ ҷонибдори ин андеша аст, вале аз сабаби он ки вазифаи сарварӣ дар Осиёи Миёна меросӣ буда, аз насл ба насл интиқол меёфт, бинобар ин тавсия медиҳад, ки дар ҳомае Шурои машваратӣ, ки ба аъзогии он намоёндагони тамоми табақаҳои ҷамъиятӣ шомил мебошанд, таъсис дода шавад ва зимни интихоби подшоҳ ва амалдорони идораи давлатӣ бояд раъйашон нақши ҳалкунанда бозад.

9. Дар асоси концепсияи тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо ва назарияи тарбияи Аҳмади Дониш барои ташаккули ҳаёти маънавии инсон нақши се омил муҳим аст: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият. Аммо Жан Жак Руссо нисбат ба муҳити иҷтимоӣ ва моликият ба омили табиӣ бартарият дода, қайд мекунад, ки одамон ва моликият танҳо барои тарбияи кӯдак шароит фароҳам

меоваранд. Хусусан, одамон бо роҳи маҷбуркунӣ озодиҳои табиӣ кӯдакро барҳам медиҳанд ва андешаи дигаронро иҷборан ба ӯ бор мекунанд. Тамаддун низ ғасоду зулмро ривоч дода, ба озодиҳои табиӣ инсонҳо монеа эҷод мекунад. Вале Аҳмади Дониш нақши ҳар се омилро дар ташаккул ва ба камолрасии инсон муҳим мешуморад, аз рушд ва тараққии ҷомеа истиқбол мекунад.

10. Ба андешаи ҳар ду мутафаккир, тағйир додани сохти идоракунии ҷомеа бо ду роҳ амалӣ карда мешавад. Якум, бо роҳи маърифатнок кардани мардум ва дуюм, тавассути инқилоб. Аз ин рӯ, идеяҳои онҳо барои ташаккули ҷаҳонбинии мутафаккирони насли баъдӣ ва пайдо шудани ҷунбишҳои фикрӣ ва инқилобҳо мусоидат намуданд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯи диссертатсионии «Таҳлили муқоисавии ақидаҳои маорифпарварии Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа PhD ба шиносномаи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи ихтисоси доктор аз рӯйи ихтисоси 6D020100 – фалсафа мутобиқат менамояд.

Эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дақиқияти маълумот, кофӣ будани ҳаҷми маводи таҳқиқотӣ, коркарди натиҷаҳои таҳқиқот ва ҳаҷми интишорот, гузаронидани таҳқиқи эътимодноки диссертатсионӣ мебошанд. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назарявӣ ва таҷрибавӣ манзур карда шудаанд.

Саҳми шахсии доғалаби дараҷаи илмӣ. Бори аввал дар улуми фалсафӣ саҳми ду мутафаккири машҳур - Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар рушди соҳаи маориф ва раванди тарбия, ки мустақиман бо идоракунӣ, давлат ва сохтори он, сиёсат ва ғайра алоқаманданд, мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор гирифта, дар доираи асарҳои бунёдии маорифпарварон ҷиҳатҳои умумиятдошта ва хусусиятҳои фарқкунандаи ақидаҳои маорифпарварона-инсонгароёнаи онҳо таҳқиқ карда шуданд.

Тавсиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ дар семинарҳои илмӣ-назариявии кафедраи фалсафа ва фарҳангшиносӣ, конференсияҳои илмӣ-амалие, ки ҳар сол (2019-2022) дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни баргузор карда шуданд, гузориш дода шудааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи фалсафаи ДДОТ ба номи Садриддин Айни (суратҷаласаи №7 аз 20.02.2025), ҷаласаи кафедраи онтология ва назарияи маърифати ДМТ (суратҷаласаи №8 аз 19.03.2025) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод карда шуд.

Интишори натиҷаҳои диссертатсионӣ. Натиҷаҳои таҳқиқот дар чор мақолаи илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъъ расонида, пешниҳод гардидааст.

Сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, ду боб, ки дорони шаш зербоб мебошад, хулоса ва феҳристи адабиёти истифодашуда иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия 172 саҳифаро дар бар мегирад.

БОБИ 1. НАҚШИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ ДАР ТАШАККУЛ ВА ТАКОМУЛИ РАВИЯИ МАОРИФПАРВАРӢ

§ 1.1. Заминаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Марказӣ: умумият ва фарқият

Маорифпарварӣ ҳамчун идомаи мантиқии анъанаю суннатҳои илмию фалсафии Давраи Эҳёи Аврупо ва Давраи Нави Аврупо нахуст дар Англия пайдо шуда, вале баъдан аз ҳама бештар дар Фаронса рушд кард. Намояндагони барҷастаи ин равияи иҷтимоию сиёсӣ ва фарҳангӣ дар Англия Ч.Локк, А.Смит ва Д.Юм; дар Олмон Г.Лесинг, И.Гёте, Лейбнитс, Волф, Гердер ва дар Фаронса Ф.Волтер, Ш.Монтескё, Ж.Ж.Руссо, Д.Дидро, П.Голбах ва дигарон маҳсуб меёфтанд. Онҳо бо назари нав, алайҳи дину калисо, инқори ошқорои мавҷудияти Худо, барҳам додани муносибатҳои феодалӣ, аз шуури омма берун кардани хурофоту таассуб баромад карда, идеяҳои худро барои ислоҳ ва рафъи камбудииҳои мавҷудаи ҷомеа пешниҳод намудаанд.

Ҳеҷ мактабу таълимоте бе заминаҳои муайяни таърихӣ ба вуҷуд наомадаанд. Ин мавзӯро олими тоҷик С. Султонзода мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор дода, ба он натиҷа мерасад, ки тарҷумаи осори фалсафӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии мутафаккирони тоҷик ба забонҳои аврупоӣ барои тағйир ёфтани мафкураи динӣ, схоластикии аврупоӣ мусоидат карда, барои рушди минбаъдаи илму фарҳанги онҳо нақши меҳварӣ бозид. Дар тақвия ба андешаи муҳаққиқони муосири аврупоӣ ӯ инчунин хулоса менамояд, ки таъсири мутафаккирони асримиёнагии тоҷик, бахусус Ибни Сино, на фақат ба мутафаккирони давраи Эҳё, балки ба донишмандони давраи Нав ва маорифпарварӣ низ хеле муассир будааст [161, с. 48-51].

Равияи маорифпарварӣ дар Аврупо дар асрҳои XVII - XVIII зухур карда, барои зухури “инқилобҳои буржуазӣ ва маҳдуд кардани муносибатҳои феодалӣ, ки ба талаботи замон ҷавобгӯ набуданд” [13, с. 5], инчунин рушди

муносибатҳои сармоядорӣ шароит фароҳам овард. Ба тавзеҳи файласуфи рус И.А. Белополский маорифпарварӣ “равияи иҷтимоӣ-идеологие мебошад, ки шуури одамонро тағйир дода, ба ҳаёти ҷамъиятӣ таъсир расонид” [189].

Барои ноил шудан ба ин ҳадафҳо шиори асосиашонро ташвиқи илму маориф ташкил меод, ки он воситаи муҳимми муваффақ шудан ба пешрафти ҷомеа буд. Аз ин рӯ, маорифпарварон на танҳо ба нерӯи ақл, балки ба ақлонияти илмӣ, ки ба таҷриба ва санҷиш асос меёбад ва аз хурофот озод аст, таваҷҷуҳи хосса зоҳир карданд. Боварӣ ба иқтидори ақли инсонӣ, ба имкониятҳои он, ба рушди илм доштанд, ки шароитро барои беҳтар кардани сифати зиндагӣ, баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии иҷтимоӣ ва иқтисодии мардум фароҳам меоварданд. Аз ҷумлаи натиҷаи назарраси аз кушишҳои онҳо ба даст омада рушди илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ ба ҳисоб меравад.

Бояд зикр намуд, ки дар ин давра авзои умумии ҷамъият дар Фаронса муътадил арзёбӣ намегашт. Людовики XIV тавассути шиори “Давлат - ин ман” зулму истибдодро ривоч дода, норозигии мардум, аз ҷумла, рӯшанфикронро ба вучуд оварда буд. Бинобар ин, ин марҳила дар таърихи давлатдории Фаронса давраи рушди мутлақияти низомии сиёсӣ, ки яккаҳокимии шохро нишон меод, муаррифӣ мешавад. Махсусан, дар натиҷаи роҳандозӣ кардани низомии яккаҳукмронии давлатдорӣ, Фаронса ба бухрони азими сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ рӯ ба рӯ шуда, дар ҷомеа гурӯҳҳои муҳолиф, аввалан, дар муҳити амалдорони рӯшанфикри дарбор, баъдан, дар доираи васеи ҷомеа зухур кард, ки дар ниҳоят ба пайдоиши равияи маорифпарварӣ замина муҳайё сохт. Яъне, маорифпарварӣ дар Фаронса дар шароити авҷ гирифтани бухрони феодалӣ, ки бо инқилоби бузурги Фаронса (солҳои 1789-1794) ҷамъбаст гардид, пайдо шуда, ташаккул ёфт.

Умуман, пайдоиш ва рушди маорифпарварӣ дар Фаронса се марҳиларо дар бар мегирад. Якум, ба марги Людовики XIV (соли 1715), ки ҳамчун

анҷоми фалсафаи классикӣ ҳисобида мешавад, рост меояд. Дуюм ба нашри қисми аввали энциклопедия (соли 1751) дахл дорад. Сеюм, ин солҳои 1760-1770-ро дар бар мегирад, ки дар он вақт идеяҳои Жан Жак Руссо дар ҷомеаи Фаронса тарғиб шуда, оқибат ба анҷоми Инқилоби бузурги Фаронса оварда расонид [190].

Дар марҳилаи аввал ҷеҳраҳои асосии ҷараёни мазкур Шарл Луи Монтескё (1689-1755) ва Франсуа Мари Аруэ Волтер (1694-1778) буданд. Дар меҳвари таълимоти онҳо масъалаҳои мубориза бурдан бо калисо, оштинопазирии илм ва дин, мубориза ба муқобили зулму ситам ва ба саодат расонидани мардум, идоракунии оқилонаи давлат қарор дошт. Хусусан, Ш.Монтескё, дар заминаи таълимоти Ч.Локк ҳуқуқҳои давлатро тақсим ва инкишоф дода, принсипи тақсимои шохҳои ҳокимиятро байни мақомоти қонунгузорӣ, иҷроия ва судӣ асоснок менамояд. Ӯ дар асари “Мақубҳои форсӣ”- и худ бошад, тамоюлҳои тафаккури намоёндагонӣ ҷараёни маорифпарварии фаронсавӣ ва эътиқодоти ақлию табиӣ онҳоро таҳлилу баррасӣ мекунад.

Равшанфикри дигари фаронсавӣ Волтер низ ниҳоят озодандеш ва воқеъназар буд. Андешаҳои худро аз ҷанбаи интиқодӣ ва бо ҷасорат баён медошт. Бахусус, ӯ таълиғи идеяи монархияи равшанфикрии Аврупо маҳсуб меёфт. Ақидаҳои хурофотӣ ва таассубии руҳониёнро бепарда танқид мекард ва онҳоро монеаи асосӣ барои рушди ҷомеа мешуморид. Яъне, волеият ва раёсати доғмаҳои дину калисо бар болои давлат ва ҷомеа наменпазируфт.

Марҳилаи дуюми ташаккул ва рушди ҷараёни маорифпарварӣ дар Фаронса ба номи Д.Дидро (1713-1784) ва энциклопедиянависҳо робитаи зич дошт. Чунки аввалин шуда, онҳо дар луғатномаҳои худ ба шарҳи истилоҳоти илмҳои табиатшиносӣ ва риёзӣ дақиқ, техникӣ мароқ зоҳир карданд, ки ин омил минбаъд барои рушди ин илмҳо таъсири муҳимми худро гузошт. Дар таҳия ва мурағбатномаҳои донишномаҳои мазкур маорифпарварони зерин:

Волтер, Кондиляк, Гелветсий, Голбах, Монтескё, Руссо саҳми беандоза дошта, Д. Дидро ва Ж. Даламбер (1717-1783) муҳаррирони масъули он буданд.

Хусусияти фарқкунандаи марҳилаи дуюм аз давраи аввали пайдоиш ва рушди маорифпарварӣ дар Фаронсаро метавон бо он далел мушаххас намуд, ки дар марҳилаи дуюм маорифпарварон ба муқобили калисо ва рӯҳониёни мутаассиб бештар тавассути ақидаҳои фалсафиву ахлоқии Дени Дидро, Адриан Гелветсий ва Анри Голбах мубориза мебурданд. Дар баробари ба илмҳои ҷомеашиносӣ таваҷҷуҳи амиқ зоҳир кардан, илмҳои табиатшиносиро низ инкишоф доданд.

Марҳилаи сеюм ба татбиқи идеяҳои Ж.Ж. Руссо (1712-1778) дар рушди ҷомеаи Фаронса рабт дорад. Ӯ таълиғгари идеяҳои пешқадам, аз намоёндагони насри реалистии фаронсавӣ ба ҳисоб мерафт. Дар рисолаи худ “Дар бораи шартномаи ҷамъиятӣ, ё принсипҳои ҳуқуқи сиёсӣ” (1762) идеяи истиқлоли халқиро пешниҳод мекунад. Ба андешаи ӯ, давлат ҳокимиятро аз дасти мардум дар шакли фармоиш мегирад ва он уҳдадор аст, ки вазифаҳояшро дар мувофиқа ба иродаи одамон ба иҷро расонад. Агар давлат ин вазифаҳояшро иҷро карда натавонад, пас мардум метавонанд ғайриқонуниятро маҳдуд намоянд, ба тағйир додани сохти давлатдорӣ талош варзанд, ки дар илмҳои сиёсӣ ин зухуротро ба мазмуни табaddулотии давлатӣ тавзеҳ медиҳанд. Маҳз ин андешаҳои Руссо минбаъд зимни инкишофи назария ва амалияи ғояҳои Инқилоби бузурги Фаронса таҳия карда шуданд.

Аз таҳлил ва баёни андешаҳои қаблӣ маълум мегардад, ки масъалаи меҳварии ҳаракати маорифпарвариро дар Фаронса таъмини ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои инсон ташкил медиҳад. Ҷараёни маорифпарварии фаронсавӣ бо арзишҳои нав, тасдиқи ҳуқуқи табиӣ, бунёди ҷомеаи демократӣ ва ҳуқуқбунёд алоқамандӣ дошт. Дар робита бо ин, маорифпарварон назди худ мақсад гузоштанд, ки шуури одамонро ислоҳ кунанд ва онро мувофиқ ба

меъёрҳои умумии ақл тағйир диҳанд, то ҳамаи одамонро ба саодати умумӣ бирасонанд.

Новобаста аз он ки ҷаҳонбинии маорифпарварони фаронсавиро тасдиқи табиӣ будани инсон ташкил медиҳад, аммо эътироф мекунанд, ки инсон на танҳо маҳсули табиат аст, балки ба тарбия, ки шавқу ҳаваси табииро маҳдуд мекунад, эҳтиёҷ дорад. Аз ин ҷаҳмиш ду паҳлуӣ масъала мушаххас мешавад: фардияти табиӣ ва қарордоди иҷтимоӣ. Зеро новобаста аз муқобил гузоштани ҳолати “табиӣ” ва “тамаддуний”-и инсон дар ҷомеаи тамаддунии воқеӣ “инсонии табиӣ” дар як вақт метавонад “инсонии тамаддуний” шавад [191].

Аз ин нуқтаи назар, андешаи маорифпарварони фаронсавӣ якмазмуна нест. Он бо ақидаҳои идеалистӣ ва материалистӣ, атеистӣ ва деистӣ омехта мебошад. Хусусан, ақидаҳои фалсафии Ш.Л. Монтескё, А.Волтер ва Ж.Ж. Руссо характери деистӣ доштанд.

Баръакси ақидаҳои онҳо ақидаҳои маорифпарваронаи Ж.О.Ламетри, Д.Дидро ва А.Гелвитсий ҷанбаи материалистиро соҳиб буданд. Масалан, барои Ш.Л.Монтескё деизм (деизм - таълимоти фалсафии динии асрҳои XVII - XVIII, ки Худоро аввалин муҳаррики олам шумурда, вале муҳофизатчи минбаъдаи вайро дар табиату инкишофи ҷамъият инкор мекунад) вуситаи мувофиқ ҷиҳати берун кардани Худо аз таърих буд, вале ба мисли А.Волтер вай динро иштибоҳ ва фиреб намеҳисобад, балки эътироф мекард, ки дин барои ғанӣ кардани маънавияти инсон, шинохт ва тартибу низоми ҷомеа нақши мусбат дорад [191].

Ӯ ҳаёти ҷамъиятиро ҳамчун низоми том тавассути “рӯҳи умумии халқиятҳо” тавсиф дода, менависад, ки бисёр чизҳоро аз ҷумла иқлим, дин, қонунҳо, принципҳои идоракунӣ, урфу одат ва ғайра инсон идора мекунад. Ин чизҳо дар маҷмӯъ, рӯҳи умумии халқро ташкил медиҳанд. Ҳамзамон, иқлим, хок ва ҳудуд ба рӯҳияи мардум ва ҳаёти ҷамъиятӣ мунтазам таъсир расонида, ба тағйирёбии кулӣ мусоидат мекунанд.

Волтер бошад, дар ташаккули ақидаҳои фалсафии худ ба таълимоти Ч.Локк ва физикаи Нютон таъя мекунад. Мавҷудияти объективии табиатро эътироф карда, дар навбати худ қайд мекунад, ки онро Худо аз ҳеҷ чиз офарид. Аммо дар асари худ “Рисола дар бораи метафизика” қайд мекунад, ки баъди офариниш Худо ба ҳаёти табиӣ ва инсон дахлат намекунад [191].

Маърифатпешагӣ, соҳибтаҷрибагӣ, ҷасорат ва зиракиро барои шоҳ аз сифатҳои муҳим меҳисобиданд, зеро дар ин сатҳ ӯ метавонад ҷомеаро идора кунад, ва ба мардум меҳрубон ва бароварандаи арзу ниёзҳо бошад. Онҳо дар давраи фаъолияти худ ворид кардани тағйироти куллиро дар тамоми ҳаёти ҷамъиятӣ талаб накарданд, балки кӯшиданд, ки баробарҳукукии ҳамаи одамон дар назди қонун риоя гардад, манфиатҳои мардум ба инобат гирифта шаванд.

Ба андешаи Жан Жак Руссо, ҳисси маънавӣ, ки асоси шахсияти инсонро ташкил медиҳад, ин моҳиятан ҳисси динӣ аст. Бе парастии Худо вай воқеӣ нест. Дуализми Руссо дар эътирофи новобаста аз шуури инсон вуҷуд доштани олами материалӣ асоснок карда мешавад. Тибқи таълимоти маорифпарвар, аз азал ду ҷавҳар вуҷуд дошт: фаъол (Худо) ва ғайрифавол (материя).

Ӯ муътақид буд, ки инсон табиатан меҳрубон аст, аммо барои меҳрубонӣ кардан ба ӯ кӯмак зарур аст. Тарбия ва муносибати кӯдакон бо табиат зарур аст, барои он ки ҳисси маънавии ҳобиदारо бедор намояд. Аз ин ҷиҳат, Ж.Ж. Руссо менависад, ки тамаддун, илм ва саноат ба ахлоқи одамон таъсири манфӣ мерасонанд. Бинобар ин, ӯ бозгашт ба табиатро дар ҳама соҳаҳо, аз ҷумла дар соҳаи тарбия ва ҳаёти маънавӣ афзалтар мешуморад. Ӯ пайваستا инсонҳоро ба омӯхтани дониш, ақлу зеҳни худро тавассути мутолиаи китобҳои арзишманд рӯшан сохтан ҳидоят мекунад. Китоби асосӣ бошад, барои Ж.Ж. Руссо ин китоби табиат буд. Зеро маҳз дар табиат ҳушонагӣ мавҷуд аст, ки дар ҷомеа нест. Офаридгори табиат Худо аст, вале барои Ж.Ж. Руссо вай аз Худои насронӣ, ки онро Худои ҷанг меномад, фарқ

мекунад. Офаридгори табиат Худои олам аст. Ў аз калисои насронӣ рӯ гардонида, ба парастии табиат, таваҷҷуҳ мекунанд ва мутмаин аст, ки тавассути он қалби инсонӣ эҳсоси нармаӣ мекунад [96, с. 254].

Бо назардошти таҳлил мавод, ки дар асоси сарчашмаҳо анҷом пазируфтааст метавон умумият ва хусусиятҳои фарқкунандаи ҳаракати маорифпарварии Фаронсавӣ дар ҷанд андеша мушаххас намуд:

1) Низоми коргузорӣ ва фаъолияти масъулини ҳамаи ниҳодҳои феодалий, аз монархияи мутлақ то калисо ҳамчун пуштибони феодализм масъалаи рӯзмаррае ба ҳисоб рафта, рӯирист мавриди танқиди маорифпарварон қарор дошт, баррасӣ гардид. Махсусан, дар ин самт маорифпарварон кӯшиш карданд, ки ба шакл ва мазмуни қонунҳои ҳаёти ҷамъиятӣ тағйирот ворид намоянд.

Хусусан, таваҷҷуҳи асосӣ ба ташвиқи илму маориф дода, усул ва роҳҳои маърифати ҳодисаҳои оламро аз ҷониби инсон коркард карданд, ки он андешаҳо дар таълимоти фалсафии деизм ва материализм инъикос ёфтаанд. Тибқи андешаи намояндагони ин равияҳо, инсон оламро тавассути узвҳои ҳис эҳсосу маърифат мекунад. Аз ин рӯ, дар асри XVIII дар Фаронса илм дар ҳама соҳаҳо нақши ҳалкунанда бозида, натавонад тарзи тафаккури ҳаёти маънавии одамон, балки рафтори ҷамъиятии одамонро дигаргун кард.

2) Таваҷҷуҳ зоҳир кардан ба масъалаҳои ҷамъиятӣ ва сохтори ҳаёти сиёсӣ. Дар ин давра аз ҷониби олимони ва мутафаккирони фаронсавӣ асарҳои гуногун дар бораи масъалаҳои марбут ба назарияи давлат ва ҳуқуқ, шаклҳои ҳокимияти давлатӣ, масъалаи баробарии иҷтимоии одамон дар ҷомеа таълиф ёфта, рӯйи нашр шуданд.

Дар робита бо авҷ гирифтани ҳолати инқилобӣ дар тӯли қарни XVIII ва дар арафаи инқилоб барои маорифпарварони фаронсавӣ коркарди масъалаҳои марбут ба имконоти барқарор кардани ояндаи кишвар муҳим буданд.

3) Хусусияти сеюми фарқкунандаи маорифпарварии фаронсавро тарғиби идеяҳои Жан Жак Руссо ташкил медиҳад, ки ба таълимоти ӯ дар бораи сентиментализм (сентиментализм чараёнест, ки тасвири ҷанбаҳои эҳсосотро дар мадди аввал мегузорад), марбут аст.

Масъалаҳое, ки маорифпарвар ба онҳо тавачҷух додааст, алоқаманд ба тарбияи шахсият дар рӯҳияи идеяҳои нав ва пешрафта, таъмини озодӣ ва инсони табиӣ, ки бо олудагиҳои иҷтимоӣ омехта нашудааст ва ҳуқуқҳои худро ҳифз мекунад ва ғайра дахл доштанд.

4) Маорифпарварони фаронсавӣ баробари баррасии масъалаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, ба навиштани асарҳои бунёдӣ дар бораи соҳаҳои дигари ҳаёти ҷамъиятӣ муваффақ шуданд. Аз ҷумла, тавонистанд аввалин энциклопедияҳои гуногуни соҳавиро ба ҷаҳониён пешниҳод намоянд. Инчунин, онҳо дар доираи мактаби худ ғаёлоли ҷамъиятӣ, олимон, тарғибгарони ақидаҳои пешрафта, рӯзноманигорон, ҳунармандон, нависандагон ва кашшофони соҳаҳои гуногуни илму техникаро муттаҳид карданд, ки ба ҳам омадани онҳо боиси пирӯзии инқилоб ва зиёд шудани тарафдоронашон гашт.

5) Баромади иҷтимоии бештари маорифпарварони фаронсавӣ аз оилаҳои косибон буд. Бо вучуди шароити вазинини зист онҳо тавонистанд ҳамчун шахсият тарбия ёфта, ба камол расанд. Ҳамзамон, бештари онҳо баъди ба синни камолот расидан дар вазифаҳои гуногуни идораҳои давлатӣ ифои вазифа намуданд.

6) Воситаи асосии паҳнкунии андешаҳои навҷӯёна ва афкори пешқадамонаи маорифпарварони фаронсавӣ тавассути таҳияи асарҳои бунёдӣ ва мақолаву мактубҳо ба роҳ монда шуда буданд. Нақши маҷаллаву рӯзномаҳо дар таблиғи афкори маорифпарварони фаронсавӣ чандон бориз нест.

Дар кишварҳои Шарқи Наздику Осиёи Марказӣ равия маорифпарварӣ дар нимаи дуюми асри XIX пайдо шуд. Намояндагони барҷастаи он Саид

Ҷамолиддини Афғонӣ, Абдурахмон ал-Кавокибӣ, Зайн-ал-Обидини Мароғӣ, Муҳаммад Абдоҳ, Маҳмуди Тарзӣ, Муҳаммад Иқбол, Аҳмади Дониш, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзӣ, Мирзо Сирочи Ҳаким ва дигарон ба ҳисоб мерафтанд. [131, с. 9-28; 132, с. 126-132; 80; 111; 31; 8; 66; 129, с. 22-29; 181; 99; 73].

Имрӯз аз омӯзиш ва таҳқиқи осори маорифпарварон, асарҳои тадқиқотии ба ин мавзӯ бахшида маълум карда мешавад, ки истилоҳи маорифпарварӣ, дар Шарқ, асосан ба ду маъно шарҳу тавзеҳ дода мешавад: аввалан, маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нав, идеологияе, ки бар зидди муносибатҳои архаистӣ, барҳам додани муносибатҳои феодалӣ мубориза бурда, риоя доштани принципҳои баробарӣ, озодӣ, волоияти қонунро дар ҷомеа талаб менамояд. Дуюм, маорифпарварӣ - тарғибкунанда ва паҳнкунандаи илму дониш ва бо ин васила маърифатнок кардани омма мебошад [129, с. 22-29].

Аз ин нигоштаҳо маълум мегардад, ки ҳадафи маорифпарварон тарғиби илму маърифат, омӯхтани забонҳои хориҷӣ, огаҳ гаштан аз дастовардҳои техникӣ аст. Маҳз ба воситаи ин идеали асосӣ меҳостанд, ки мардумро аз шуури тақлидии динӣ озод карда, барои барҳам додани муносибатҳои архаистӣ, ислоҳи камбудиву норасоии ҳаёти ҷамъиятӣ саҳми худро гузоранд. Аммо равияе, ки дар ин давраи таърихӣ бар ҳилофи ғояҳои маорифпарварон ба тарғиби илму маориф, пешрафту дурнамои рушди ҷомеа, танзими баробарии иҷтимоию озодии мардум монета пеш гузошта, амалинамоии онҳоро намехост - обскурантизм буд. Обскурантизм маънояш муносибати хусуматомезона, душманона доштан ба маориф, илм ва пешрафтро дошта, ҷонибдорони ин идеология, асосан рӯҳониёни мутаассиб ва ҳампешагонашон буданд, ки аз ҷониби амалдорони идораи давлатӣ дастгирӣ меёфтанд.

Бояд зикр намуд, ки ҳам дар Аврупо ва ҳам дар Осиёи Миёна мафҳуми маорифпарварӣ мазмунан бо калимаҳои маориф, маърифат муродиф буда, ба маънои илму дониш, шинохт, доништан, фаҳмидан ва ғайра қор фармуда

мешуд.. Ин гуна фаҳмишро нахуст файласуфи олмонӣ И.Кант дошта, дар ин росто чунин қайд менамояд, ки рӯшанбинӣ ин берун шудани инсон аз ҳолати ноболиғӣ, ки дар он вазъ ӯ бо гуноҳи худ қарор дорад, мебошад. Нобалиғӣ ин мустақилона, бе кӯмаки дигарон маҳорати истифода бурда натавонистани ақл аст...» [49, с. 27].

Файласуфи эронӣ Муҳаммад Тақии Ҷаъфарӣ дар тақвияти фаҳмиши И.Кант «рӯшанбинӣ» ё худ «рӯшанфикрӣ» гуфта, фаҳмиши луғавии равшании физикиро дар назар надорад, балки мазмуни он фаҳмидани воқеият бе ягон монеа ва тарс аст» [204, с. 176].

Аз ин ду таъриф бармеояд, ки рӯшанбин он фардест, ки қобилияти ақлии ҳаллу баррасии масъалаҳои мухталифро бе дастгирии дигарон дорад. Чунки дарк кардани моҳияти худ ва ашё, ақлонӣ ҳал кардани мушкилоти пайдошуда ба инсон имконият медиҳад, ки аз ҳолати ноболиғӣ ба давраи камолот қадам гузорад, ҳуқуқу озодиҳояшро дар ҷомеа ҳифз кунад.

Ҷараёни маорифпарварӣ ҳамчун идеологияи сиёсӣ, фалсафӣ ва фарҳангии давраи таназзули феодализм ва ба вучуд омадани муносибатҳои сармоядорӣ аст [205, с. 540].

Он ҳамчун ҷараёни адабию фарҳангӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ, ки бо воситаи таблиғи ғояҳои хайр, адолат, илму маърифат иллатҳои сохти муайяни ҷамъиятро барҳам задан, анъанаю маишат ва сиёсати онро тағйир додан меҳост, шарҳу тавзеҳ ёфтааст [120, с. 198].

Ҳамин тавр, маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нав муқобили мафкураи ҳукмрони замони худ баромад карда, дар низоми ҷомеадорӣ ғояҳои озодӣ, баробарӣ, ягонагӣ ва ғайраро таблиғ мекард. Ин равия дар Осиёи Миёна ба таъсири шароитҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, таъсири ақидаҳои мутафаккирони гузаштаи тоҷик, боздид ва таассуроти сафарҳои маорифпарварон ташаккул ва таҳаввул ёфтааст. Бинобар ин, бояд гуфт, ки маорифпарварии аврупоӣ аз муносибатҳои иҷтимоии дохилӣ ба вучуд омада,

маорифпарварии тоҷик бошад бештар ба омилҳои беруна рабт дошт, яъне бо таъсири кишварҳои дигар ба амал омад.

Пайдоиши ин равияи фарҳангӣ-фикрӣ дар Осиёи Миёна, аввалан, биниши мардумро нисбат ба сохтори сиёсии идораи амирӣ, муносибатҳои архаистии амалдорони дарбор ва рӯҳониёни мутаассиб, ҳолати таълиму тадрис дар мактабу мадрасаҳо дигар кард. Дуюм, муборизаро нисбат ба мустамликадорон, ки кишварро ҳамчун манбаи ашёи хом ғорату хароб мекарданд, зиёд намуд. Бинобар ин, маорифпарварӣ дар ин минтақа на фақат хусусияти зиддифеодалӣ, балки майли зидди мустамликавиرو доро буд.

Асосгузори равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна Аҳмади Дониш ба ҳисоб рафта, пайравон ва ҳаммаслакону шогирдонаш Шамсиддин Шохин, Возех, Ҳайрат, Аҷзӣ, Садриддин Айнӣ, Мунзим ва дигарон буданд, ки баҳри озод шудани мардуми кишвар аз зулму таҳдиди мустамликадорон ва феодалони маҳаллӣ тарғиб ва ташвиқи илму маорифро пайгирӣ карданд.

Ин ҷо як нуктаи дигарро бояд ба эътибори назар гирифт, ки давраи мустамликавӣ ва воридшавии тарзи истехсолоти сармоядорӣ дар кишварҳои Шарқ, алалхусус дар аморати Бухоро, аз як тараф, ба рушди соҳаи иқтисодии кишвар мусоидат кард ва аз тарафи дигар, барои тағйир ёфтани шуури динии ҳуди маорифпарварон бе таъсир намонд. Чунки вобаста ба авзои сиёсӣ, иҷтимоии ҷомеа бар ивази масоили сабр, қисмат, орзӯ, боварӣ ба Худо ва хушбахтии худ, ба ҳалли масъалаҳои дигар, аз қабилӣ масоили беҳтар кардани соҳаҳои иқтисодию сиёсӣ ва фарҳангии кишвар, роҳҳои идора ва обод кардани он ва ғайраҳо таваҷҷуҳ зоҳир карданд.

Хусусан, Аҳмади Дониш дар асари таърихӣ худ ошкоро авзои иҷтимоӣ-сиёсии аморати Бухоро, назму насақи давлатдорӣ амирони манғитияро зерӣ танқид гирифта, талаби ислоҳи ҷомеа ва муносибатҳои ҷамъиятиро роҳандозӣ мекунад. Дар баробари ин роҳҳои бартараф намудани мушкилоти ҷомеаро бо далелҳои илмӣ мушаххас менамояд.

Ҳамин тавр, дар заминаи таҳқиқ ва таҳлили маводи омӯхташуда умумият ва фарқияти пайдоиши равияи маорифпарвариро дар ҷомеаи пешрафтаи Аврупо, аз ҷумла Фаронса ва кишварҳои Осиёи Марказӣ ба таври зайл нишон медиҳем:

1. Дар кишварҳои Аврупо, аз ҷумла Фаронса, маорифпарварӣ бар зидди муносибатҳои феодалӣ баромад мекунад. Дар кишварҳои Шарқ, аз ҷумла Осиёи Миёна бошад, он алайҳи барҳам додани муносибатҳои феодалӣ, низоми идоракунии мустамликавӣ, тағйир додани сохти идораи худкомаи амирӣ пайдо шуда буд.

2. Дар муддати наздик ба сад соли фаъолияти маорифпарварӣ дар Фаронса насли онҳо ба чаҳор гурӯҳ тақсим карда мешавад: 1) пешгузаштагон, ки дар охири асри XVII ва аввали қарни XVIII зиндагӣ кардаанд ва маъруфтарин намояндагонашон Пер Бейл ва Жан Меле; 2) насли калонсол, ки фаъолиятҳои ба солҳои 1710-1740 рост меояд (Ш.Л. Монтескё ва М.А. Волтер); 3) насли миёна (К.А. Гелветсий, П. Голбах, Д. Дидро, Ж. Ламетри ва Ж.Ж. Руссо) фаъолияти онҳо ба солҳои 1740-1780 мувофиқат мекунад. 4) насли ҷавон, ки дар арафаи инқилоби бузурги Фаронса зиндагӣ кардаанд. Ж.А. Кондорсэ аз симоҳои барҷастаи ин гурӯҳ аст.

Дар таърихи мавҷудияти равияи маорифпарварӣ дар аморати Бухоро муҳаққиқон маорифпарварони тоҷикро ба ду насл ҷудо мекунанд. Насли аввали маорифпарварон: Дониш, Шохин, Возех, Савдо, Сироч, Васиби Самарқандӣ, Дилшоди Барно, Туғрал ва ғайра буданд. Ба насли ҷадид бошад, Асирӣ, Айнӣ, Мунзим, Ҳайрат ва дигаронро шомил медоранд.

3. Маорифпарварони Аврупо рушди илму фарҳанг, аз ҷумла, омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ ва қувваи эътимодбахши ақлро асоси пешрафти ҷамъият меҳисобиданд. Бинобар ин, зимни амалӣ кардани ин ғояҳо онҳо ба пешрафт нойил гардида, рисолати таърихӣ худро дар назди ҷомеа иҷро карданд.

Ҳарчанд идеали маорифпарварони Шарқ, аз ҷумла Осиёи Миёна, нерӯи боэътимоди ақл, рушди илм, ислоҳи мактабу маориф ва ғайра бошад ҳам, аммо бинобар сабаби амиқ реша гирифтани муносибатҳои феодалий, таассубу хурофот онҳо натавонистанд рисолати таърихӣ худро назди ҷомеа иҷро намоянд. Танҳо Инқилоби Октябр ва баъдан Инқилоби Бухоро сабаб гардиданд, ки низоми идораи амирӣ сарнагун шуда, шакли нави давлатдорӣ ба вуҷуд ояд.

4. Агар дар ташаккули афкори маорифпарварони фаронсавӣ дастовардҳои фалсафии давраи Эҳёву замони Нав, вазъи сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодиё фарҳангии асрҳои XVII-XVIII Фаронса таъсир гузошта бошанд, барои инкишофи афкори маорифпарварони кишварҳои Осиёи Миёна арзишҳои фалсафӣ ва фарҳангии гузаштагон, шароити иҷтимоӣ-фарҳангии аморати Бухоро, натиҷаи сафарҳо ба Россия ва ғайра нақш доштанд. Инчунин, аз тарафи Россия аллакай дар ин давра дар Осиёи Миёна ба кушодани мактабҳои нав, роҳи оҳан, корхонаҳои нави замонавӣ ва ғайра шуруъ намуда, муносибатҳои буржуазиро интиқол меоданд, ки ин ҳама ба мафкураи ҷомеа бетаъсир намонданд.

5. Ҷунбишҳои озодихоҳӣ ва ислохталабии мардум чӣ дар Аврупо ва чӣ Шарқ дар доираи ғояҳои пешгузаштаи маорифпарварон сар зада, ҳадафашон дигаргун кардани сохти идоракунии давлатӣ ба ҳисоб рафта, талаби асосиашон риоя кардани рухҳои адолати иҷтимоӣ, таъмини баробарии иҷтимоӣ дар ҷомеа буд.

6. Агар бештари маорифпарварони фаронсавӣ рӯирист ба муқобили дин баромад карда, аз материализм ва атеизм ҷонибдорӣ мекарданд, вале маорифпарварони тоҷик ба дини ислом содиқ монда, кӯшиш мекарданд, ки ҷомеа бо нигоҳ доштани асолати дин пеш равад. Онҳо динро ба сифати як манбаи ташаккулдиҳандаи маънавиёти инсон, ҳамчун маҷмӯи донишҳо меҳисобанд. Аммо амалу кирдори рӯҳониёни муттассиб, хурофоту таассуби динӣ масъалаи меҳварӣ ва интиқодии таълимоти онҳоро ташкил меод. Зеро

рӯҳониён намехостанд фармонравоии мутлақро аз даст диҳанд. Ҳамеша ба муқобили рушди илм баромад карда, кашфиётҳои навинро эътироф намекарданд ва ба пешрафти ҷомеа монеа пеш мегузоштанд.

7. Агар афкори маорифпарварон дар Фаронса тавассути таҳия ва чопи китобу луғатномаҳо, мақолаву мактубҳо ба роҳ монда мешуд, пас дар кишварҳои Осӣи Миёна воситаи маъмули ташвиқу тарғиби ақидаҳои пешқадамона ва маорифпарварона рӯзномаву мачаллаҳо ба ҳисоб мерафтанд.

§ 1.2. Мухтасари шарҳи ҳол ва таснифи осори

Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш

Нависандаи бузурги фаронсавӣ, файласуф, сиёсатшинос, музикдон ва педагоги машҳур Жан Жак Руссо 28-уми июни соли 1712 дар Женева, дар оилаи соатсоз таваллуд шудааст. Модараш Сюзанна Руссо хоҳарзодаи кашиши мазҳаби протестантӣ буда, баъди нухрӯзагии Руссо зиндагиро падруд мегӯяд. Чи тавре Густав Лансон - яке аз муҳаққиқони машҳури таърихи адабиёти Фаронса, устои донишгоҳи Сорбон (Донишгоҳи илм ва адабиёти Париж), таҳқиқгари андешаҳои воқеии Жан Жак Руссо иттилоъ медиҳад, ӯ баъди ғавти модараш дар тарбияти амакаш бузург шудааст.

Падараш Исаак Руссо ба шуғли соатсозӣ машғул буда, баъди ғориғ аз кор фарзандашро ба кироати романҳо парвариш меод ва бо ӯ то нисфи шаб ба омӯзиш машғул мешуд. Баъди савод баровардан ба хондани китоби файласуфи юнонӣ Плутарх бо номи «Зиндагонии мардони бузург» шуруъ намуда, масти эҳсосоти қаҳрамонӣ мегардад [58, с. 5].

Дар муқаддимаи китоби “Қарордоди иҷтимоӣ” низ чунин маълумот мавҷуд аст, ки Ж.Ж. Руссо аз айёми бачагӣ ба омӯхтани касбҳои гуногун мароқ зоҳир мекард ва ин амал барои донишазхудкунӣ ва ташаккули маънавиёти ӯ монеа пеш намеоварданд. Вақте фурсат пайдо мекард, ҳатман ба хондани китобҳои гуногун машғул мегардид. Хусусан, дар даврае, ки бо падараш зиндагонӣ мекард, яқоя адабиёти муосир ва бадеиро зиёд мутолиа менамуданд [96, с. 15].

Баъди он ки падараш соли 1722 ба хоҳири муноқиша бо як низомӣ маҷбур мешавад Женеvaro тарк кунад [158, 16], парастории Руссо, ки нав ба синни даҳсолагӣ расида буд, ба бародараш Бернар вогузор мекунад. Ҷудой аз Руссои хурдсол гарон меафтид ва ӯ худро ба китобу китобхонае, ки аз

бобояш мерос монда буд, машғул медорад. Ин амали ӯ чихати ташаккули зехнияташ нақши бориз гузоштааст. Хусусан, мутолиаи асарҳои Бюффон, Фонтенел, Волтер, Аббат Сен-Пер ва ғайра дар ташаккули афкори фалсафии маорифпарвар таъсири амиқ гузоштанд.

Тибқи маълумоти маъхазҳо, баъди чанд моҳи ҷудой аз падар амакаш Бернард ба хоҳири гирифтани маълумоти динӣ Руссоро ба назди рӯҳонии протестантӣ Ломбарсия, ки дар қарияи наздикии Женева зиндагӣ мекард, мебарад. Фазои дилкаш ва манзараҳои фараҳбахши ин деҳа ишқи Руссоро аз он давра нисбат ба дарахтон, саҳро, ба табиат бедор карда, дарташаккули ҳисси зебоиписандии ӯ нақши муассир мегузоранд. Аммо дар он ҷо муносибати рӯҳониён, тамаллуқкорӣ ва тамаъҷӯии онҳо ба Руссо мақбул намеафтад ва нисбаташон нафрат пайдо карда, бозпас ба Женева бармегардад.

Дар Женева ба назди яке аз тафсиринависон адлия меравад, то аз ӯ чизе омӯзад, аммо сатҳи маърифатнокӣ ва саводнокии муфасссир низ талаботашро қонеъ намегардонад. Баъдан, хешовандонаш ӯро шогирди як ҳунарманди кандакори ҷӯб мекунад, вале ҳар рӯз ӯ Руссоро шиканча меод. Чӣ тавре Густав Лансон иттилоъ медиҳад, рӯзе Руссо барои сайругашт ба саҳро меравад. Ҳангоми ғуруб, вақте ба шаҳр меояд, дарвозаҳоро баста мебинад. Ин пешомадро бо ризоият пазируфта, тасмим мегирад, ки барои ҳамешагӣ дӯкони гароварсоз ва хонаи амаки худро тарк гӯяд [58, с. 5].

Ж.Ж. Руссо баъди тарки ҷойи зист муддате дар Сово, ноҳияи ҷанубӣ дар Женева зиндагӣ мекунад. Дар он ҷо бо кӯшиши рӯҳоние бо хонум де-Варнес шинос мешавад. Хонум, ки аз кеши протестантҳо баргашта, монанди Руссо ба Сово паноҳ бурда буд, дар шаҳри Аннесӣ зиндагӣ ихтиёр карда, протестантҳоро ба оини католикӣ даъват мекард.

Хонум де-Варнес аз Руссо хуб пазирай карда, ӯро ба бунгоҳи хайрияе, ки кашишон дар шаҳри Турн таъсис намуда буданд мефиристад. Дар он ҷо Руссо ба кашиши католикӣ табдил мешавад.

Дар шаҳри Турн Руссо ба хоџири касби маош маҷбур шуд шуғли пешхизматиرو қабул намояд. Аз хонаи арбоб навореро дӯздида, хизматгорро мутаҳам месозад. Баъди ошкор гаштани амалаш ўро ҳамроҳ бо духтари бечора аз кор озод намудаанд. Руссо баъди аз кор озод шудан дар ҷойи дигар навкар шуд. Ин дафъа роҳбари нав тамоми иттилоъро дар бораи шахсияти ў чамъ карда, барои фаъолиятш монеа эҷод менамояд. Бо чунин ҳол ў аз зиндагонии манзум мутанаффир гашта, барои раҳой аз он роҳи биёбонро пеш мегирад. Аз шаҳре ба шаҳре мерафт ва маъракагардӣ мекард.

Баъд аз муддате ба ёди Аннесӣ ва хонум де-Варнес афтода, ба ин шаҳр меояд. Дар Аннесӣ аз ў хуш пазироӣ карда, кӯшиданд барояш шуғле таҳия намоянд. Аввал меҳоханд кашиш (рӯҳонӣ) шавад ва ўро ба дабиристони Дефӣ мефиристанд. Баъд, ўро бо омӯзиши мусиқӣ вомедоранд. Руссо қабл аз он ки бо ин фан ошно шавад, ба таълим мепардозад [58, с. 7].

Ҳамин тавр, Руссо дар он рӯзҳо шефтагӣро нисбат ба адабиёт ва таърих кашф карда, дар ҳабаҳсолагӣ ба мазҳаби католикӣ рӯй меовард ва бо мусиқӣ сару кор мегирад. Дар соли 1732 тарки вазифа мекунад, то ба барномаҳои омӯзгорӣ дар ҳавзаи мусиқӣ бирасад. Мусиқии пасонтарҳо дар зиндагии Руссо нақши назаррас мебозад ва ў дар ин давра тавассути навиштани нотаҳои порчаҳои мусиқӣ таъмин намояд.

Баҳори соли 1740 Руссо хонаи де-Варнесро тарк карда, ба шаҳри Лион меравад, ва вазифаи мураббии кӯдакони роҳбари суди Маблӣро ба уҳда мегирад. Дар вақти фаъолият дар ин вазифа ба бародари Маблӣ муаррихи шинохта Габриел Маблӣ ва файласуфи машҳур Кондиляк шинос мешавад.

Дар соли 1742 ба Париж меояд ва аз ҳамин сол давраи аввали фаъолияти эҷодии ў оғоз мешавад [96, с. 17]. Бо саъю кӯшиши зиёд ба толорҳои Париж роҳ ёфта, бо файласуфон ва донишмандони машҳур Волтер, Монтескё, Бюффон, Рейнал, Мармонтел, Мариво, Фонтенел, Тюрго, Кондорсе ва ғайраҳо мулоқот мекунад.

Соли 1743 ба муҳлати як сол ба Венетсия, ба сифати муншии сафир граф де-Монтег, ки шахси тасодуфӣ ва белаёқат буд, фиристонида мешавад. Ҳамаи корхоро дар ин муддат худи Руссо иҷро мекард ва ба ҷойи эҳтиром пайдо кардан мунтазам танбеҳ мегирифт. Аз ин рӯ, муносибаташ бо граф сард шуда, тарки вазифа карда, ба Париж меояд.

Ж.Ж. Руссо дар соли 1745 бо Тирезо Луфосу шинос гардида, бо ӯ издивоҷ мекунад. Аз ӯ соҳиби панҷ фарзанд гашта, барои тарбият ба ятимхона месупорад, ки баъдҳо ба ин сабаб амиқан ва пайваста мавриди интиқоди нависандагон, ба вижа Волтер қарор мегирад. Руссо дар асари маъруфи «Этирофот» аз кардааш бо надомат ёд менамояд ки кӯдаконашро ба хоҳири ҳифозат, аз он чи шояд интизорашонро мекашид, ба ятимхона супоридааст.

Ҳамин тавр, Руссо дар давраи аввали фаъолият ва ташаккули донишҳои фалсафӣ бо Дени Дидро шинос мешавад. Аввалан, Дени Дидро ӯро ҳамчун адабиётшиноси ҷавон, ки дар бораи мавзуҳои марбут ба мусиқӣ матн ва оҳанг эҷод мекунад, мешиносад. Баъдан, соли 1749 ӯ дар як озмуни фарҳангистони Дижан, ки марбут ба мавзуи пешрафти илм ва санъат ба фасоди ахлоқи омма бахшида шуда буд ширкат варзида, бар ҳилофи дигар иштирокдорон баён медорад, ки саноеъ ва ҳунарҳои зебо башарро бадбахт кардааст. Аз ин пешниҳоди Руссо назари Дидро нисбати ӯ дигар шуда, маорифпарварро ҳамчун як ҷавони соҳибсалиқа этироф менамояд [58, с. 10].

Бояд зикр кард, ки баъди ин муваффақият, баҳусус таълифоти ӯ бо номҳои «Хитоба роҷеъ ба маншаъ» ва «Асоси адами мусовоти байни афроди башар» шуҳрати ӯро зиёд гардид. Дар ин маврид Г. Лансон чунин иттилоъ медиҳад, ки Руссо фақат ду қадам бардошту ба Волтер расид, вале ин шахс, ки табиати бениҳоят мутақаббир дошт ва дар ростӣ ва дурустӣ роҳи муболиғаро мепаёмуд, баъд аз он ки дар ду китоби номбурда аз назария ва андешаҳои ӯ тарафдорӣ намуд, дучори хатари азиме шуд. Тасаввур кард, ки агар мутобиқи он назария рафтор накунад, ба шаъну эътибораш садама хоҳад

расид. Аз ин таърих дар парҳезкорӣ ва покдоманӣ ифрот намуда, худро ба воситаи ҳаракатҳои аҷибу ғариб машҳур сохт [58, с. 10].

Баъдан, рафту омади ӯ ба толорҳои ашроф ва маҷмааҳои адабӣ нафрати ӯро аз иҷтимоъ ва тасмими ӯро ба гӯшагирӣ шадидтар мекунад. Дигар наметавонист дар ин маҷмаъ зиндагӣ ва фаъолият намояд. Чун тарзи муошират ба табақаи ашрофро наметавонист, худхоҳӣ табъашро нохуш мекард. Аз ин рӯ, барои ин ки ба бетарбиятии ӯ наханданд худро ба ваҳшигарӣ мезад [58, с. 11].

Илова бар ин, ханӯз рӯҳан як нафар оворагард буд, ки ба ҳавои озод, осмони кабуд, ба гардиш бидуни мақсади муайян, ба сахнаи зебои гӯшаи чангал ё манзараи дилфиреби ғуруби офтоб алоқаи зиёде дошт. Аз ин рӯ, дар давраи шухрат ва авҷи ифтихор тасмим гирифт аз Парижи пур аз сару садо, ки мардумро асири қоида карда буд, фирор намояд. Дӯстони шаҳриаш бошанд, ба зиндагонии пурошуби шаҳр, ки одат карда буданд аз ин вазъ огоҳ шуда, хостанд ӯро аз ин иқдом боздоранд, вале фақат муваффақ шуданд, ки биранҷонандаш. Хонум Девинӣ зани яке аз мустаъҷирони молиёт, ки молики қасре буд парки худро бо як хонаи фарангӣ, ки шомили чандин утоқ ва боғча, ҳамзамон чашмае ҳам дошт, дар ихтиёри Руссо мегузорад. Манзараи боғ ва атрофи он ақлу ҳуши Руссо ба худ мафтун кард. Баъд аз он ки муносибаташ бо хонум ва аҳли хонаводаи ӯ бад мешавад, тарки ин манзил карда, дар қасабаи Манмурос хонаро ба иҷора мегирад. Маҳз дар ин чо асарҳои арзишманди худ «Эмил» ва «Қарордоди иҷтимоӣ»-ро ба нашр мерасонад.

Руссо баъди тарк кардани шаҳри Париж бо дастгирии подшоҳи Пруссия, дар яке аз вилоятҳои Олмон, дар қасабаи Моунте-Тровер зиндагиро ихтиёр менамояд. Аммо дар он чо низ мавриди танқиди рӯҳониён қарор гирифта, маҷбур мешавад, ки тарки манзил кунад. Ҳамин тавр, соли 1765 аз Париж ба Англия рафта, дар он чо бо донишманди маъруф Давид Юм шинос мешавад. Бо кумаки Юм ӯ дар Вутан, яке аз вилоятҳои Дерби бо манзил

таъмин карда мешавад. Мутафаккир дар ин шаҳр ба ҷамъоварии гулу гиёҳҳои камёб машғул шуда, дар ҳолати фориғ аз он ба мусиқӣ рӯ меовард.

Инчунин, хотираҳоро аз саҳифаи гузаштаи рӯзгораи сабт мекард, ки баъди маргаш бо номаш мунташир шаванд. Баъд аз он ки муносибати ӯ бо Юм вайрон мешавад, маорифпарвар аз Англия ба Фаронса баргашта, бо исми сохта, дар шаҳри Три, дар дарбори шоҳзода Контӣ паноҳ мебарад.

Соли 1770 боз ба Париж баргашта, дар кӯчаи Плотарир манзил ихтиёр менамояд. Дар он ҷо ҳолати муносибтареро, ки аҳли маҳал нисбатан муҳайё карда буданд, дар рисолаи «Муколама»-аш тавсиф менамояд. Мақолае бо номи «Хитоб ба фаронсавиёни тарафдори адолат»-ро низ дар ин вақт навишта, дар кӯчаҳои шаҳр паҳн менамояд. Гоҳ-гоҳе китоби «Этирофот»-ро дар маҷлисиҳои хусусии аҳли завқ меҳонд. Вале лаҳзаҳои хуши худро ҳангоми гардиш кардан дар манзараҳои табиати шаҳр ва ҷамъ овардани гиёҳҳо медид.

Тамоми осори таълифкардаи ӯ дар муддати 13 сол навишта шуданд. Соли 1758 романи «La Nouvelle Heloise» (Элоизаи нав)-ро ба фарҷом мерасонад, ки ин китоб муваффақияти бузургаш мегардад. Минбаъд низ бо вучуди таҳдидҳо ва таъқибҳо талошмандона рӯйи китобҳои мухталиф кор мекунад. Дар соли 1762 асари «Эмил»-ро перомунӣ тарбия ва парвариши кӯдакон менависад. Дар китоби «Эмил» тавзеҳ медиҳад, ки чӣ бояд кард, то садои табиат - барои Руссо, ҳамзамон садои озодӣ - дар кӯдакон дилгиркунанда нагардад. Асари «Эмил» аз сӯйи нависандагон ва файласуфони ҳамасраш мавриди интиқоди сахт қарор мегирад ва низ дар парлумони Париж мавриди қазоват. Чоп, нашр ва мутолиаи он дар шаҳри Берн (кишвари Швейтсария), дар Голандия ва ҳатто дар Генуя ватани азизи нависанда Женева мамнуъ эълон мегардад. Интишори китоби «Эмил» осоиши Руссо барҳам мезанад. Донишгоҳи Сорбон ин китобро маҳкум месозад. Парлумони Париж низ дастур медиҳад, ки онро бисӯзонанд ва Руссо низ тавқиф кунанд, аммо ӯ дар вақти ҷустуҷӯяш кайҳо аз ин қасаба фирор карда буд [58, с. 13].

Аз ин таъқибот чанде нагузашта дар Амстердам китоби «Du Contrat Social ou Princeps du droit politique» (Қарордоди иҷтимоӣ ё асосҳои ҳуқуқи сиёсӣ)-ро хеле бо арзиш дар ҳавзаи фалсафаи сиёсӣ навишта, ба нашр мерасонад. Солҳои баъд аз 1762 солҳои гузашта ва фирори ӯ буданд.

Дар соли 1765 таълифоти ӯро зери номи «Lettres de la montagne» (Мактуботи кӯҳӣ)-ро дар Париж ва Амстердам ба оташ кашиданд. Дар ҳамон сол хонае, ки барои будубоши муваққати Руссо дар назар гирифта шуда буд, сангборон мегардад. Ӯ Швейтсарияро тарк мекунад. Барои муддати кӯтоҳ, пеш аз он ки дар соли 1766 бо Давид Гомел ба Англия биравад, дар Париж мемонад. Ба зудӣ миёни Руссо ва Гомел муноқиша бармехезад. Дар соли 1767 Руссо ба Фаронса бозмегардад. Дар Амстердам китоби шарҳҳои «Confessions» (Эътирофот)-ро нашр менамояд. Дар солҳои 1770-1771 пулис мутолиаи шарҳи ҳоли ӯро мамнуъ қарор медиҳад.

Даҳаҳои солҳои 1750-1770 аз нигоҳи кайфият ва камийат аз пурқортарин солҳои зиндагии Руссо ба шумор меоянд. Аз сӯйи дигар, фосолаи Руссо бо ҷомеа рӯз то рӯз бештар мегардад. Руссо аз солҳои 40-ум ду роҳро дар баробараш мегузорад: аввалан, метавонад ба роҳи тамаддун биравад ва худро дар иҷтимоӣ рушд бидиҳад, дуюм, худро ба замон ва ормонаш бисупорад ва хатари афтодан дар ғушанишиниро бипазирад. Вобаста ба вазъи руҳию равонӣ ва дилмондагӣ аз шуру шарари ҷомеа ӯ роҳи дуюмро интихоб менамояд ва саҳифаи боқимондаи умрро барои таълифи асарҳо мебахшад, то ки аз мероси вай насли ояндаи ҷомеа самарае ба худ бигиранд. Ниҳоят, маорифпарвар дуюми июли соли 1778 ҳангоми кор рӯйи боби панҷуми китоби оғозкардааш таҳти номи «Les Reveries du promeneur solitaire» (Ҳаёлотҳои сайёҳи танҳо) зиндагиро падруд мегуяд.

Умуман, ба андешаи Ж.Ж. Руссо дар зиндагонии табиӣ, яъне дар ҳоли таваҳхуш инсон хуб аст ва мумкин ҳам нест, ки бад бошад. Зеро ҳанӯз дар он зиндагӣ на ахлоқе вучуд дорад, на қонуне, ки ба воситаи он хубро аз бад фарқ кунад. Бар хилофи муқаррарот рафтор намекунад, зеро муқаррароте таҳия ва

ба тасвиб нарасидааст. Ў худхоҳ аст, зеро фақат аз завқи табиии худ пайравӣ менамояд, ки ба ӯ дастур диҳад, то худаширо ҳифз кунад. Монанди ҳайвон бегуноҳ аст. Фақат дар рафъи эҳтиёҷоти худ мекӯшад. Бадии ҳеҷ касро намехоҳад ва беш аз эҳтиёҷи худ чизе наметалабад. Ҳатто завқи табиӣ ва шавқате дорад, ки ӯро ба ҳамнавъони худ мутамоил месозанд. Чунонки ҳар вақт худааш солим ва бениёз бошад, табиатан барои наҷот ва осоиши дигарон иқдом менамояд. Эҳсосоти матбуъ ва дардноке дорад, ки фаъолияти вайро таҳрик намуда, завқи ӯро бедор менамояд. Фасод вақте ҳосил мешавад, ки фикр бо эҳсосот тавъам мегардад ва ақл бо завқи табиӣ ҳамроҳ мешавад. Зеро он вақт худхоҳии табиӣ, ки машруъ ва матлуб аст табдил ба нафъпарастӣ мешавад, ки бечо ва манфур аст. Ба воситаи зиёд шудани эҳтиёҷот, ба сабаби ихтироъи хушиҳои дуруғӣ, ки фақат барои ҷалби назари дигарон аст, ба воситаи пешбинии оянда, ки амале аст муҳолиф бо зиндагии табиӣ, танозуъ барои бақо ва бадбахтиҳое, ки натиҷаи он аст, пайдо мешавад. Тафаккур, андеша, нафъпарастӣ, тавсеаи шахвати фардӣ ва хирсу тамаъи шахсӣ, беш аз ҳадди эҳтиёҷ заиф шудани ҳис, таҳрим ва шафқат ва тамоми он тағйироте, ки дар инсонии табиӣ ҳосил гаштааст, дар ҷомеа ба воситаи ҷомеа сурат гирифта ва тавсеа ёфтааст. Бузургтарин фасоди ҷомеа набудани баробарӣ аст.

Ба ақидаи Ж.Ж. Руссо дар табиат адами мусовот низ ба назар мерасад, аммо он ҳеҷ касро аз қонеъ кардани талаботи худ боз намедорад. Аммо адами мусовоте, ки дар ҷомеа пайдо мешавад эҷоди имтиёзоти табақотӣ мекунад. Зеро ба чанд нафар мегӯяд: «ҳама чиз моли шоҳ аст, бидуни ин ки қор кунед», вале ба тӯда мегӯяд: «заҳмат бикашед, ранҷ бубаред на барои худатон, балки барои дигарон» [86, с. 16].

Аз ин матлаб Ж.Ж. Руссо чунин хулоса мекунад, ки ин зухуроти ҷамъиятиро арбобони ситамгар, бандагони ситамкаш, ашхоси золим ва афроди мазлум дуруст мекунанд ва асоси ин мушкилаи иҷтимоӣ моликият мебошад. Қудрати ашрофият, ҷоҳ ва мақом ҳамаи инҳо аз мусовӣ набудани сарватҳо пайдо мешавад, ки онҳо бастагӣ ба моликият доранд: ба-ин тартиб

фасоди ҷомеа бармегардад ба рақобат байни дорандагон ва бенавоён. Ин мавзуи меҳвари китоби «Хитоба роҷеъ ба маншаи адами мусовот»-и Жан Жак Руссо аст [86, с. 16-17].

Дар тафовут аз дигар асарҳои таълифкардаи маорифпарвар «Қарордоди иҷтимоӣ» муҳимтарин китоби сиёсӣ ва иҷтимоии ӯст. Аҳамияти он фақат дар матолиби мундариҷаи он нест, балки бештар ба сабаби таъсири аст, ки дар таърихи башар доштааст.

Дар ҳақиқат, инқилоби бузурги Фаронса бештар ба дасти пайравони Руссо анҷом гирифт. Онҳо баъд аз хароб кардани аморати кӯхнаи иҷтимоии духазорсолаи Фаронса бинои тозаеро бунёд карданд, ки пояи он ба рӯйи афкор ва ақидаҳои Руссо гузошта шуд. Баъдан тамоми мамлакатҳое, ки ҳукумати инқилобӣ ё парлумонӣ пайдо карданд дар таҳияи қонуни асосии худ аз аввалин қонуни асосии Фаронса, ки дар асоси «Қарордоди иҷтимоӣ» танзим шудааст, истифода бурданд.

Тағйироти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодие, ки дар Фаронса рух доданд, таъсири худро ба дигар кишварҳо гузошт. Бавижа, дар ҷангҳои Наполеон, конференсияи Вин, наҳзатҳои озодихоҳие, ки гоҳо ба истиқлолталабӣ тавҷам буданд (аз соли 1860 ва баъд дар Париж, Австрия, Маҷористон ва баъзе аз кишварҳои дигари Аврупо) маҳз дар заминаи ин инқилоб ба вуқӯъ пайвастанд. Ҷунбишҳои миллии истиқлолталабон ва ваҳдатхоҳони Италия ва Олмон ба ташкили давлати воҳиди Италия ва Олмон овард.

Бинобар ин, бо назардошти таъсири китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» дар инқилоби Фаронса бояд иқрор кунем, ки ин китоб яке аз бузургтарин осори фикрии башар аст. Дар он масоили марбут ба таъсиси ҳукумат, ҷомеа, тарзи идораи кишвар, риояи баробарии иҷтимоӣ ва ғайра мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифтаанд. Ҳарчанд дар номи китоб мафҳуми “иҷтимоӣ” ҷой дорад, вале масъалаҳои баррасишаванда бештар хусусияти сиёсӣ доранд. Дар баъзе мавридҳо муаллиф ба масоили иҷтимоӣ ва иқтисодӣ таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Ба вижа, муҳимтарин масъалаи иҷтимоӣ ва сабаби ихтилофоти

табақотӣ, ки дар китоб зикр ёфтааст, моликият мебошад. Моликият сарчашмаи тамоми наҳзатҳои ранҷбарон, заҳматкашон доништа шудааст. Китоби мазкур манбаи пайдоиши бисёре аз ақидаҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта, дар сайри таърихи фарҳанги башарӣ ҷойгоҳи хоса дорад.

Ба ақидаи Руссо, инсонии табиӣ худӣ ӯст, ҷомеа ва тамаддун инсонии табииро аз байн бурдааст. Вале осори ӯ ба кулӣ маҳв нашудааст. Бинобар ин, Руссо намунаест, ки аз рӯйи он метавон инсонии мутамаддин ва ҷомеаи мутамаддинро таҷдид кард. Руссо ин иддаои худро ба воситаи китоби «Эътирофот», ки соли 1731 таълиф кардааст ва охириин шоҳкориҳои ӯст, собит менамояд. Бо зикри ӯ инсонии табиӣ, яъне ҳудашро он тавр, ки ҳаст таҷассум дошта метавонад.

Кофист, бигӯем, ки бо ин навиштаҷот Руссо зиндагонии худро шарҳ додааст, то ҷомеаро маҳкум созад ва интиқоми табиатро аз ӯ бигирад. Бояд қабул кард, ки метавон инсонии мутамаддинро табдил бо одаме намуд, ки тамоми сифатҳои хуби инсонии табииро дошта бошад. Зеро Руссо ин корро карда аст. Воқеан, ӯ, ки тарбияти хонаводагиро мактабиро нагирифта буд ва дар натиҷаи оворагардиҳои тӯлонӣ сифатҳои разиларо дар худ парвариш додааст, ба воситаи фитрати нек, ақидае ба Худо ва кӯшиши фаровон тавонист ахлоқи худро ислоҳ намояд [86, с. 22].

Бо ин маълумоти мухтасар дар хусуси ҳаёту фаъолият ва эҷодиёти Руссои ғайриоддӣ иқтифо намуда, ба баррасии андешаҳои маорифпарваре, ки як аср пас аз ӯ дар Бухоро тавлид шуда, аз ҷиҳати рафтору гуфтору кирдор дар бисёр маврид ба ӯ монандӣ дорад, яъне Аҳмади Дониш мегузарем.

Маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш (1827-1897) фарзанди бухороист. Аз давраи таваллуд то дами вопасини ҳаёт умури худро дар ин шаҳр гузаронидааст [131, с. 9-28; 20, с. 264-308; 76; 80; 38]. Вай ба мисли Руссо ба ҷуз се сафар ба Россия шаҳр ба шаҳру кишвар ба кишвар нагаштааст. Дар гузари кӯчаи Сангини шаҳри Бухоро, дар оилаи марди

бомаърифати он давр Мулло Носир ибни Мулло Юсуф таваллуд шудааст [112, с. 3].

Аммо рӯзи таваллуди Аҳмад аз хонаи Мулло Носир мисли таваллуди шоҳзодаҳо, ки бинобар сабаби ба дунё омаданашон аз болои арк табли шодиву хурсандӣ мезаданд, садое баланд нашуд. Вазъ хомӯшу ором, вале хушнудии волидайн аз таваллуди Аҳмад зиёд буд, зеро таваллуди ӯ ба хонаи сокиту ороми онҳо чароғи саодату хушбахтиро фурӯзон кард.

Падари Аҳмад, Мулло Носир ба ҷуз саводи динӣ, ки солҳои 1810-1815 зимни таҳсил аз мадраса пайдо карда буд, он қадар дониши кофӣ аз илмҳои дунявӣ надошт. Баъди хатми мадраса дар яке аз масҷидҳои маҳаллаи худ имом буд. Рӯзгори худ ва хонаводаашро аз ҳисоби андозаи нафақае, ки ҳар як аҳли маҳалла аз ҳисоби имоматӣ меод, мегузаронид. Модари маорифпарвар новобаста аз шароити печидани иҷтимоӣ ва фарҳангии аморати Бухоро фозила ва соҳибмаърифат маҳсуб меёфт.

Мулло Носир чӣ тавре Р. Ҳодизода зикр меорад “аз ҳамсарию чунин зани фозилу олима хушбахт буд. Ин хушбахтӣ бисёр нгувориҳои зиндагии ҳаррӯзаро ба вай аламангез намекард. Алалхусус, ки ҳамсарию ин зан на танҳо хушнудии маънавӣ, балки барои оила мададгории моддӣ низ дошт”.

Дар оилаи Мулло Носир ба ҷуз Аҳмад чанд фарзанде, ки аз ӯ пеш ва баъд таваллуд мешаванд, бо сабабҳои гуногун мефавтанд. Аҳмад ягона фарзанде буд, ки ӯро бинобар сабаби ҷисман заиф будан бо эҳтиёт калон мекарданд. Аз ин рӯ, чун шашсола шуд, хост ӯро ба мадраса барад. Лекин волидайн Аҳмад, ки аз низоми таълим дар мадрасаҳо огоҳӣ доштанд фарзанди худро ба мадраса насупориданд ва нахостанд, ки фарзанди ҷисман заифи онҳо зеро лату кӯби мударрис қарор гирад.

Аҳмад, ки дар ин давраи синнусолӣ аз оламу асрори он хабаре надошт барои ба даст овардани саводи аввалин дар баробари духтарони маҳалла назди модари худ ба дарсомӯзӣ оғоз мекунад. Чун синни ӯ ба нӯҳсолагӣ мерасад, волидайн ӯро ба мактаби мардона медиҳанд. Баъдан падари ӯ

Мулло Носир барои такмили дониш ва баҳра бардоштан аз илмҳои динӣ Аҳмадро ба мадраса дохил мекунад. Ба он хотир, ки баъди хатми мадраса ба мисли ҳудаш дар ягон масҷид имом шуда, ғаёлият варзад, манбаи даромади худро пайдо кунад [99, с. 65].

Аҳмади Дониш бошад, тавсияи падарро қабул медорад ва барои таҳсил ба мадраса меравад, аммо омӯзиши илмҳои динӣ барояш чандон роҳатбахш набуд. Дар ин маврид ҳуди ӯ барҳақ маълумот медиҳад, ки аз оғози таълимгирӣ дар мадраса дар вучуди ӯ нисбати ҷараёни дарс, омӯзиши қоидаву имлои забони арабӣ ва дигар фанҳои таълимӣ як ҳисси нафрат ва бадбинӣ пайдо мешавад. Чунки омӯзиши ин фанҳои таълимӣ ба Аҳмад чиҳати саводнокшавӣ нақши муҳимме намегузоштанд. Бинобар ин, беҳабар аз волидайн маорифпарвар тарки мадраса карда, бештари вақти худро ба баҳси таърихнигорон, қиссахонон, ки аз воқеоти гузаштаи таърих сухан мегуфтанд, ҳикоятҳои аҷибе нақл мекарданд, мегузаронад. Махсусан, дар ин маврид мегӯяд: «берун аз мадраса ман вақти худро дар сухбатҳое мегузaronидам, ки нақл аз гузашта мекарданд. Ман шунидани нақлҳо аз пайғомбарон, ҷойҳои муқаддас, шахсони таърихӣ ва муборизаи подшоҳонро баҳри ба даст овардани умури давлатдорӣ дӯст медоштам. Аз ин рӯ, аз ин тарзи рафтор борҳо зерӣ таъқибӣ устод ва падари худ гаштам. Чун аз хона берун мешудам, ҳамеша маро аз назди сухбати ҳикояткунандагони таърих меёфтанд» [37, с. 14].

Падари Аҳмад чун аз ин рафтору амали фарзанд огоҳ мешавад тақроран ба фарзанд таъкид мекунад, ки таҳсилро дар мадраса давом диҳад, дар баробари омӯхтани илмҳои динӣ мантиқро низ омӯзад, то тафаккури илмӣ, сатҳи ҷаҳонфаҳмиаш ташаккул ёбад, ба мазмун ва моҳияти мафҳуму ибораҳо сарфаҳм равад.

Бояд гуфт, ки давраи таҳсил дар мадраса ва ғориғ аз дарсҳо ба мутолиаи осори мутафаккирони гуногун машғул шудан, дар инкишофи ғаёлияти маънавии Аҳмади ҷавон таъсири амиқ гузошт. Ӯ акнун ҳис кард,

ки барои ташаккули маърифат ба чуз илмҳои динӣ, бояд мустақилона илмҳои дунявиро азхуд кард. Аз ин рӯ, маорифпарвар шавқи зиёдеро ба омӯзиши фанҳои нучум, фалсафа, сиёсат, иҷтимоиёт, адабиёт ва таърих дода аз мавзӯбандии ин предметҳо воқиф мешавад. Дар баробари ин, ӯ таваҷҷуҳи зиёд ба санъати расмкашӣ ва хушнависӣ медиҳад, зеро ба ин шуғл низ завқи хосса дошт. Чуноне худи ӯ нақл мекунад, ҳанӯз аз ҳафтсолагӣ дар деворҳо сурат ва расмҳои зиёде мекашидам, бо забони арабӣ баъзе мисраъҳои шеърро хушнависӣ мекардам.

Ҳақиқатан, берун аз мадрас машғул шудани маорифпарвар ба расмкашию хушнависӣ як маншаи фаъолияти илмию эҷодии ӯ буд, ки минбаъд барои рушди афкори ислохотхоҳӣ ва озодандешии маорифпарвар таъсири худро гузошт. Зеро, тавассути нигоҳ бо арзишу бозёфт ва нақшу нигораҳои таърихӣ, ки аз захми соҳибкасибони гузашта бунёд ёфтаанд, ҳанӯз дар овони наврасӣ дар қалби ӯ орзуи зеб ва шукӯҳу шаҳомат додани кишвараи парвариш меёфт.

Падари Аҳмад Мулло Носир машғул шудани писарро ба расмкашӣ лоиқ намедид. Зеро ин касбро рӯҳониёни мутаассиби замонаш «ҳаром» мегуфтанд. Вале Аҳмад, ки завқи зиёд ба ин шуғл дошт, тарки он накард. Андешид, ки агар рӯйи девор расм кашидан «ҳаром» бошад, пас рӯйи қоғаз кашидани тарҳи иморатҳову кӯшкҳо ва сабти ҳарфҳо мушкилие надорад. Ҳамзамон, ба шеърнависӣ шуруъ мекунад. Ин шуғлро низ ҳарчанд пешаи олий ва санъати баланд аст, падар рад мекунад, зеро вазъи зиндагии шоирону донишмандон дар ин давр сангин буда, дар хорию зиллат зиндагӣ мекарданд. Бо ин талошҳо ӯ намероист писараш ба чунин вазъ рубарӯ шавад.

Аз нӯҳсолагӣ берун аз барномаи мадраса ба омӯзиш ва мутолиаи девони Ҳофиз ва Бедил, сабти ғазалҳо ва бо аксҳо тасвир кардани манзараҳо машғул шудани маорифпарвар минбаъд барои возеҳ шудани ҷаҳонбинии ӯ такони ҷиддӣ бахшид. Аз ҷумла, хондан ва дарк кардани мазмуни байту ғазалҳои гуногун назари ӯро нисбати пайдоиши мавҷудоти олам, моҳияти

инсон, асрори табиату ҷомеа дигаргун кард. Хунари ӯро дар санъати хаттотӣ такмил бахшид. Дар ин маврид Р. Ҳодизода баҳои воқеӣ медиҳад: «Аҳмади Дониш ханӯз аз синни даҳсолагӣ саводи хубе бароварда, ду-се навъи хатро ба дараҷаи котибони хушнавис менавишт. Дар як маротиба хондан ғазалҳои Ҳофизу Бедилро аз ёд мекард» [112, с. 12].

Бояд таъкид кард, ки аз давраи наврасӣ аҳамияти хосса додани Аҳмади Дониш ба мутолиаи осори классикон, аз ҷумла асарҳои пурарзиши Форобӣ, Сино, Тусӣ, девони ашъори Ҳофизу Ҷомӣ ва Бедил барои рушди ҷаҳонбинии маорифпаврар нақш бозиданд. Ҳамзамон, ин ҷо бояд як нуктаи дигари муҳимро ба эътибор гирифт, ки падари Аҳмад Мулло Носир сарватмандону доро набуд. Дар хонааш ба ҷуз чанд китобҳои динӣ дигар намуди китобхоро надошт. Аз ҳисоби нодорӣ инчунин имкони хариди китобҳо ва барои мутолиа ба писараш дастрас карданро надошт. Вале Аҳмад, ки худ дӯстони зиёди китобдор дошт, китоби заруриро барои хондан аз онҳо дастрас мекард. Мутолиаи зиёди китобҳо ӯро андешаманди он кард, ки дониши ҳақиқиро аз ин китобҳо, на аз китобҳои дар мадраса таълимдиҳанда метавон ба даст овард.

Ҳамин тавр, то синни 18-20 солагӣ Аҳмади Дониш ҳама саъю кӯшиши худро ба азбар кардани дониш дода, ҳам аз зиндагӣ ва ҳам аз олами илм таҷрибаи зиёд андӯхт. Аммо ӯро фикру андешаҳои дигар азият меод. Ин ҳам бошад соҳиби шуғли муайян набудан, мустақилона манбаи даромад пайдо накардан ва дастнигари падар будан.

Бинобар ин, назди худ вазифа мегузорад, ки ҳамаи қобилияту дороии маънавии худро ба кор андохта, барои таъмини хонавода манфиате ба даст оварад. Зеро ҷамъ кардани пулу мол инсонро дар ҷомеа мутеи дигарон накарда, ба озодона зиндагӣ намудан имконият фароҳам меорад. Аз ин рӯ, ӯ маҳз аз ин синну сол ба фаъолияти меҳнатӣ шуруъ мекунад. Ба вижа, шабҳо бедорхобӣ кашида, бо фармудайи сарватмандон ва пулдорҳо девону дostonҳои гузаштагонро бо хати зебо китобат мекард, онҳоро бо зару

лочвард зиннат медод, лавҳаю унвонҳои аҷиб мекашид ва бо суратҳои муҷассам ороиш медод, то завқу ҳаваси фармоишгарро бештар ба худ ҷалб намояд. Аз ин ҳисоб маблағи зарурӣ ба даст меовард...[112, с. 24].

Сифати дигари шахсии Аҳмад он буд, ки дар зиндагии рӯзмарра кам меҳӯрд, либосҳои ботакаллуф ба бар намекард ва бар нафси худ ҳамеша ғолиб меомад. Машғул шудан ба шуғли хаттотӣ ва ороиши китобҳо на фақат дунёи маънавии маорифпарварро ташаккул дод, балки ўро ба як хаттот ва рассоми беҳамто табдил дод. Аз ин рӯ, дар ин давра на фақат дар доираи дӯстону ҳамназарон, балки дар муҳити фарҳангии аморати Бухоро эътибору эҳтироми хосаи худро пайдо кард. Зеро «Дар таърих кам воқеъ шудааст, ки шуои истеъдоди зотӣ ба ҷангу ғубори замон тамоман аз назари давр пинҳон монда бошад. Ба ҳамин тариқ, аз эътибори аҳли замон берун мондани Аҳмад - маҳдум низ мумкин набуд. Ба ҷамъият роҳ ёфтани ў ба ҳар тарзе ки бошад, як амри қонунии таърих буд» [112, с. 29].

Инчунин, дониши ғавқулоддаи ў дар соҳаи илмҳои дақиқ ва техникӣ ба он овард, ки ў дар касби муҳандисӣ низ ба муваффақиятҳо нойил шавад. Бинобар ин, тарҳи биноҳо ва иморатҳои давлатиро ў кашида, баъдан бинокорон мувофиқ ба он тарҳ месохтанд. Аз ин рӯ, ин амалҳои созандаи маорифпарвар эътиборашро ҳамчун муҳандис дар муҳити дарбор баланд бардошт. Махсусан, амири Бухоро Насрулло ҳанӯз қобилият ва истеъдоди ғавқулодда, ғазилату заковати Аҳмади Донишро қадрдонӣ намуда, ўро яке аз надимони худ интихоб карда буд [41, с. 18-19].

Бо супориши амир Насрулло ў осори мухталифи илмию адабии классикони худро бо тарҳи зебо ва ороиши наҷибона китобат карда, аз ин ҳисоб низ даромади хуб мегирифт. Ҳамаи ин ҷаҳду талошҳо, ҷустуҷӯҳо, бедорхобӣ боис гардиданд, ки вазъи зиндагии оилашон беҳтар гашта, аз тангдастию муҳтоҷӣ раҳо ёбанд.

Бар замми ин, роҳ ёфтани ў ба китобхонаи дарбор ва истифода бурдани китобҳои арзишманди қадимаи камёфт дар бораи илмҳои ғалсафа, нучум,

тиббу риёзиёт ба Аҳмади Дониш имконият доданд, ки онҳоро бо завк мутолиа кунад ва бо хатти зебо нусхабардорӣ намояд. Машғул шудан ба китобати осори гузаштагон ва ороиш додани онҳо бо аксҳои таърихию ҳолиб аз як тараф, барои ташаккул ва такмил додани донишҳои соҳавии маорифпарвар таъсири бағоят зиёд расониданд. Аз тарафи дигар, ба ӯ муяссар гашт, ки бо ин васила ин ганҷинаи маънавиро дастраси дигар намояндагони илму адаб гардонад, то доираи хонандагон зиёд шуда, дар муҳити илмиву фарҳангии аморати Бухоро ислоҳоти ҷиддии маънавӣ ворид шавад.

Муваффақияти дигаре, ки Аҳмади Дониш дар давраи салтанати амир Насрулло ба он нойил шуд, ин бинобар сабаби вафоти подшоҳи онвақтаи кишвари Россия - Николаи I ва ба сари қудрат омадани Александри II, мустааҳкам кардани муносибатҳои байнидавлатӣ, инкишоф додани муносибатҳои тичоратӣ бо Россияи подшоҳӣ, ба сифати мирзо шомил гардидани ӯ ба ҳайати сафариён ба ин кишвар буд. Боздид аз Россияи подшоҳӣ ва шинос гардидан бо дастовардҳои илмиву техникӣ, санъати шаҳрсозӣ, низоми идоракунии муносибатҳои байниҳамдигарӣ, эҳтирому қадрдонии инсон ва ғайра тасаввуроти Аҳмади Донишро нисбати муҳити тираю тори амирӣ тамоман дигаргун кард. Хост баъди бозгашт ба ватан ин пешравиҳоро ба амир нақл карда, дар низоми сиёсӣ иҷтимоӣ, иқтисодӣ фарҳангии кишвар таҳаввулоти ҷиддӣ ворид намояд. Аммо чун ба Бухоро расид амир Насрулло ӯро ба ҳузур напазируфт ва ба ҳимояи марзу буми худ дифоъ аз ҷангҳои афғону ҳимоя аз ниятҳои англисҳо, ки ҳадафи бунёди истехкоми ҳарбии худро дар Осиёи Миёна мекарданд, машғул буд. Баъди марги амир Насрулло писари ӯ амир Музаффар ба тахти аморат соҳиб мешавад. Дар замони ӯ низ тавсияву пешниҳодҳои Аҳмади Дониш дар бораи амалӣ кардани ислоҳоти сиёсӣ иҷтимоӣ ва иқтисодӣ фарҳангии кишвар татбиқ намегарданд.

Хусусан, асари ӯ «Рисола дар назми тамаддун ва таовун», ё худ «Рисолаи сиёсӣ», ки дар он роҳу усулҳои идора кардани давлат, риоя кардани меъёрҳои адолати иҷтимоӣ, тартиби таъйин ва ҷо ба ҷо кардани кадрҳои идораи давлатӣ, рушд додани соҳаҳои ҳаётбахши ҷомеа ва ғайра нишон дода шудааст, аз тарафи амир Музаффар пазируфта намешавад. Дар натиҷа, низоми кӯхнашудаи идораи давлатӣ идома ёфта, вазъи зисту зиндагонии мардум вазнин ва муносибатҳои архаистӣ ва феодалӣ беш аз пеш реша мегиранд.

Ҳарчанд Аҳмади Дониш бо сабаби пазируфта нагардидани идеяҳои оқилона ва созандаи худ аз ҷониби амирони манғитӣ, махсусан, Музаффар аз мансабҳои давлатӣ ва муҳити идораи сиёсии ғасодзадаи аморат дур гардид, аммо аз ғайрияти эҷодӣ даст накашид. Баръакс то охири умр дар ҳалқаи дӯстон ва шогирдонаш роҳу усулҳои раҳой аз зулму истибдоди амириро ҷӯё шуда, ба таври инқилоб тағйир додани ин сохтори разилонаро пешбинӣ мекунад.

Баъди марғи маорифпарвар шогирдон ва ҳамасронаш ғояҳои ӯро идома ва такмил дода, дар байни зиёиён ва рӯшанфикрон муқобилони сохтори идораи амириро зиёд менамояд ва рӯҳияи тараққиҳоҳонро барои расидан ба аҳдофи ниҳой ва вусъат додани инқилоби фикрӣ тақвият мебахшанд.

Аҳмади Дониш барои мардуми тоҷик мероси гаронқадру боарзише ба мерос мондааст. Асарҳои "Наводир-ул-вақоъ", «Таърихча» ё худ "Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития", "Рисола дар назми тамаддун ва таъовун", "Меъёр-ут-тадаюн", "ар-Рисола фи аъмол-ул курра", "Манозир-ул-кавокиб" ва ҷандин дафтарҳои мусавадда ва хотирот натиҷаи маҳсули ақлонӣ ва кушишҳои мудаввоми ӯ мебошанд.

Ё худ ҷӣ тавре муҳаққиқи тоҷик Б.С. Амондуллоев дар асоси маълумотҳои пешниҳодкардаи С. Айнӣ зикр менамояд, асарҳои «Рисола дар табаддул ва тағайюри давлатҳо аз қирони улвайн», «Таодули ҳамсаи матаҳаййира (дар бораи ҳаракати панҷ сайёра: Уторуд, Зӯҳра, Миррих,

Муштарӣ ва Зухал)» ва «Қоемъ-ул-ҳикоеъ» маҳсули эҷоди маорифпарвар ба ҳисоб мераванд [13, с. 113].

Маорифпарвари маъруфи тоҷик дар рисолаҳои "Манозир-ул-кавокиб", "Меъёр-ут-тадаюн" ва "Ар-рисола фи-аъмол-ул-курра" андешаҳои худро дар бораи масъалаҳои динӣ, фалсафӣ, баҳусус доир ба проблемаи офариниш, таносуби рӯҳу ҷисм, қазову тақдир, ҳаёту мамот, муайян кардани ҷойгоҳи дин дар ҷомеа ва ғайра баён медорад.

Дар таълифоти дигар, аз ҷумла дар фаслҳои алоҳидаи асари "Наводир-ул-вақоеъ", "Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития" ва "Рисола дар назми тамаддун ва таъовун" ҷанбаҳои гуногуни афкори иҷтимоӣ-сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии маорифпарвар доир ба масоили муҳими илмҳои соҳавӣ: пайдоиши инсон, ҷомеа, таъсири муҳити табиӣ ва иҷтимоӣ дар ташаккули инсон, бунёди оила ва ҳаллу баррасии мушкилаҳои ин ниҳод, мушаххас нишон додани вазифаю уҳдадорӣҳои волидайн дар таълиму тарбияи фарзанд, риояи руҳҳои фарҳанги оиладорӣ, роҳу равишҳои раҳиҳои мардум аз шуури тақлидии динӣ, методҳои татбиқи адолат ва баробарии иҷтимоӣ, усулҳои идоракунии давлат ва ғайра инъикос карда шудаанд.

Бо назардошти ин арзёбиҳои илмӣ месазад гуфт, ки осори гаронбаҳо ва ақидаҳои навҷӯёнаи Аҳмади Дониш ба ӯ фазоero созгор карданд, ки ӯ худро ба мисли озодфикр ва ислохотхоҳи афғон Ҷамолиддини Афғонӣ, ки дар самти тағйир додани низоми давлатдорӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ-сиёсии ҷомеаҳои шарқӣ хизмати шоёне кардааст, муаррифӣ намуда, мафкураи мардуми Осиёи Миёна, бавижа аморати Бухороро нисбат ба давлатдории истибдодии монархӣ дигаргун созад.

Ҳамин тавр, дар асоси таҳлил ва муқоисаи маводи таҳқиқшуда месазад якҷанд умумият ва фарқиятҳое, ки дар зиндагиномаи маорифпарварон ва ташаккулёби ҷаҳонбинии онҳо таҳаввулотро ворид кардаанд, пешниҳод намоем:

1) Жан Жак Руссо тарбияи асосиро ҷиҳати ба камол расидан ва шуҳрат пайдо кардан аз падар ва баъдан амакаш гирифтааст. Зеро модараш ҳанӯз аз давраи тифлии Руссо оламро падруд гуфта буд. Дар таълиму тарбия ва ба камолрасии Аҳмади Дониш ҳам падар ва ҳам модар нақши муассир гузоштаанд.

2) Ҳар ду озодаи ҳақиқӣ дар давраи рушди муносибатҳои феодалӣ зиндагӣ карда, аз вазъи умумии ҷомеадорӣ худ огоҳӣ доштанд. Аз ин рӯ, дар табиати маорифпарварон ҳанӯз аз давраи наврасӣ нисбати тартиби идораи давлатӣ, муносибатҳои амалдорон нисбат ба раиат ва риоя нагаштани адолат ва баробарии иҷтимоӣ нафрат ба вуҷуд омада буд.

3) Жан Жак Руссо ва маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш асосии рушди ҷамъиятро дар адлгустарии подшоҳон, таҳия ва татбиқи қонунҳое, ки ҳимоятгари мардум бошанд, медиданд. Дар иртибот бо ин андеша, мегуфтанд, ки волоияти қонун ҳамон вақт дар ҷомеа риоя мегардад, ки агар ин принципҳои асосӣ дар низоми идорӣ ҷомеа иҷро гарданд.

4) Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар тӯли умри худ дар вазифаҳои гуногун, аз ҷумла ба сифати муншӣ дар сафоратхонаҳо фаъолият кардаанд. Аммо нодонию дар ҷаҳлат мондани сафирон, сатҳи пасти дониши сиёсии онҳо ва надониестани одоби муошират боис гаштааст, ки дар баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои байнидавлатӣ ба ҷойи сафирон худӣ онҳо масъулиятро ба уҳда бигиранд.

Бинобар ин, пешниҳод мекунанд, ки ба вазифаҳои гуногуни идоракунӣ шахсони бомаърифат, соҳибтаҷриба, кордон, бомаҳорат ва адолатпарвар сафарбар карда шаванд. Таъкид менамуданд, ки зимни иҷрои вазифа ва уҳдадориҳо амалдорон набояд тавассути пешниҳоди пора, тухфа ва муносибатҳои хешутаборӣ ба вазифаҳои сохтори идораи давлатӣ дӯстон, пайвандони худро шомил гардонанд. Бояд ашхоси соҳибкасб ё соҳибтахассус дар вазифаҳои гуногуни давлатӣ таъйин ва ё интихоб карда шаванд. Чунки

ободии кишвар ва дурнамои инкишофи он аз қобилияти корӣ ва натиҷаҳои бадастовардаи ин амалдорон вобастагии амиқ дорад.

5) Аҳмади Дониш чун дигар маорифпарварони Шарқ роҳи раҳой аз истибдод ва зулм, нодонӣ ва бенизомиро дар роҳандозӣ кардани ҳукумати конститутсионӣ мебинад. Аммо Жан Жак Руссо омили асосии хушбахтӣ ва пешрафтро иродаи умумии мардум мешуморад.

6) Ҳам Жан Жак Руссо ва ҳам Аҳмади Дониш мавҷудияти казову кадарро эътироф карда, вобаста ба вазъи амалӣ гардидани идеяҳои он дар ҷомеа назди худ ду роҳ мегузоранд. Аввалӣ, сайё мекунад, ки ба роҳи тамаддун бираванд ва худро дар иҷтимоъ рушд бидиҳанд ва дуюмӣ, ба тақдир ҳавола карда, ғўшанишиниро интиҳоб намоянд. Дар ин маврид назар ба Руссо мавқеъгирии Аҳмади Дониш нисбати интиҳоби ин ду роҳ тамоюли пешрафта дорад. Чунки Аҳмади Дониш вақте мебинад, ки андешаҳои аз ҷониби амалдорони идораи давлатии манғития ҷонибдорӣ намеёбанд, то андозае рӯҳафтода шуда, ғўшанишинӣ карданро барои худ беҳтар меҳисобад. Вале чун мебинад, ки бо ғўшанишинӣ кардан ҳеҷ суде ба даст намеояд ва барои мардум қореро ба сомон расонида наметавонад, роҳи амал, мубориза ва тарғиби арзишҳои пешрафтаре, ки барои рушди кишвар мусоидат мекунад, интиҳоб мекунад. Аммо Руссо роҳи дуюмро интиҳоб карда, ғўшанишиниро ихтиёр мекунад.

7) Ниҳоят, ақидаҳои ислохотхонаи ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун сохтани сохтори идораи сиёсии ҷомеа ба ҳам шабоҳат дошта, барои ба вучуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хизмат карданд. Яъне ҳар ду маорифпарвар баъди таҷрибаҳои андӯхта тавсия карданд, ки тағйир додани сохти сиёсии ҷомеа маҳз тавассути инқилоб ба даст оварда мешавад.

§ 1.3. Сарчашмаҳои идеявии ташаккулёбии ақидаҳои маорифпарварии

Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш

Омӯзиш, таҳқиқ ва таҳлили сарчашмаҳои илмӣ, асарҳои тадқиқоти гуногунсатҳи муҳаққиқон аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки ақидаҳои маорифпарварӣ ва ислохотхоҳии мутафаккирони шинохта Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш манбаъҳои муҳимми ташаккулёбӣ ва таҳаввули худро доранд ва асарҳояшон низ вобаста ба мавзӯбандӣ ва баррасию ҳалли масъалаҳо шабоҳати якдигарро надошта, аз ҳам чузъҳои зиёди фарқкунанда доранд.

Аз ҷумла, маъхазҳо нишон медиҳанд, ки барои ташаккулёбии афкори фалсафии Жан Жак Руссо ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии мутафаккирони барҷаста, ба мисли Гуго Гротсий (1583-1645), Томас Гоббс (1588-1679), Чон Локк (1632-1704) ва Ш.У.Монтескё (1689-1755), сафарҳои зиёди ӯ ба кишварҳои Аврупо, фаъолият кардан дар вазифаҳои гуногуни давлатӣ нақши босазо гузоштанд.

Махсусан, донишманди нидерландӣ, ҳуқуқшинос Гуго Гротсий дар соли 1625 асаре бо номи «Дар бораи ҳуқуқи ҷанг ва сулҳ» ба нашр расонида, дар он қайд мекунад, ки дар оғози пайдоиши ҷомеаи инсонӣ, бавижа дар шароити ҷомеаи авлодӣ ба таври ғайримуташаккил ҳуқуқи табиӣ ҳукмрон буд, ки реша аз ҳуди табиати инсон гирифта буд. Ҳуқуқи табиӣ, ба андешаи Г.Гротсий, он шакли ҳуқуқ аст, ки мувофиқ ба он чизе, ки ба дигарон дахл дошт ба онҳо баргардонидан зарур аст.

Муллиф арзёбӣ медорад, ки сарчашмаи ин ҳуқуқ моҳиятан на ин ё он ғоида, манфиат ва ё ирода, балки табиати ақлонии инсон ҳамчун мавҷуди иҷтимоӣ мебошад. Меъёрҳои онро тағйирнаёбанда ва абадӣ мешуморад. Баъдан, ироа медорад, ки нақши асосиро дар ташаккули ин муносибатҳо ҳокимияти болоии мутлақ, ки дар натиҷаи озодона даст кашидани одамон аз озодии табиӣ ба миён омад, бозид. Аз ин нукта бармеояд, ки ҳокимияти

болой, ба андешаи Г.Гротсий, на маҳсули ҳуқуқи табиӣ, балки як навъ далели таърихӣ аст [192].

Моҳияти ҳокимияти болоиро маорифпарвар аз он иборат медонад, ки ҳокимият, амале, ки ба дигар ҳокимият тобеъ нест бо салоҳдиди ҳокимияти бегона наметавонанд барҳам дода шавад. Соҳиби умумии ҳокимияти болоӣ дар маҷмуъ ҳуди давлат мебошад, вале соҳиби ҳокимият дар фаҳмиши шахсӣ метавонад якчанд нафар - мувофиқ ба қонун, урфу одати ин ё он халқи алоҳида бошад. Халқиятҳое, ки зери тасарруф ва идораи дигар халқиятҳо монда, мустақилияти худро аз даст додаанд бо баҳои Г. Гротсий - дар фаҳмиши имрӯзаи мафҳум худ ба худ давлат намебошанд, танҳо аъзоёни тобеъшудаи давлати мусаххаркарда ба ҳисоб мераванд [192].

Ҳуқуқи табииро ҳамчун ҳуқуқ дар бораи молик тавсиф карда, Г. Гротсий қайд мекунад, ки ҳуқуқ дар мафҳуми васеъ ҳуқуқе аст, ки ба табиати ақлони инсон, ҳуқуқи табиӣ муқобил нест. Дар асоси концепсияи ҳуқуқи табиӣ худ маорифпарвар кӯшиш кардааст, ки низоми аксиоматикии ҳуқуқиро тарҳрезӣ кунад, то онҳо дар ҳолатҳои воқеии дохилидавлатӣ ва муносибатҳои байнидавлатӣ алоҳида истифода бурда шаванд. Муқобили фаҳмиши он ки адолат - ин танҳо ба манфиати қудратмандон аст, ҳуқуқ нерӯе медиҳад, ки маҳз тарс инсонҳоро маҷбур кунад, ки ҳуқуқ эҷод карда, бо қанорагирӣ аз зулм баромад кунанд. Дар концепсияи шартномавии худ зикр меорад, ки пайдоиши давлат ва ҳуқуқи дохилидавлатӣ мантиқан натиҷаи ҳатмии ҳастии ҳуқуқи табиӣ мебошанд [192].

Жан Жак Руссо ҳарчанд бештари андешаву хулосаҳои Г.Гротсийро ҷонибдорӣ мекунад, вале дар навбати худ таълимоти ӯро дар бораи пайдоиши ҳокимияти болоӣ мавриди танқид қарор медиҳад. Аз ҷумла, қайд мекунад, ки ин таълимот ба манфиати халқ нест.

Файласуфи дигари аврупоӣ Томас Гоббс ба таҳқиқи маосили ҷомеадорӣ аҳамият дода, қайд мекунад, ки ҷамъиятеро, ки дар он ягон гуна ташкилот, ниҳодҳои гуногун ва моликияти хусусӣ вучуд надорад, онро

«чанги ҳама» ба «муқобили ҳама» меномад. Ба он хотир, ки дар чунин ҷамъият ҳама одамон аз рӯйи табиати худ кӯшиш менамоянд, ки аз вазъияти вазнини зиндагӣ таввасути шартномаи ҷамъиятӣ як қисми ҳуқуқҳояшонро ба давлат дода, иродаашонро ба давлат тобеъ намоянд. Ҳокимияти давлатиро бошад, вазифадор мекунад, ки қобилияти зехнии инсонро, ки дар қонунҳои табиӣ ифода меёбанд, ба эътибор гирад. Бар замми ин ҳокимият бояд устувор ва мутамарказ бошад. Акси ҳол ҷамъият ба ҳолати табиаш бармегардад. Ё ҳамаи вазифаҳои давлатиро бо як ибора: « қонуни оӣ, яъне некӯахлоқии халқ мебошад» [192], ифода намудааст.

Жан Жак Руссо дар асари худ «Қарордоди иҷтимоӣ» мунтазам аз таълимоти сиёсии Томас Гоббс ёдоварӣ намуда, ақидаҳои ин мутафаккиро дар бораи муқобили демократия баромадан ва ба эътибор нагирифтани баробарӣ ва озодии ҳамаи қишрҳои ҷомеа мавриди танқид қарор медиҳад. Аммо ин ақидаҳои Т. Гоббс таваҷҷуҳи Жан Жак Руссо нисбати ақидаҳои зиддифеодалӣ ба гегемонияи калисо, умуман, ба таълимоти Т.Гоббс бештар кард. Дар ин маврид ӯ чунин менависад, ки Т.Гоббс бори аввал кӯшиш кард, ки калисо ва давлатро ба ҳам пайванд кунад, ҳар дуи онҳоро ба ягонагии сиёсӣ, ки бе он на давлат ва на ҳукумат наметавонад рушд кунанд, ҳидоят намояд [91, с. 250].

Дар баробари Г.Гротсий ва Томас Гоббс дар асари «Қарордоди иҷтимоӣ» ва дигар таълифоти Ж.Ж.Руссо иқтибосҳо аз осори файласуфи англис Ҷон Локк бештар ба ҷашм мерасад. Ҷон Локк бар хилофи анедешаи Томас Гоббс ҳолати табиӣ одамонро «чанги ҳама ба муқобили ҳама [192] намеҳисобад, балки фарохтар аз андешаҳои донишмандони қаблӣ онро маҷмуи муносибатҳои озод, баробар, ба ҳам вобаста набудан дар асоси моликият медонад. Ба хоҳири таъмини бозътимоди ҳолати табиӣ қайд мекунад, ки одамон байни худ шартномаи ҷамъиятӣ баста, ризояти таъсиси давлатро медиҳанд. Ҳамин тавр, агар ба андешаи Томас Гоббс одамон ба давлат ҳуқуқҳои худро дода бошанд, Ҷон Локк андешаеро баён медорад, ки

тибқи он одамон аз он сабаб ба давлат ҳуқуқ додаанд, то битавонад моликиятро амалӣ ва ҳифз созад. Аз ин мавқеъ, маорифпарвар ба мафҳумҳои қонун ва қонуният таваҷҷуҳи хоса дода, волияти қонунро барои ҳама муҳим меҳисобад.

Инчунин, Чон Локк ҷонибдори он қонуне буд, ки устувор ва ба манфиати ҳимояи миллат ва рушди кишвар мувофиқ бошад. Қайд менамуд, ки ҳар як ниҳод ё ташкилот аз қонун бояд берун ғайриқонунӣ накунад. Инчунин, ӯ қабули қонунро танҳо ба салоҳияти маҷлиси намоёндагии миллат-парламент вогузор мекунад. Ба андешаи ӯ, агар ҳукумат бар ҳилофи уҳдадорӣҳои худ амал карда, қонунҳоро вайрон намояд, халқ ҳуқуқи бекор намудани шартномаи ҷамъиятиро дорад. Ин нуқтаи назар ҳанӯз дар асри Х аз ҷониби Форобӣ ба таври зайл зикр шуда буд: «Агар зулму ситам ва қашшоқӣ дар кишвар зиёд шаваду подшоҳ ихтиёран аз сари қудрат наравад, халқ ҳуқуқ дорад ӯро зӯран аз сари ҳокимият дур кунанд» [192].

Ҷанбаи дигари таълимоти Чон Локкро масъалаи раванди таълиму тарбия ташкил меод. Файласуф, дар бораи ин мавзӯ дар асари «Баъзе ақидаҳо дар бораи тарбия»-и худ маълумот додааст. Ба андешаи ӯ, ба кӯдакон бояд бо боварӣ таъсир расонид, ақлонӣ муомила кард.

Дар баррасии ин масъала андешаи Жан Жак Руссо на танҳо аз Чон Локк, балки аз дигар пешгузаштагонаш, аз ҷумла, Монтен, Лабрюйер ва дигарон эътирофи зиёд дошта, дар байни қишрҳои ҷомеа бартарият касб карда буд. Ҳамзамон, дар доираи ақидаҳои ахлоқӣ-инсонгароии худ маорифпарвар вазифаи муҳим ва аввалиндараҷа будани тарбияи худдарккунии кӯдаконро мегузорад.

Дар романи «Юлия ё худ Элоизаи Нав» менависад, ки «Худи Локк, Локки ҳақим ҷилои асосии онро фаромӯш кард. Ё бештар дар бораи он мегуфт, ки талаб кардан аз кӯдакон чӣ пайомад дорад, пеш аз он ки чӣ тавр аз онҳо доништа гирифтандро фаҳмад» [87, с. 489].

Ҳамзамон, таҳлили муқоисавии ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Ж.Ж.Руссо нисбати таълимоти фалсафии маорифпарварони дигар нишон медиҳад, ки назар ба дигар мутафаккирони қаблӣ таъсири зиёдро дар ташаккули афкори ӯ андешаҳои навҷӯёнаи файласуф-социологи франсавӣ Ш.Л.Монтескё гузоштааст.

Ш.Л.Монтескё - ғошкунандаи ашадии деспотизми мутлақи фаронсавӣ дар як қатор асарҳояш, аз ҷумла «Дар бораи талаботи қонунҳо», кӯшидааст, то қонуниятҳои инкишофи давлат, асосҳои объективии сиёсат, таърих, ҷуғрофия ва иқтисодиёти кишварҳоро ошкор созад. Аз ҷумла, ӯ симони ахлоқии халқ, муҳтавои қонунҳоро ба моҳияти ҷуғрофӣ вобаста медонист.

Ин ҷо ҷоиз аст, бигӯем, ки ин андешаҳо ханӯз дар асри Х Абӯалӣ Ибни Сино хеле хуб ифода кардааст. Ибни Сино хусусиятҳои фарқкунандаи одамонро, пеш аз ҳама, ба шароитҳои табиӣ ва муҳити ҷуғрофӣ, алаҳхусус, обу ҳоку ҳаво, набототи ҳайвонот вобаста медонист, ки онҳо дар ташаккул ва камолоти инсон нақши калон мебозанд [162, с. 129-136].

Ибни Сино дар баробари андешаи қаблӣ на танҳо таъсири муҳити табииро дар ташаккули инсон эътироф мекунад, балки таъкид менамояд, ки барои рушди инсон ва иҷтимоишавии ӯ нақши муҳити иҷтимоӣ низ бағоят бузург мебошад. Мутафаккир ин андешаи худро бо он далел тасдиқ мекунад, ки инсон дар танҳои зиндагӣ ихтиёр намекунад, ӯ бо ҳамкорӣ ва мубодила, ҳамкориҳои иқтисодӣ ва фарҳангӣ ниёз дорад. Аз ин ақидаҳо баръало мушоҳида мешавад, ки аз Руссо пештар мутафаккири тоҷик дар пайдоиши давлату ҳокимият ва қонунҳо нақши иқтисодиётро муҳим медонист. Ҳамин ақида аз ҷониби Монтескё дар асри XVII чунин пазируфта шуда, ба шакли зайл ифода ёфтааст: «Қонунҳо бо чизҳое, ки халқҳои гуногун барои ҳаёташон чун василаи зиндагӣ ба даст меоранд, зич пайвастанд» [194, с. 24].

Ш.Л.Монтескё се шакли идоракунии давлат: ҷумҳуриявӣ, монархӣ ва деспотиро аз ҳам ҷудо намуда, шакли деспотиро қомилан рад мекунад. Аммо

як хусусияти хосси андешаҳои маорифпарвар дар ин маврид дорои арзиши баланди назарӣ ва амалӣ мебошад, ки навишта буд: шаклҳои давлатро бояд аз рӯйи масоҳат муайян кард. Дар ин росто барои давлатҳои масоҳаташон хурд шакли ҷумҳурӣ, барои давлатҳои масоҳаташон на он қадар бузург монархия ва барои давлатҳои нисбатан калон деспотизм мувофиқ мебошад. Аммо барои давлатҳои масоҳатҳои калон дошта шакли федеративиро муносибтар медонад.

Инчунин, андешаи ӯ дар низоми ҷомеадорӣ доир ба масъалаи тақсимкунии боадолатонаи ҳокимият дар байни қувваҳои сиёсӣ, ки сабаби асосии ба низоъу ихтилоф мувоҷеҳ нашудани қишрҳои гуногуни аҳоли ва ниҳодҳои давлатию ғайридавлатӣ мегардад, имрӯз ҳам дорои арзиши худ мебошад ва қобили эътироф аст.

Ж.Ж. Руссо тарзи давлатдориро бошад, бо каме фарқият аз Ш.Л.Монтескё ба чунин шакл шарҳ додааст: «Давлати демократӣ барои давлатҳои хурд, аристократӣ барои давлатҳои миёна ва монархӣ барои давлатҳои калон мувофиқ аст» [195, с. 97].

Жан Жак Руссо ҳолати табиӣ инсонро, ки ҳама баробар зиндагӣ мекунанд, беҳтарин дониста, онро давраи тиллоӣ меномад. Чунки дар он замон моликияти хусусӣ ва нобаробарии иҷтимоӣ дар байни одамон вучуд надошт. Дар ин маврид ӯ дар байни моликияти хусусӣ ва давлатӣ фарқият гузошта, сарчашмаи онро аз созиши ҷамъиятӣ меҷӯяд. Инчунин, ӯ фарқиятҳои мавҷударо ба ду ҳолат: нобаробарии молу мулкӣ, ки аз моликияти хусусӣ сарчашма мегирад ва ҳокимияти давлатӣ, ки ин нобаробарии иқтисодиро боз амиқтар мегардонад, тақсим карда, онҳоро вобаста ба талаботи ҷомеа асоснок менамояд.

Аз ин рӯ, ӯ дар сатҳи илмҳои сиёсӣ асосгузори назарияи истиқлоли халқ мебошад. Истиқлоли халқ гуфта, ӯ вучуди дастҷамъии одамонро мефаҳмад, ки шахси алоҳида ҳамчун намоёнда буда наметавонад. Ин ҳокимиятест, ки аз ҷониби иродаи умум татбиқ карда мешавад. Бар замми ин

андеша ӯ таъкид менамояд, ки асоси ҳуқуқ ва озодии шахрвандонро на танҳо сохтори давлатӣ, балки нобаробарии беандозаи иқтисодӣ ҳам барҳам доданаш мумкин аст.

Ба ин хотир ӯ баробарии ҳуқуқӣ ва баробарии моликиятро ҳамоҳанг мепиндорад. Зикр мекунад, ки амалдорони идораи давлатӣ бояд ин принципҳоро ҷиҳати устувории адолати иҷтимоӣ риоя намоянд. Аммо андешаи ӯ дар мавриди он ки баробарии моликият дар ҳама гуна ҷомеаҳо номумкин аст, асоси илмӣ дорад [195, с. 77-78].

Агар ба таърихи афкори иҷтимоӣ-сиёсии мутафаккирони пешин таваҷҷуҳ диҳем маълум мешавад, ки ин ақида нав нест. Масалан, аз ӯ пештар донишманди тоҷик Абӯалӣ Ибни Сино ба ин мавзӯ аҳамият дода, навишта буд, ки инсонҳо вобаста ба завқ дорои касбу ҳунари хос мебошанд. Ҳама наметавонад як касбро пеша кунад, ба мисли он ки ҳамаи инсонҳо наметавонанд подшоҳ шаванд. Агар чунин бошад, ҳамагӣ аз байн мераванд. Ё ин ки ҳама ранҷбару қашшоқ бошанд, подшоҳию роҳбарӣ сурат нагирад. Ё ҳама дорою сарватманд бошанд, ҳеҷ кас аз паси иҷрои корҳои марбут ба кишоварзӣ деҳқонӣ ва дигар шуғлҳо нашаванд. Дар чунин ҳолат назму тартиби ҷомеа ба даст наояд ва соҳаҳои он рушд накунанд... Пас фарқияти аҳволу ихтилофи иқтидор сабаби бақои зиндагии одамизодагон мебошад [47, с. 13]. Ин гуфтаи Ибни Сино бар ҳилофи андешаи Ж.Ж. Руссо буда, маънои онро дорад, ки нобаробарӣ ва зиддиятҳо маҳз боиси пешрафти ҷомеа мегарданд. Баробарии мутлақи ҳуқуқӣ ва моликият боиси қафо мондан ва аз байн рафтани ҷомеа мегардад.

Бояд ибтидо кард, ки асари барҷастаи Ш.Л.Монтескё зери номи «Дар бораи талаботи қонунҳо» аз зумраи тадқиқотҳои бунёдӣ доир ба шароитҳои асосӣ ва кафолати озодии сиёсӣ ба ҳисоб меравад, ки таваҷҷуҳи Ж.Ж. Руссо ба худ ҷалб кардааст. Кафолати беҳтарини озодии сиёсиро Ш.Л. Монтескё дар тақсим ва баробарвазн будани ҳокимият: қонунбарор, иҷроия ва суд мебинад. Ба ақидаи ӯ чунин тақсимбандӣ на танҳо кафили озодии

сиёсӣ, балки шартӣ ҳалқунандаи бартараф кардани зулму ситами идораи сиёсӣ мебошад.

Ба ҷуз аз андешаҳои мутафаккирони пешгузашта, сафарҳои тӯлонӣ ба кишварҳои гуногуни Аврупо дар ташаккули афкори фалсафии Руссо нақши муассир гузоштанд. Хусусан, ба даст овардани маълумот тавассути сафарҳои тариқи пиёда аз Аннеси ба Лион, аз он ҷо ба Женева ва аз Женева ба Лозанн, аз Лозанн ба Фрибур, аз Фирбур ба Невшател, аз Навшетал ба Берн, аз Берн ба Швейтсария, аз Швейтсария ба Золотурн ва аз он ҷо ба Париж, аз Париж ба Шамберӣ ва ғайра тасаввуроти маорифпарварро нисбати ҳаводиси тарбияву ҷамъиятӣ дигаргун кард. Агар аз як тараф, диққати ӯро зебогиҳо ва манзараҳои дилкаши табиати ин минтақаҳо ба худ ҷалб карда бошад, аз тарафи дигар, муносибати самимӣ ва гарми мардум таассуроти ӯро нисбати тарзи зиндагӣ дигаргун мекунад. Чунки дар ҳар як кишвар мардум нисбат ба сайёҳ ва ё мусофир меҳмоннавозии беҳад доштанд. Ҳамаи дороиашонро барои меҳмон пешкаш мекарданд. Ж.Ж. Руссо низ бо мардум ба меҳрубонӣ ва эҳтиром суҳбат мекард. Бинобар ин, онҳо тамоми мушкилоте, ки нисбатан ҷамъқунандагони андоз, нозирони обу замин ва дар маҷмӯъ амалдорони маҳал ба вучуд меоварданд ба Ж.Ж. Руссо меғуфтанд. Аз ин ҷиҳат, дар табиати ӯ нисбати зулмқунандагон ва амалдорони нолоиқ нафрат пайдо мешавад [121, с. 22].

Дар маҷмӯъ, фаъолият кардан дар вазифаҳои гуногуни давлатӣ, аз ҷумла, ба сифати муншӣ дар сафоратхонаи Венетсия назари Руссо нисбати кормандони мақомоти гуногуни давлатӣ дигаргун мекунад. Ин омилро низ метавон ба сифати сарчашмаи ташаккули афкори ислохотхоҳии Жан Жак Руссо пазируфт. Ҳарчанд қор кардан барои Руссо мушкил набуд, вале беадолатӣ ва истибдоди амалдорон ӯро маҷбур намуд, ки аз ин муҳити носолим худро дар қанор гирифта, тарки вазифа кунад. Тавре С.Н. Южаков қайд мекунад Руссо дар Венетсия кӯшиш карда буд, ки асаре дар бораи камбудии ташкилотҳои ҷомеаи замонаш нависад. Зеро аз шиносӣ бо

умури идораи давлатии Венетсия мушоҳида кард, ки шакли идораи монархӣ решаи асосии рушди истибод ва поймол шудани ҳуқуқи деҳқонон ва дигар қишрҳои поёнии ҷамъият гаштааст [121, с. 22].

Мактуби кушода ба Даламбер дар бораи намоишҳои театри қадами дигари нав дар ташаккули маснади адабии Руссо гардид. Ин асар ба муқобили лоиҳаи сохтмони театр дар Женева, ки бунёди ин ҷойи фароғатӣ ва идонаи ҷомеаи аврупоӣ мазҳаби калвинизм иҷозат намедод, равона карда шуда буд. Руссо низ алайҳи ин бунёдкорӣ дар шаҳри худ бармехезад. Муқобилияти ӯ алайҳи Волтер, ки ҷонибдори сохтмони ин лоиҳа буд, маҳз аз ин давра шурӯъ мегардад. Дар бораи муқобилият нишон додани Руссо нисбати сохтмони театр ва напзируфтани рушди тамаддуно дар ҷомеа дар зербобҳои баъдӣ ба тафсил нишон медиҳем.

Дар қатори Ж.Ж.Руссо ташаккули афкори маорифпарварӣ ва озодафкори Аҳмади Дониш манбаҳои зиёд таъсир кардаанд, ки ҳар кадом дар як соҳа ва тамоюлоти андешаи маорифпарвар арзиши худро доранд. Ин манбаҳо дар сарчашмаҳои таърихӣ ва асарҳои илмӣ-таҳқиқотии олимони ватанӣ ва хориҷӣ, ки ба мавзӯи маорифпарварӣ таваҷҷуҳ додаанд, ба таври ғуноғун мушаххас карда шудаанд.

Махсусан, қайд кардан ба маврид аст, ки асарҳои Муҳаммад Ғазалӣ бо номҳои "Қимматҳои соодат" ва "Насиҳат-ул-мулк", рисолаи "Заҳират-ул-мулк"-и Алии Ҳамадонӣ, "Қиёсатнома"-и Низом-ул-мулк дар ташаккули афкори қиёсӣ ва андешаҳои ахлоқии Аҳмади Дониш дар боби давлатдорӣ, нишон додани сифатҳои подшоҳ, амалдорони идораи давлатӣ, усул ва принсипҳои давлатдорӣ ва амалӣ кардани онҳо дар ҳаёти иҷтимоӣ-қиёсӣ ва фарҳангии аморати Бухоро таъсири бағоят бузург расонидаанд. Бинобар ин, бар замми девони Ҳофизу Бедил, Ҷомии Саъдӣ ин осори фалсафӣ ва ахлоқӣ як манбаи ташаккули ҷаҳонбинии маорифпарварии Аҳмади Дониш маҳсуб меёбад.

Ин андешаро тавсияву пешниҳодҳои донишмандони тоҷик, ки ба ин мавзӯ равшанӣ андохтаанд низ тасдиқ менамояд. Хусусан, олимони тоҷик Х. Назаров дар мақолаи худ "Афкори сиёсии Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ" [148, с. 46-50], Ш. Абдуллоев дар мақолаи "Нақши Алии Ҳамадонӣ дар таърихи афкори сиёсии исломӣ" [124, с. 13-20] робитаи идеявӣ доштани андешаҳои ин файласуфонро бо ақидаҳои Аҳмади Дониш бо далелҳои муътамад асоснок кардаанд.

Файласуфи дигари тоҷик М. Султонов низ дар мақолаи худ "Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ ва Аҳмади Дониш роҷеъ ба усули салтанат", адабиётшиноси тоҷик Р.Ҳодизода ва донишманди тоҷик Б.Самиев низ дар таҳқиқотҳои илмӣ худ ба таҳқиқи ин масъала рӯ оварда, наздикии ғоявӣ доштани афкори мутафаккирони тоҷикро бо ақидаҳои Аҳмади Дониш эътироф кардаанд.

Аз таҳлили осори ин мутафаккирон айён карда мешавад, ки ба андешаи онҳо ҷомеаро бояд подшоҳи одил, донишманд, соҳибтаҷриба дурандеш, зирак, боҳайбат ва нотарс идора кунад. Дар вазифаҳои калидии низоми давлатдорӣ ашхоси соҳибмаърифат, соҳибкасб, қобилиятнок, доно, адолатхоҳ, таҳаммулпазир, босабур, масъулиятнок ва поквичдон ва ғайра интихоб ва ё таъйин карда шаванд.

Ҳамин тавр, аз мутолиаи ва муқоисаи мазмун ва муҳтавои рисолаи Муҳаммад Ғазолӣ "Насиҳат-ул-мулук" ва рисолаи Аҳмади Дониш "Рисола дар назми тамаддун ва таовун" маълум мегардад, ки ҳукумат доштан кори басо мушкилу заҳматталаб аст. Чунки дар амалияи иҷтимоӣ на ҳамаи инсонҳо аз уҳдаи иҷрои он баромада метавонанд. Аз ин мавқеъ онҳо таъкид медоранд, ки агар подшоҳ адлгустар, дурандеш ва ҷасур бошад, мамлакат обод ва ҳамаи соҳаҳои он рушд мекунад ва халқ дар фазои сулҳу амният зиндагӣ ихтиёр менамояд. Акси ҳол, агар подшоҳ золим ва ҷоҳил бошад, он гоҳ пояи давлатдорӣ бо зулм бино ёфта, аз дурнамои рушди он умед кардан нашояд.

Ҳар ду мутафаккир дар рисолаҳои худ андешаҳои ба ҳам монандро доир ба сифатҳои подшоҳ баён карда, онҳоро дар даҳ шарт ҷамъбаст медоранд. Тибқи ақидаи М.Ғазолӣ нуктаи аввал ин аст: "Воли нахуст қадри вилоят бидонад ва хатари он низ бидонад, ки вилоят неъматест, ки ҳар ки ба ҳаққи он қиём кунад саодате ёбад, ки варои он ҳеҷ саодате набувад" [33, с. 10-11].

Ин матлабро маорифпарвар Аҳмади Дониш бо гузашти ҳафт садсола, ки ба шароити иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии аморати Бухоро мувофиқ меояд, пазируфта дар шарти ҳафтуми пешниҳодкардааш қайд мекунад: "Ҳоким бояд аз хатари ҳукумат ва вилоят ғофил набошад ва яқин донад, ки мансаби аморату ҳукумат олотест, ки бад-он саодату некномии дунё ва охираат касб метавон кард. Ва ҳам шақовату гирифтори ва бадномии абадӣ ҳосил тавон намуд. Ва имрӯз, ки зимоми ихтиёр дар дасти ӯст, ҷаҳд кунад, то давлати дунявиро гирифтори ухравӣ насозад ва мусораати наҳчи савобу мулозамати роҳи маъдалатро ғанимат шуморад. Пас, он ки тавфиқ ёбад, ки ба ҳаққи он қиём кунад, саодате ёбад, ки варои ин саодат набувад ва агар тақсир кунад, дар шақовате афтад, ки пас аз куфр ҳеҷ шақоват чунон набувад" [39, с. 121].

Аз ин шарти аввали тавсиядоштаи мутафаккирон бармеояд, ки бо вучуди фарқият дар шакл, вале мазмунан онҳо ба ҳам мувофиқат мекунад. Зеро ҳар ду мутафаккир кӯшиш ба харҷ додаанд, ки ду тарафи бо ҳам мухолифи принципҳои давлатдориро барои сарварони сиёсӣ нишон диҳанд. Тавассути принципи ҷорӣ намудани адолат сарвар кишварро обод ва раиятро дар амну осоиш осудаҳол гардонад. Баръак тавассути роҳандозӣ кардани принципи зуроварӣ дар кишвар зулму ғасодро ривоч ёфта, сабабгори абадан ба бадномӣ гирифтор шудани он мегардад.

Шарти дуюм он аст, ки ҳар ду мутафаккир ҷонибдори онанд, ки дар низоми давлатдорӣ подшоҳ бояд тақия ба олимон, донишмандон кунад ва аз олимони ҳарис, беиродат дурӣ ҷӯяд.

Дар шарти сеюм мутафаккирон пешиниход менамоянд, ки ҳоким бояд аз хиёнаати амалдорон ғофил набошад. Нагузорад, ки шахсони гургсирате, ки дар дастгоҳи ҳукумат иҷрои вазифа мекунанд, бар мардуми меҳнаткаш ва дигар табақаҳои ранҷбари ҷомеа зулму таҳдидро раво бинанд. Арзиши амалии ин усул дар он ифода меёбад, агар ноиб ё коркуни дастгоҳи ҳукумат нисбати мардум хиёнаате содир кунад, подшоҳро зарур аст, ки тибқи қонунҳои амалкунанда ба он шахс ҷазои мувофиқ диҳад, то аз ин амал дигар соҳибрутбаву олимақомҳо ибрат гиранд.

Дар мазмуни шарти чаҳорум он аст, ки подшоҳ бояд дорои сифатҳои поки ахлоқӣ бошад, на балки дар тинати худ кибру ғурур ва қасдгириро нисбати омма ва дигар ашхос парвариш диҳад.

Тибқи талаботи шарти панҷум мутафаккирон кӯшидаанд, ки баробарии маънавӣ, ҳуқуқӣ ва ахлоқии ҳамаи одамонро новобаста аз вазифа ва мавқеи ишғолкардаашон дар ҷомеа нишон диҳанд.

Шарти шашуми бо адл орошта гардонидани кишварро ҳар ду мутафаккир дар он дидаанд, ки подшоҳ бояд ҳангоми ифои вазифа, он шахсоне, ки ба хотири иҷрои ҳоҷат ё талабе ба назди ҳоким меоянд, бояд бе интизории тӯлонӣ қабул кунад ва арзу шикоят, талабҳоиашонро бипурсад.

Мазмун ва муҳтавои шарти ҳафтуми тавсиядошта он аст, ки подшоҳ дар ҳалли ҳама гуна корҳо нафси худро бояд нигоҳ дорад ва талоши таъомҳои хуш ва пӯшидани ҷомаҳои ботакаллуфро накунад. Ба чизе, ки ба ӯ муҳайё мешавад, ба он бояд қаноат кунад.

Шарти ҳаштуми барқароргардии адолатро мутафаккирон ба таври зайл мушаххас менамоянд, ки подшоҳ дар ҳукм соҳан ба мудоро гӯяд ва бе мучиб дуруштӣ накунад ва аз шунидани ҳуҷҷати бисёр малоли хотир нашавад. Бо заифону мискинон соҳан гуфтанро барои худ нанг наҳисобад.

Дар шарти нӯҳум қайд мекунанд, ки ризои ҳеҷ кас талаб надорад бар ҳилофи қонун ва дар баровардани ҳукм сустию саросема нашавад. Ҳарчанд аз ҳукми ҳоким нимаи халқ нохушнуд шавад.

Муҳтавои шарти даҳум он аст, подшоҳ доимо ҷаҳд кунад, ки ҳама раият аз ӯ хурсанд бошанд, танҳо дар доираи қонун ва эътирофи волоияти он.

Ҳарчанд вобаста ба марҳилаҳои таърихӣ ин ду мутафаккир бо шартҳои пешгузоштаи худ ба мақсад нарасиданд, аммо тавсияву пешниҳодҳои онҳо, ки ҷавҳари ахлоқӣ ва тарбиявӣ доштанд арзиши худро аз даст надоданд. Хусусан, дар ҷомеаи тағйирёбандаи ҷомеаи муосир, ки боиси пайдоиши ихтилофу низоъҳои зиёд, ҷангу кушторҳо, вусъат гирифтани амалҳои террористӣ ва экстремистӣ гашта истодааст, истифодаи ин шартҳо барои роҳбарони ҳар як давлат, амалдорони идораҳои давлатӣ хеле муассир мебошанд. Метавонанд ихтилофҳоро рафъ, низоъҳоро аз байн бурда, барои катъи ҷанг ва таъмини сулҳу амният нақши меҳварӣ бозанд.

Бавижа, маорифпарвари тоҷик Аҳмади Дониш ҳарчанд ба таври зарурӣ аз сабабҳои ақибмонӣ фасоди аморат огаҳӣ дошт, роҳу усулҳои бартараф кардани ин мушкилотро оқилона нишон медиҳад, аммо онҳо аз ҷониби амалдорони дарбор эътироф карда намешуданд. Дар маҷмӯъ, тавсияҳои маорифпарвар рӯйи варақҳо монда, ҳадафҳои созандааш мавриди амал қарор нагирифтанд. Бо вучуди ин, осори таълифкардаи ӯ арзиши баланди илмӣ-амалӣ дошта, ҳамчун дастур барои насли имрӯз хидмати худро карда истодаанд.

Бо вучуди он ки маорифпарвар Аҳмади Дониш дар муҳити сиёсии аморати Бухоро ҷойгоҳи худро ҷӣ тавре ӯ меҳост пайдо карда натавонист, аммо ҳисси кунҷковӣ, ошкорбаёнӣ ва маърифатпешагии ӯ нишон дод, ки танҳо ақли солим ҷомеа ва халқро аз ҳама гуна мушкилоти иҷтимоӣ метавонад раҳо кунад. Тасдиқи ин гуфтаро пешниҳоди маорифпарвар ба амир Музаффар баръало равшан мегардонад: "Агар тартибу низоми давлат ва қонунҳои он ақлонӣ ба амал татбиқ нашаванд, аз чунин давлат ободӣ, озоиштагӣ ва пойдориро интизор шудан ғайриимкон аст" [39, с. 111-118]. Аз ин рӯ, ин гуна вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва фарҳангии баамаломадаи аморати

Бухоро сарчашмаи дигари ташаккули афкори маорифпарварӣ ва ислохотхоҳии Аҳмади Дониш гардид.

Манбаи дигари ташаккули афкори пешқадамонаи Аҳмади Донишро натиҷаи сафарҳои секарата ба Россияи подшоҳӣ ташкил медиҳанд. Зеро тайи сафарҳо на танҳо ӯ барои худ бетачрибагӣ, камсаводӣ ва ноухдабароии амалдорони идораи давлатии Аморати Бухороро ошкор кард, балки дастовардҳои фарҳангӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ-иқтисодии кишвари Рус тасаввури ӯро нисбат ба низоми ҷомеадорӣ ва тарзи зисту зиндагонӣ дигар кард. Бинобар ин, баъди сафарҳо андешаи Аҳмади Дониш нисбат ба низоми амирӣ дигаргун гашта, талоши ислоҳ кардани тамоми сохторҳои идораи давлатии Аморати Бухороро пеш мегузорад.

Ҳамзамон, чӣ тавре аз китоби якуми “Наводир-ул-вақоъ” маълум мегардад, Аҳмади Дониш аз ҳолати таҳияи китобхона, ки дар он давра дар Эрон Истанбул ва Аврупо ба нашр мерасиданд, огоҳӣ дошт. Дар ин маврид қайд мекунад, ки ҳамасола дар ин минтақаҳо беш аз панҷсад китоб [38, с. 21] дар бораи илму фанҳои гуногун рӯи нашрро мебинанд, вале дар Аморати Бухоро, аз сабаби он ки бозори фазлу ҳунар ба аворизи дохилӣ ва хориҷӣ касоду нороиҷ буд, ба навиштани китоб таваҷҷуҳ дода намешавад. Ҳукуматдорон дар талоши ҷоҳу мансаб ва ба тобеи худ даровардани бекигариву хонигарихо машғул буданд. Аз ин ҷиҳат саҳв нест, ки маводи тозанашири муаллифони аврупоӣ ва эронӣ турк дар ташаккули афкори маорифпарварии Аҳмади Дониш бетасир монда бошанд.

Аҳмади Дониш ба ҷуз аз осори тозанашири дар Аврупо, Эрон Истанбул ба нашр расида, инчунин бо ақидаҳои фалсафии мутафаккирони Юнони Қадим, аз ҷумла Афлотун, ошноӣ доштааст. Зеро маорипарвар дар китоби “Наводир-ул-вақоъ” чандин маротиба номи Афлотунро ёдоварӣ мекунад. Аз ҷумла, дар мавриде ҷиҳати тақвияти фикр менависад, ки Афлотун саркардаи юнониён буд ва дар тадбири ҳифзи ҳаёт кӯшишҳо намуд.... [38, с. 129].

Тавре ишора рафт дар ташаккули афкори маорифпарварии Дониш на фақат ошноии ӯ бо фарҳанги пешқадами Рус, ки таи сафарҳо ошноӣ пайдо карда буд, балки пештар аз он андешаҳои илмӣ-фалсафӣ ва осори арзишманди файласуфони асримиёнагии тоҷик таъсири амиқ гузоштанд. Тавре муҳаққиқи тоҷик М.Тағоймурод таъкид менамояд сарчашмаи асосии рушди афкори маорифпарварии Дониш дар пайравӣ ба илму маорифи замони Эҳёи Аҷам рӯйи кор омадааст. Ба қавли муҳаққиқи номбурда афкори маорифпарварии Дониш дар пайравӣ ба ғояҳои маорифпарваронаи Ибни Сино, Тӯсӣ ва дигар мутафаккирони гузашта рушду камол ёфтаанд [163, с. 134-139].

Бинобар ин, метавон ба чунин хулоса расид, ки Дониш аз илму фалсафа ва фарҳанги гузаштагони худ хуб огоҳӣ дошт, вале шиносӣ бо фарҳанги дунявии Рус, ки реша дар илму фарҳанги Аврупо дорад, ҷаҳонбинии ӯро ба кулӣ тағйир дода, ӯро ҳамчун маорифпарвари собитқадам муаррифӣ намуд.

Ҳамин тавр, хулосаи боби мазкурро метавон бо мушаххаснамоии чунин андешаҳо ҷамъбаст намуд, ки он фарогири омӯзиш ва таҳқиқи заминаҳои асосии пайдоиш, муайян кардани умумият ва хусусиятҳои фарқкунандаи маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Миёна мебошад.

Ҳамзамон, дар ин боб маълумоти мушаххас дар бораи шарҳи ҳол ва осори таълифкардаи маорифпарварон дода шуда, сарчашмаҳои ғоявии ташаккулёбии афкори маорифпарварии онҳо илман асоснок карда шуданд:

1) Равияи маорифпарварии фаронсавӣ дар заминаи кашфиёту дастовардҳои донишмандони илмҳои соҳавии давраи эҳё ва замони нав, бар замми ин, таҳти таъсири авзои сиёсӣ ва иқтисодӣ фарҳангии асрҳои XVII-XVIII-и ҳуди Фаронса ба миён омадааст. Равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна бошад, зеро таъсири арзишҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ, ахлоқӣ ва динии мутафаккирони гузашта, шароити иҷтимоӣ-сиёсӣ ва иқтисодиву

фарҳангии аморати Бухоро, таассуроти сафарҳои маорифпарварони тоҷик аз кишварҳои хориҷ, аз ҷумла Россия ташаккул ёфтааст.

Ҳамчунин, тағйироти воридшуда дар сохтори идораи аморати Бухоро, ки таҳти таъсири Ҳукумати рус сурат гирифтанд, бахусус таъсири мактабҳои усули ҷадидӣ, бунёди роҳҳои оҳан, корхонаҳои нави замонавӣ ва муносибатҳои васеи тиҷоратӣ ва ғайраҳо, ки нишона аз рушди муносибатҳои сармоядорӣ дар ин минтақа мекарданд, ба мафкураи аҳли ҷомеа бетаъсир намонданд.

2) Ақидаҳои ислохотхонаи ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун сохтани сохтори идории ҷомеа ба ҳам шабоҳат дошта, барои ба вучуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хизмат кардаанд. Ба вуқӯъ омадани Инқилоби бузурги Фаронсаро марбут ба таъсири ақидаҳои Ж.Ж. Руссо медонанд. Барои ба амал омадани Инқилоби Бухоро дар Осиёи Миёна низ таъсири ақидаҳои маорифпарварон, бахусус Дониш аз аҳамият ҳолӣ нестанд, ҳарчанд ин инқилоб ба дасти Россия амалӣ гардида буд.

БОБИ II. ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ АНДЕШАҲОИ ИСЛОҲОТҲОӢ ВА ГУМАНИСТӢ ДАР ТАЪЛИМОТИ ЖАН ЖАК РУССО ВА АҲМАДИ ДОНИШ

§ 2.1. Баррасии масъалаи инсон ва иртиботи ӯ бо ҷомеа дар таълимоти Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш

Системаи фалсафии Жан Жак Руссо мураккаб ва гуногунҷанба буда, фарогири масъалаҳои марбут ба офариниш, ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ, хусусан пайдоиши ҷомеа, шаклҳои идоракунии давлат, интиқоди арзишҳои тамаддунӣ, низоми таълиму тарбия, шинохти инсон ва тавассути он ҳимоя кардани ҳуқуқу озодиҳои худ мебошад. Аз ҷумла, концепсияи алтернативии ӯ дар бораи фаҳмиши моҳияти инсон ва диалектикаи ҳаёти иҷтимоӣ нақши муассир дар рушди афкори фалсафии марҳилаҳои баъдинаи рушди афкори гуманистӣ бозид.

Дарачаи омӯзиш, таҳқиқ, таҳлил ва муқоисаи афкори озодфикрона, инқилобии Ж.Ж.Руссо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки ҷаҳонбинии фалсафӣ, озодандешии ӯ бо андешаҳои намояндагони мактабҳои гуногуни фалсафӣ, аз ҷумла: дугарӣ, эҳсосгарӣ, идеализм ва ақидаҳои диниаш бо таълимоти фидеизм (назарияи зиддиилмӣ, ки ақидаи диниро ягона меъёри ҳақиқат мешуморад) шаҳобати ғоявӣ доранд.

Бо вучуди чунин шаклгирии афкор, Жан Жак Руссо мавҷудияти объективии ашёву предметҳои олами материалӣ, вучуд доштани ду мабдаъ – олами руҳонӣ ва дунёи моддиро эътироф мекунад. Инчунин, андешаи фавқуттабӣ дар бораи моддаро ҳамчун субстансияи бечон, ки худ ба худ

мутаҳаррик намебошад ва зери таъсири қувваи беруна ҳаракати механикӣ мекунад, эътироф мекунад. Бо назардошти ин гуфтаҳо ҳаракатро ҳамчун шакли мавҷудияти модда доим тағйироти умумӣ тавзеҳ медиҳад. Махсусан зикр медорад, ки он дар натиҷаи таъсири қувваи механикӣ сурат мегирад. Ин ҷо аз ин таъриф бармеояд, ки маорифпарвари фаронсавӣ масъалаи ҳаракатро на аз назари намояндагони равияи материалистӣ, балки аз ҷанбаи идеалистӣ шарҳ дода, мутмаин бар он мешавад, ки кадом як қувваи берун аз табиат оламро ба ҳаракат медарорад ва бо ин мазмун табиатро зинда мекунад. Барои тасдиқи ин гуфта андешаи файласуфро айнан зикр медорем, ки менависад: «Ман фикр мекунам, ки оламро неруи иқтидорманде идора мекунад» [157, с. 265-269].

Муҳаққиқи франсавӣ Густав Лансон доир ба тамоюлгарии ақидаҳои фалсафии Жан Жак Руссо ибрози андеша карда, қайд мекунад, ки афкори маорифпарвар нисбат ба муҳолифинаш комилан гуногунсамт буда, ҷаҳонбинии ӯ дар заминаи се ҳукм шакл мегирад:

- 1) табиат инсонро нек халқ кард, вале ҷомеа ӯро бадкирдор тарбия намудааст;
- 2) табиат инсонро озод офарид, вале ҷомеа онро ғулом гардонидаст;
- 3) табиат инсонро хушбахт эҷод кард, вале ҷомеа ӯро бадбахт ва бечора намудааст [86, с. 16].

Воқеан, ин се ҳукме, ки муҳаққиқ ба онҳо мароқ зоҳир кардааст, ба ҳам робитаи мустақим дошта, баёнгари як ҳақиқат нисбати фаҳмиши моҳияти инсон ва муайян кардани мақому манзалати ӯ дар олам мебошад.

Аз нигоҳи Жан Жак Руссо, пайдоиши фасод дар байни инсонҳо аз омезишҳои фикр бо эҳсосот ва ақл бо завқи табиӣ вобастагӣ дорад ва он вақт худхоҳии табиӣ раво ва матлуб аст, ки ба нафъпарастӣ табдил меёбад, ки бечо ва қобили қабул намебошад. Ҳамзамон, ба сабаби зиёд шудани эҳтиёҷот ва ба воситаи бофтани хушиҳои бардурӯғ, ки фақат барои ҷалби назари дигарон маъмул шудааст, ба воситаи пешбинии оянда, ки амале аст

муҳолиф бо зиндагии табиӣ, низоъ барои бақо ва бадбахтиҳое, ки натиҷаи он нафъпарсатӣ, вусъати шаҳвати фардӣ ва ҳирсу тамаъи шахсии беш аз ҳадди эҳтиёҷ, сушт шудани эҳсос ва ғайра мебошанд, пеш меорад. Ин тағйиротҳои сифатиро микдорие, ки дар инсонии табиӣ рӯй медиҳанд, дар низоми ҷомеадорӣ бевосита аз ҷониби ҳуди инсонҳо анҷом пазируфта, тавсеа меёбанд.

Жан Жак Руссо муҳити табиӣ ташаккули инсонро бо муҳити иҷтимоӣ муқоиса карда, мавҷуд будани нобаробариро бузургтарин фасоди ҷомеа меҳисобад. Аммо қайд мекунад, ки дар табиат низ нобаробариҳо мавҷуд мебошанд, вале ин нобаробариҳо ба ҳеҷ кас барои таскини шаҳвати худ монеъа намешаванд, ҳеҷ касро ҷиҳати қор қардан барои рафъи эҳтиёҷоти ҳеш маҳрум намекунанд ва ҳамаро неқнафс, озод ва хушбахт нигоҳ медоранд. Аммо нобаробариҳое, ки дар ҷомеа пайдо мешаванд сабаби ба табақаҳо ҷудо шудани мардум мегарданд [86, с. 16-17].

Аз таҳлил ва муқоисаи ин андешаҳо маълум мегардад, ки дар низоми ҷомеадорӣ, барои ба танзим даровардани муносибатҳои иҷтимоӣ ин нобаробариҳою бархурдҳои арбобони ситамгару золим ва бандагони ситамкашу ранҷбар, афроди ҷоҳилу ашхоси мазлум ба вучуд меоваранд. Аммо ӯ сарчашмаи асосии ин бемории иҷтимоиро маҳз моликият меҳисобад.

Яъне, қудрати ашрофон ва ҷоҳу мақоми ҳамаи онҳо аз нобаробар тақсим намудани сарватҳо ба вучуд меоянд ва онҳо вобастагии зич ба моликият доранд. Моликият сабаби пайдо шудани нобаробариҳо гардида, рақобати байни дорандагон ва бенавоён, байни қишрҳои аҳолиро ривож медиҳад.

Ж.Ж. Руссо ҳанӯз аз овони ҷавонӣ дар озмуне доир ба мавзӯи «Дар чӣ гуна тамаддун як ҷомеаро аз рағнақи адабиёт ва ҳунарҳои зебои он андоза мегиранд» ширкат варзида, дар посухҳои худ ба саволҳои пешниҳодшуда ҷомеаро усулан ғосид ва маъюб меҳисобад. Яъне, ба андешаи ӯ, ҷомеа ҳар чӣ қадар бештар тараққӣ кунад, рушд намояд ҳамон қадар ғосидтару ҷаҳолатзада мешавад.

Баръакс, ҳар андоза мутамаддинтар, пешрафта шавад, ҳамон қадар харобтару таназзулѐфта мегардад. Он маҳсул ва бозѐфтҳое, ки инсони мутафаккир ва мутамаддин эҷод мекунад, муҳимтарин далели харобии одамиѐн аст. Ба он хотир, ки аз он ғасод пайдо шуда, ҷаҳолатро зиѐдтар мекунад. Адабиѐт ва ҳунарҳои зебо ҳамчун навѐи санъат робитаи наздики бо шаъну шукӯҳ доранд. Барои он ки адабиѐт ривоч ѐбад бояд муҳите лозим аст, ки ҳашаматро биписандад ва биталабад [86, с. 18].

Дар робита бо гуфтаи қаблӣ дар таълифоти дигари худ таҳти унвони «Номаи хитоб ба Даламбер роҷеъ ба намоишот» маорифпарвар ақидаашро тақвият бахшида, менависад, ки дар адабиѐт он қисмате, ки бештар аз ҳама бо дараҷаи тамаддун вобастагӣ дорад, намоиш аст. Ин намоиш тамоми ҷомеаро саргарм медорад ва беш аз ҳар чиз мардумро ба гирди ҳам омадан ташвиқ мекунад.

Қайд мекунад, ки намоишнома тақлиде аст аз ахлоқ, одоб ва русуми ҷомеа, ки сифатҳои лозимаи зиндагонӣ, яъне одоби муоширатро ба мо меомӯзонад. Бинобар ин, ҳеҷ як шубҳаи адабиѐт ба андозаи намоиш ҳатоҳе, ғасод ва ҷиноятеро, ки аз ҷомеа пайдо мешавад ривоч намедиҳад. Эҷоди тамошоҳона дар Женева ба ҷуз ташвиқгари ғасоди иҷтимоӣ барои як миллати содда ва беолоиш болотар аз чизи дигаре нест [86, с. 18].

Ин ҷо бояд як нуктаи ҷолибро зикр кард, ки мазмун ва моҳияти ин ду хитобаи Ж.Ж. Руссоро бозғардонидани инсон ба зиндагии табиӣ мебошад. Аммо, бо вучуди ин, маорифпарвар муътақид аст, ки воқеияти иҷтимоӣ тақозо мекард, ки халқ дигар майли ба қафо баргаштанро надорад. Ихтилофи байни зиндагонии табиӣ ва зиндагии мутамаддин ба андозае зиѐд шудааст, ки бозгашт ба зиндагии табииро сабаби бадбахтии башар мешуморид. Зеро «инсони табиӣ ва инсони мутамаддин ба андозае аз ҳабси эҳсосот ва тамоюлот бо ҳам тафовут доранд, ки он ҷӣ сабаби саодати аввалий мешуд, сабаби фалокати дуюмӣ гашт» [86, с. 18].

Маорифпарвар дар китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» низ дар бораи ин мавзӯ ибрози андеша карда, аз ҷумла зикр менамояд, ки на фақат бозгашт ба зиндагии табиӣ инсонҳоро бадбахт мекунад, балки таназзул ҳам медиҳад. Ба он хотир, ки инсони мутамаддин ва таҳаввулгарою фарҳангофар аз бисёр ҷиҳатҳо аз инсони табиӣ бартарӣ ва афзалият дорад [86, с. 8].

Умуман, донишманди фаронсавӣ Ж.Ж. Руссо ҳаргиз инсонҳоро даъват накардааст, ки ба ҳолати зиндагии табиӣ баргарданд. Пешниҳод менамояд, ки бояд азамати фикру тақомули ахлоқии одами тарбиятшударо маҳфуз дошта, дар айни ҳол хушқалбӣ, озодӣ ва саодатеро, ки инсон ба таври табиӣ доро буд, ба ӯ баргардонд. Барои тасдиқи андешаи худ чунин иброз медорад: «Инсон озод ба дунё омадааст, вале дар ҳама ҷо занҷирбанд аст» [195, с. 8].

Дар осори худ амалӣ кардани озодӣ ва саодатмандии инсонро маорифпарвар бо ду роҳ нишон медиҳад: аввал, бо воситаи таҷдиди фард ва дуюм, бо воситаи таҷдиди ҷомеа. Таҷдиди фард ба андешаи маорифпарвар ба воситаи омӯзиш ва тарбия анҷом мегирад. Аммо таҷдиди ҷомеа бошад, аз устувории оила, пай бурдани асл ва иллати пайдоиши он муяссар мешавад. Яъне, тамоми одамон қаблан баробар ва озод зиндагӣ мекарданд ва аз як тараф, бо бастанӣ қарордод ҷиҳати ташкил кардани ҷомеа иродаи фардии ҳудро таҳти ихтиёри иродаи ҳама, ки дар ин маврид таъминкунандаи саодати куллии одамон ба ҳисоб мерафт, қарор доданд. Аз тарафи дигар, ба ихтиёри иродаи умумӣ даромадани иродаи фардӣ дар ҷомеа ҳуқуқи одамонро баробар гардонид.

Дигар масъалаи муҳимме, ки маорифпарвар ба ҳалли он аҳамияти хосса медиҳад, мавзӯи оила ва муносибатҳои оилавӣ мебошад. Маорифпарвар ба мисли дигар мутафаккирон оиларо ҷузъи асосӣ, ячейкаи аввалини ҷамъияти табиӣ инсон меҳисобад. Аммо дар тафриқа аз анъанаҳои шарқӣ дар ин маврид қайд мекунад, ки дар ин ҷомеа ҳама фарзандон, то вақте ки даври падар ҷамъанд, барои бақои хеш ба ӯ муҳтоҷанд. Вале ба маҳзи ин ки ин эҳтиёҷ рафъ мегардад, риштаи табиӣ байни онҳо ҷудо мешавад. Волидайн

худро аз доираи оилаи фарзандон озод шуморида, фарзандон низ худро аз итоати падар берун мепиндоранд ва зиндагии мустақилонаро ихтиёр мекунанд. Аммо, агар боз хоҳанд, ки ба ҳам муттаҳид гашта, ҳаёти якҷояи оилавии худро идома диҳанд тамоили ихтиёрӣ касб мекард, на ба таври маҷбурӣ [195, с. 10-11].

Аз ин ақидаи маорифпарвар низ ба хулоса метавон расид, ки давом ва бақои ҳар як хонавода натиҷаи ризоияти афрод ва як амри қарордодӣ аст, на табиӣ. Падар дар хонавода аввалин намунаи ҷомеаҳои сиёсӣ ба сифати раис ва фарзандон монанди афроди ҷомеа мебошанд. Танҳо фарқияти ихтилоф дар байни хонавода ва мамлакат дар он ифода меёбад, ки дар оила меҳру муҳаббат, садоқати падар ба фарзандон бузургтарин лаззат ва роҳат, беҳтарин подоши заҳмати ӯ аст. Лекин сарвари кишвар раияти худро дӯст намедорад ва фақат лаззат фармонфармой аст, ки саодати ӯро ҷуброн мекунад [195, с. 10-11].

Ҳамин тавр, аз назари Ж.Ж. Руссо, ҷомеа ба хоҳири ҳимояи аъзоёни худ таъсис дода мешавад. Ҳадафи ягонаи он ба саодати умумӣ расонидани тамоми мардум ва баровардани эҳтиёҷи онҳо аст. Бинобар ин, ӯ барҳақ таъкид менамояд, ки ҷомеае, ки он дар асоси бастани қарордод ва ба саодат расонидани мардум бунёд мешавад, дар он адолати иҷтимоӣ, баробарии ҳамаи кишрҳои иҷтимоӣ риоя гашта, дар низоми идоракунии он ба истибдоду зулм роҳ дода намешавад.

Дар низоми давлатдорӣ бошад, маорифпарвар шакли идоракунии монархӣ-конститутсиониро ҷонибдорӣ ва ташвиқ мекунад. Дар баробари ин нуктаи пешниҳодкардаи хеш ӯ тавсия медиҳад, ки подшоҳ бояд тавассути раъии мардум ба ин вазифаи пурмасъулият интиҳоб карда шавад, на аз ҷониби гурӯҳи хурди амалдорони давлатӣ. Агар ин ҷо ин андешаи Руссоро ба эътибор гирем, айён мешавад, ки эътирофи раъии мардум ифодакунандаи яке аз нишонаҳои ҷомеаи демократӣ аст, ҳарчанд маорифпарвар аз ҷомеаи демократӣ ҳарф намезанад.

Ж.Ж. Руссо ягон сохтори ҳукуматро бад намеҳисобад ва фақат тарзи идоракунии маъмурини сохторҳои давлатӣ ва муносибати онҳоро ба раият мавриди танқид қарор медиҳад. Масалан, ба маълумоти ӯ зулмро якчанд амалдорони ҳукумат содир карда, бо ин роҳ соҳиби сарвату моликият мегарданд, ки дар зиндагӣ эҳтиёҷ ба чизе надоранд, вале корро тӯдаи одамон ба хотири зиндагии осудаи ин чанд нафар мекунанд. Ин аст ду паҳлуи масъалаи иҷтимоӣ, ки дар таълимоти маорифпарвар инъикос ёфта, тозагӣ доранд ва дар байни файласуфони қарни ҳаждахум ҳеҷ касро намебинем, ки масъалаи мазкурро ба чунин шакл возеҳ матраҳ карда бошад.

Ё худ дар фасли сеюми китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» Ж.Ж. Руссо дар мавзуи мушаххас кардани ҳуқуқҳои зӯр, шахси дорою мансабдор таваҷҷуҳи хосса медиҳад. Дар ин маврид менависад, ки ҳеҷ як шахси зӯрманд, муқтадиру соҳибқудрат то он ҳад қавӣ намешавад, ки битавонад мудом ҳукм ронад ва ҳамеша фармонраво бошад. Бо ин васила қудрати худро табдил ба ҳақ намояд ва итлоати зӯрмандонро ба сурати вазифа дароварад.

Маорифпарвар мазмуни ин нуктаро дар яке аз таъкидҳои ӯ чунин ифода медорад: «Зӯр як неруи ҷисмоние беш нест. Бинобар ин, осори он арзиши ахлоқӣ надорад. Ҳеҷ кас ба майли худ ба зӯр таслим намешавад. Таҳаммули зӯр пайдошаванда аз иҷбор ба воситаи эҳтиёт ва муҳофизати қоре аст. Бинобар ин, итлоат дар муқобили зӯрро ҳаргиз наметавон ҳақ номид» [86, с. 40].

Яъне, мувофиқи муҳтавои ин андеша, тамоми афроди башар озод ва баробар ҳалқ шудаанд ва ҳеҷ як аз онҳо бар дигарон бартарӣ надошта, ҳақ надоранд бар ҳамнавьони худ тобеъ шаванд. Зӯр эҷоди ҳеҷ ҳақе намекунад. Танҳо чизе, ки метавонад асоси қудрат бошад, қарордодҳост, ки ба ризоияти байни афрод баста мешаванд.

Воқеан, то замоне, ки мардум монанди рӯзҳои аввали хилқат ба таври мустақил ва инфиродӣ зиндагонӣ мекарданд, табиӣ аст. Дар ин вақт онҳо бо ҳам душман набуданд, зеро байни онҳо робитае ба қадри кифоят собит ва

мавҷуд набуд, ки сулҳ ё ҷангро эҷод намоянд. Ҷанг натиҷаи робитаи байни миллат аст, на афрод. Ҷанг ба маънии воқеии он на дар ҳолати табиӣ байни афрод вуҷуд дорад, на дар ҳолати иҷтимоӣ. Зеро дар ҳолати табиӣ, яъне дар зиндагонии инфиродии аввалии инсон ин қисм ҷанг маънӣ надошт, чунки моликияти доимӣ пайдо нашуда буд. Дар зиндагонии иҷтимоӣ низ чунин ҷанге дида намешуд, барои он ки ҳама чиз таҳти итоати қонун буд [195, с. 17].

Дар ҷомеаи Аврупо ҳар як кашмакашӣ, низоъҳои хусусӣ ва ҷангҳои тан ба тан ё дуэлҳоро, ки байни афрод рӯй медоданд, ҷанг намешумориданд, зеро ин амалҳо сурати расмӣ ва қонунӣ надоштанд. Ў зери зухуроти ҷанг муборизаи байни ду фард не, балки муборизаи як давлатро бо давлати дигар меҳисобад, ки ашхос дар он тасодуфан ва ба таври ғайримустақим бо ҳам душманӣ меварзанд. Зеро онҳо ба унвони як сарбози тарафе мечанганд, на ба унвони як фард алайҳи фарди дигар.

Бояд нуктаи дигарро ба эътибор гирифт, ки дар замони зиндагии маорифпарвар Ж.Ж. Руссо дар ҷомеа низоми вазифавӣ маъмулан роиҷ набуд. Сарбозон табақаи муайяне аз мардуми кишвар буданд, ки бо хоҳиши худ ва барои муддати тӯлонӣ ворида хидмат мешуданд. Ҳатто гоҳе иттифок меафтод, ки нафарони бегона дар мамлакати дигар сарбоз шаванд.

Чунончи, ҷавонони Шветсария дар артиши Фаронса хидмат мекарданд. Барои ин сарбозон ҷанг як навъ шуғл буд ва бо сарбозони мамлакате, ки бо он дар ҷанг буданд душманӣ надоштанд. Аз ин нуктаи назар, далелҳои Ж.Ж. Руссо метавон ба таври зайл тафсир намуд: набояд ҷангро бо кашмакашиҳои мусаллаҳе, ки байни афрод рӯй медиҳанд иштибоҳ гирифт. Зеро имрӯза байни ашхос ғайр аз рӯ ба рӯ шудани ду неру чизи дигаре нест ва медонем зӯр эҷоди ҳақ намекунад. Ба фарзи ин ки аз ҷанг ҳақе сар зад ин ҳақ мутааллиқ ба ҷанг, ба маънии воқеӣ аст ва он иборат аз кашмакашӣ, ки бар тибқи усули муайяне байни ду миллат ба вуқӯъ мепаивандад. Дар ин навъ, ҷанг афрод бо ҳам низоъе надоранд ва баъд аз тамош шудани разм

нафари ғолиб ҳақ надорад бар ҷон ва моли нафари мағлуб осеб расонад. Зеро ин афрод барои давлат ҷанг мекунад ва дар дасти ӯ асбобе беш нестанд.

Ҳамзамон, давлати ғолиб ҳам ҳақе барои ҷону озодии афроди мағлуб надорад, зеро ин давлат бо давлати душман муқобил аст, на ба нафарҳое, ки барои он давлат меҷанганд. Илова ба ин, ҷанг маъмулан дар сари умури моддӣ сар мезанад, на масоили маънавӣ ва ахлоқӣ. Бинобар ин, давлати ғолиб наметавонад ғайр аз тақозои моддӣ чизи дигаре аз давлати мағлуб дошта бошад. Масалан, метавонад қисмате аз хоки ӯро ба даст оварад ё бо ӯ аҳдномаи бозаргонӣ бандад ва ғайра. Вале агар бар ҳуқуқи иҷтимоӣ ва ахлоқии ӯ дастандозӣ намояд, зулм карда бошад. Бинобар ин, ҳаргиз ҷанг ҳақе ба таваққуф намедихад, ки озодии дигаронро инкор намояд.

Ж.Ж. Руссо дар баррасии ин масъала изҳори андеша намуда, тасдиқ мекунад, ки ин амал аз қадим миёни мардум роиҷ буд ва миллати ғолиб ҳамеша онро риоя мекард. Чунончи эълони ҷангро ба як давлат медиҳанд на бар раияти он давлат. Бегонае, ки бе эълони ҷанг ба подшоҳе ё ба кишвари ӯ метозад ва раиятро ғорат мекунад, мекушад, асир менамояд, хоҳ шоҳ бошад, хоҳ шахси дигар аз роҳзанон фарқе надорад. Мумкин аст, подшоҳ дар мавқеи ҷанг он чиро, ки дар кишвари душман мутааллиқ ба оммаи миллат аст, тасарруф кунад, вале агар одил аст, ба ҷону моли афрод коре надорад ва ҳуқуқи башарро муҳтарам мешуморад, зеро ҳаққи худӣ ӯ низ асосёфта бар ҳамон усул аст [86, с. 45].

Ҳамин тавр, мақсадии ниҳоии ҷанг барои давлати ғолиб тибқи ҳулосаҳои маорифпарвар ба тасарруфи худ даровардани давлати мағлуб аст. То он замоне, ки мудофикунадагон дар даст силоҳ доранд ҷанг, куштор идома мекунад. Чун сарбозони давлати мағлуб силоҳи худро ба замин гузошта, таслим мешаванд, дигар душман ё олати дасти душман нестанд, яъне инсони оддӣ ҳастанд ва касе ҳаққи куштани онҳоро надорад, зеро ҷанг ҳеҷ гуна ҳаққе, ки барои анҷоми манзури ниҳой лозим набошад ба касе намедихад.

Тасарруфи як кишвар низ ба ғолиб ҳақ намедихад, ки мардумро бандаи худ созад, зеро ҳаққи тасарруф асосе ҷуз зӯр нест. Лекин ғуломе, ки дар ҷанг асир мешавад ё миллате, ки пас аз ҷанг таслим мегардад, ҳеҷ вазифае ҷуз итоати он ва соҳиби худ надорад, он ҳам то замоне, ки иҷборӣ кор мекунад. Зеро расм аст, ки душмани ғолиб асирро авф намекунад, ба он хотир, ки ӯ ҷонашро ба баҳонаи озодӣ ба вай фурӯхта аст. Ё худ дар байни онҳо муомилаи пурсуде анҷом додааст, зеро аз куштани ӯ истифода намекард, вале аз бандагии ӯ мунтафеъ мешавад.

Бинобар ин, арбоб ғайр аз зӯрӣ ҳеҷ нуфуз ва бартарие бар бандаи худ надорад ва ҳолати ҷанг монанди пешина байни ҳардуи онҳо барқарор ва робитаи эшон тобеи он аст. Бо будани ҳаққи ҷанг аҳдномаи сулҳ маънӣ надорад. Рост аст, ки тарафайн бо ҳам қарордод бастанд, лекин ин қарордод ҳолати ҷангро аз байн намебарад, балки онро идома медихад.

Барои Ж.Ж. Руссо миёни мутеъ сохтани гурӯҳи одамон ва идора кардани як ҷомеа тафовути бисёр аст. Мумкин аст дастае аз мардум, хоҳ теъдодашон кам бошад, хоҳ зиёд, ба тадриҷ ба итоати як нафар дароянд, вале онҳоро намешавад миллате донист, ки раёсати як нафарро пазируфтаанд, балки ғуломоне ҳастанд, ки ба як арбоб тааллуқ доранд. Ин мардум бо иҷбор даври ҳам ҷамъ шудаанд, вале байни онҳо робитае вучуд надорад. На манфиатҳои умумиро мешиносанд ва на ҳаёти ҳокимаи миллии доранд. Арбоби ин қавм, агар нисфи дунёро ҳам гирифта бошад, як фарди оддӣ беш нест, мақоми расмӣ надорад ва манфиатҳои ӯ аз манфиатҳои дигарон ҷудост.

Ба андешаи Ж.Ж. Руссо, қарордоди иҷтимоӣ ҳақиқатан таърихе надорад ва назарияе беш нест. Шакке нест, ки ҳеҷ вақт афроди ҷомеаҳои аввалия қабл аз ташкили ҷомеа расман бо ҳам машварат намуда, қарордод набаста бошанд. Аммо мавқеъеро, ки як ҷомеаи инсонӣ ночор аст барои худ ташкилоте созмон бидихад, дар назар бигирем, мебинем қарордоди иҷтимоӣ танҳо тарҳе аст, ки бо ҳақ ва ақл, яъне бо манфиатҳои аслии ва табиати воқеии инсон тарҳрезӣ карда шудааст. Бинобар ин, инсон баъд аз пайвастан ба

қарордоди иҷтимоӣ монанди пеш озод аст, аммо озодии амалаш аз гузашта низ зиёдтар аст ва монанди собиқ фақат аз ақли худ итоат менамояд, лекин ин озодӣ аз озодии пешин тафовут дорад, зеро табиӣ нест, балки қарордодӣ аст [195, с. 30-31].

Дар доираи қарордод мардум зуд ва бидуни ҳеҷ истисное аз кулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар мекунад ва муттаҳид мешаванд, ки минбаъд ҳеҷ қудрате ғайр аз он чи ки қарордоди иҷтимоӣ ва қонун ба онҳо эҷод мекунад, ба қор набаранд. Вақте мардум аз кулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар, мекунад қомилан, бо ҳам баробар мешаванд. Он вақт чун тамоми эшон ночоранд бори вазифаҳои умумиро ба таври мутасовӣ таҳмил кунанд, ҳеҷ кадом алоқас надоранд он борро ба беш аз мизоне, ки барои саодати умум лозим аст, вазнин намоянд.

Умуман, тамоми имзокунандагони қарордод дорои ҳуқуқи баробар мебошанд ва ҳаёти иҷтимоӣ ҳар як аз онҳоро аъзои миллат мешиносад ва ба онҳо ҳақ медиҳад, ки дар маърақаҳои умумӣ раъӣи ҳудро изҳордоранд.

Хулоса, ба андешаи маоифпарвар тибқи қарордоди иҷтимоӣ ҳеҷ як аз фарди ҷомеа наметавонад аз доираи қонунҳои ҳукумат берун амал кунад, аз иҷрои онҳо сарпечӣ намояд. Аммо ҳаёти умумӣ, афроди соҳибмақом ҳудро ҳақ мешуморанд, ки ҳар қонунро, ки салоҳ бидонанд, ба эътибор нагиранд ва ҳатто алайҳи талаботи қонуни асосӣ ҷиҳати иҷрои амале талош варзанд.

Дар таълимоти ҳуд Ж.Ж. Руссо зиндагонии ахлоқиро, қомилан, тобеи зиндагонии иҷтимоӣ медонад. Ба ақидаи ӯ, қабл аз қарордоди иҷтимоӣ дар ҷомеа қонунҳои ахлоқӣ вуҷуд надорад ва фақат завқи табиӣ, шахвати нафсонӣ ва ҳудҳои бар инсон ҳукмфармо аст, вале баъд аз ақди қарордод усули ахлоқ, адолат, тақлиф, ҳақ ва тааққул дар ҷомеа падидор мешавад. Ҳақ аст, ки инсон дар ин зиндагонии интиҳобкардаи ҷадид аз қоидаҳои ҷанде, ки дар ҳолати табиӣ барояш мавҷуд буд, маҳрум мешавад, аммо бар ивази онҳо метавонад манфиатҳои зиёд ро ба даст оварад. Доираи фаҳмишаш тавсея меёбад, эҳсосоташ поктар ва рӯҳаш бузургтар мешавад. Агар гоҳ-гоҳе ифрот

ва тафритҳое, ки дар зиндагонии иҷтимоӣ муртакиб мешавад, ӯро ба дараҷаи пастар аз аввал таназзул намедод, ҷо дошт, ки ҳамвора рӯзи муборакеро, ки зиндагонии табиӣ ӯ мавқуф шуда буд, ид гирад ва соати фархундаеро, ки ҳайвони бешуурро табдил бо инсонӣ бофаҳм карда буд, ба некӣ ёд кунад [86, с. 55].

Аз баррасӣ ва таҳлили ақидаҳои маорифпарвар маълум мегардад, ки инсон ҳайвоне дар миёни ҳайвонот нест, балки ягона ҳайвоне аст, ки метавонад бо шинохти озоӣ хешро аз ҳайвонот фарқ кунонад. Одам зарурат надорад хешро аз табиат бираҳонад, то инсонӣ ҳақиқиро кашф карда бошад, балки ба табиат бештар рӯй биоварад. Агар ӯ бихоҳад одами табииро бозбишносад, кофӣ аст ҳудахро биковад. Аз инсонӣ табиӣ, инсонӣ иҷтимоӣ ва аз инсонӣ иҷтимоӣ шаҳрванд тарбия карда мешавад.

Дар маҷмӯъ, яке аз масъалаҳои марказӣ дар бораи масъалаи озоии инсон ва ҳамкориҳои иҷтимоиро Ж.Ж. Руссо дар пайдоиши нобаробариҳо мебинад. Чунки мувофиқи назари ӯ пайдо шудани моликияти хусусӣ инсонро водор мекунад, ки аз озоиҳои худ, ки табиатан ва вобаста ба фаҳмиши худ бегона нашудаанд, дур шавад. Ин он маъноро ифода медорад, ки дар табиати инсон тағйироти ҷиддӣ ба вучуд омадаанд. Ниҳоят, нобаробарии одамон маҳсули як қатор табaddулотҳост, ки табиати инсон ба вучуд меоварад. Масалан, ғуломиро барқарор кунад, зулм ба табиат намояд, барои он ки ҳуқуқи ғуломиро абадӣ намояд, бояд табиатро дигаргун созад.

Бо вучуди ин, барқарории принципи баробариро Ж.Ж. Руссо ҳамчун талаботи сиёсии замон меҳисобад. Бар замми ин, нобаробариҳои иҷтимоӣ ва табииро аз ҳам фарқ кунонида, қайд менамояд, ки табиат инсонҳоро гуногун ба вучуд меоварад, аммо ин фарқиятҳо на аз нобаробариҳои иҷтимоӣ, ки сабаби он моликияти хусусӣ мебошад, вобастагӣ доранд, балки иллати онҳоро дар зухуроти иҷтимоӣ бояд ҷуст. Дар робита бо ин гуфта, ӯ се иллати асосии пайдо шудани нобаробариҳои ҷамъиятиро муайян менамояд. Муътақид бар он буд, ки нобаробариҳои ҷамъиятӣ, ки таърихан ба вучуд

омадаанд минбаъд барои пайдоиши моликияти хусусӣ мусоидат карданд. Дар маҷмӯъ, маорифпарвар фикрҳои худро ҷамъбаст намуда, хулоса мекунад, ки моликияти хусусӣ ҳангоми гузариши инсон аз ҳолати табиӣ ба ҷамъиятӣ пайдо мешавад, ё худ маҳсули рушди тамаддун аст.

Таъсиси ниҳодҳои давлатӣ ва ташаккули иттиҳодияҳои иҷтимоӣ, ки онҳоро маорифпарвар натиҷаи қарордоди иҷтимоӣ меҳисобад, таъминкунандаи озодии мардум, танзимкунандаи принсипи баробарии иҷтимоии қишрҳои гуногуни аҳолии ҳисобида, таъкид мекунад, ки онҳо боядтманфиатҳои умумро ҳимоя кунанд, масъалаҳоро ба нафъи халқ ҳаллу ҷасл намоянд.

Умумияти манфиатҳо, мувофиқи маълумоти Ж.Ж. Руссо он маъноро дорад, ки аъзои ниҳоду ташкилотҳо озодона худро ва нерӯи худро бояд ба манфиати коллективи иҷтимоӣ равона намояд. Шароити баробар барои ҳама боис мегардад, ки як кас ба ҳама тобеъ шавад ва ҳама ба як кас не. Ҳар як кас ҷузъи ҷудонашавандаи ҳама мегарданд. Дар ин маврид тавассути қабули санади муттаҳидкунанда як қатор умумиятҳои «Ман» пайдо мешавад ва ӯ ҳаёт ва иродаи худро озод эҳсос мекунад.

Ж.Ж. Руссо дар таълимоти худ нисбат ба донишманди дигари аврупоӣ П.Голбах сарчашмаи иродаи умумӣ халқро меҳисобад. Ба фаҳмиши ӯ маҳз халқ масъалаи манфиатнок будан ё набудани қонунҳоро дар бораи мувофиқат кардан ба иродаи умумии онҳо, тавассути раъйпурсӣ ҳал мекунад. Аз ин рӯ, яке аз хусусиятҳои хос ва фарқкунандаи таълимоти ӯ аз дигар маорифпарварони фаронсавӣ ва аврупоӣ дар он ифода меёбад, ки ӯ дар қабули қарори қонунҳо новобаста аз он ки онҳо ғоиданок ва ақлонӣ ҳастанд ва ё не, ба асос гирифтани раъйи халқро муҳим медонад.

Акси ҳол қайд мекунад, ки дар сурати ба инобат нагирифтани раъйи халқ, онҳо ғайривоқеъ буда, танҳо фармоиш маҳсуб меёбанд. Барои он ки иродаи умумӣ қонун шавад, зарурат ба ҳамовозӣ нест, вале шарт аст, ки ҳамаи шаҳрвандон имкони додани овози худро дошта бошанд. Аз тарафи

дигар, Ж.Ж. Руссо бетағйир фаҳмиши иродаи умумиро ҳамчун ягонагии чудоинопазир, том, фарқкунанда аз дигар иродаҳо дастгирӣ мекунад.

Ба андешаи ӯ, байни иродаи шахсӣ ва иродаи умумӣ фарқияти ҷиддие мавҷуд намебошад. Иродаи умумӣ мегӯяд ӯ ифодакунандаи манфиатҳои умумӣ ва иродаи шахсӣ инъикоскунандаи манфиатҳои фардӣ мебошад» [91, с. 170].

Соҳаи татбиқи онҳо низ аз ҳамдигар тафовут доранд, яъне иродаи шахсӣ наметавонад иродаи умумиро муаррифӣ кунад ва иродаи умум дар навбати худ табиати худро тағйир медиҳад, агар он ба мақсадҳои шахсӣ равона карда шавад [91, с. 173].

Ҷанбаи дигари ҷаҳонбинии Ж.Ж. Руссо, ки бо мавзӯи фаҳмиши инсон ва моҳияти иродаи ӯ иртиботи бевосита дорад, муносибати ӯ бо дин ва эътирофи Худо ташкил медиҳад. Дар боби ҳаштуми китоби ҷаҳоруми «Қарордоди иҷтимоӣ» маорифпарвар ба таври мухтасар ба ин мавзӯ марок зоҳир карда, ақидаи маъмулро дар бораи он ки «Дин - афюни халқ аст» қабул надорад. Баъдан, идеологияи расмии феодалий-клерикалий, дини насрониро, ки алоқа бо ташкилотҳои сиёсӣ пайдо карда, дастовардҳои илмӣ, ҳаёти шаҳрвандиро эътироф намекард, танқид мекунад.

Ж.Ж. Руссо мавҷудияти Худоро ҳамчун деист, муайянкунандаи ҳамаи тартибот эътироф мекунад. Аммо дар доираи илоҳиёти насронӣ маорифпарвар ақидаҳои худро чунин ҷамъбаст менамояд, ки руҳ абадӣ аст ва дар олами охират онро ҳаёти дигар мувоҷеҳ аст. Барои он ки руҳи одамон дар охират шод бошад, менависад ӯ онҳо бояд дар зиндагии индунёӣ хушбахт бошанд, бояд ҳаёти воқеиву, меҳрубона дошта бошанд. Дини воқеӣ ҳамон аст, ки ба зулму истибдод роҳ надихад [87, с. 581].

Аз ин гуфтаҳои Ж.Ж. Руссо ба хубӣ маълум мегардад, ки вай дар давраи маорифпарварӣ, дар замони материалистони бузурги асри XVIII-и Фаронса, ба мисли Голбаху Гелветсий Ламетри зиста бошад ҳам, вале на материалист ва на атеист буд. Ин нуктаро дар тамоми осори вай мушоҳида

кардан мумкин аст. Ҳатто асари машҳури вай “Эмил” бо чунин сатр шуруъ мешавад: “Ҳарчӣ аз дасти холиқи олам берун меояд, минбаъд бо дасти мураббӣ айбу нуксдор мешавад, яъне, ба маҳзи ин ки ба дасти авлоди Одам расид, фосид мешавад” [90, с. 9]. Аз ин гуфтаи Ж.Ж. Руссо метавон ба ин хулоса расид, ки вай на ин ки холиқи оламо эътироф мекунад, балки тамоми бани башарро авлоди Одам мешуморад. Магар ин мутафаккиро бо чунин тарзи баёни андеша метавон материалист ва ё атеист номид?

Вале дуруст аст, ки Ж.Ж. Руссо ба ҳилофи дарки нодуруст, муносибати кӯр-кӯрона ба дин, суиистифода аз он, хурофот ва ғайра муборизаи саҳт мебурд, ки айни онро мо дар гуфтору рафтор ва навиштаҳои А. Дониш мушоҳида мекунем. Ба ибораи дигар баён намоем Ж.Ж. Руссо ҳамон динеро эътироф мекард, ки ба манфиати мардум ва ҷомеа бошад, на ба ғоидаи як гурӯҳи алоҳида.

Дар маҷмӯъ, аз омӯзиш ва таҳлили осор ва андешаҳои Ж.Ж. Руссо маълум мешавад, ки ӯ ба таълимоти догматикӣ, шахшудаи феодалӣ-клерикалӣ ва махсусан ҷаҳонбинии атеистӣ шакли нав - «дини шахрвандӣ», дини қарордоди иҷтимоиро муқобил мегузорад. Дар радифи он зикр мекунад, ки ба андешаи ӯ, дини ҳеҷ халқе ҳақ надорад, ки дигар динҳоро истисно кунад, ҳамаи динҳоро бояд эътироф кард, агар онҳо ба қарзи шахрвандон зиддият эҷод накунанд [195, с. 203].

Ин нукта низ ба маврид аст, ки дар давраи собиқ Шуравӣ бархе аз муҳаққиқон Ж.Ж. Руссоро дар қатори дигар маорифпарварони фаронсавӣ материалист ва атеист муаррифӣ мекарданд. Ҳарчанд на ҳамаи маорифпарварони фаронсавӣ атеист буданд. Дар байни онҳо атеистҳову материалистон, деистон ва ҳатто идеалистон низ буданд, вале илму фалсафаи собиқ Шуравӣ, ки бо идеологияи коммунистӣ саҳт омехта буд, бо ҳар баҳона аз донишмандону мутафаккирони маъруфи олам атеисту материалист месохтанд, ки ба манфиати идеологияи атеистии Шуравӣ буд. Дар ин айём дар адабиёти илмию таълимии фалсафӣ на фақат Ж.Ж. Руссо, балки Ибни

Сино, Мавлоно Чалолиддин, Бедил ва дигарон, ки мутлақо атеист ва ё материалист набуданд, кӯшишҳои материалист будан ва ё тамоюл ба материализм доштанишон нишон дода шудааст. Масалан, ҳанӯз соли 1981 «Осори педагогӣ»-и Ж.Ж. Руссо ба забони русӣ дар 2 ҷилд тарҷума ва нашр шуда, дар пешгуфтори он мутарҷим ва олими шуравӣ Г.Н. Джибладзе чунин менависад: «Маорифпарварони энциклопедист – дӯстони Руссо, материалист буданд. Руссо баръакс аз мавқеи деизм ба ҳилофи материализм баромад мекард, вале беҳабар аз он буд, ки дар мавриди бисёр масъалаҳо дар мавқеи назариявии материалистӣ қарор дорад» [89, с. 5-6].

Дар ин навишта деист будани Ж.Ж. Руссо таъкид шуда бошад ҳам, вале ўро ба самти материализм кашида бурдани Г.Н. Джибладзе хеле содалавҳона ва таҳти таъсири идеологияи ҳукмрон қарор доштани вай ба назар мерасад. Агар ба ин навиштаи мутарҷим ва муҳаққиқи шуравӣ амиқтар назар афканем, мебинем, ки муҳтавои асосии он, ин аст, ки «Ж.Ж. Руссо материалист буд, вале худ аз он беҳабар буд». Магар олиме, файласуфе, ҷомеашиносе, педагоге чун Ж.Ж. Руссо, ки таъсири ақидаҳояш, ба қавли худ Г.Н. Джибладзе «оламро тақон додааст», метавонист, ки материалист бошад, вале худ аз он беҳабар бошад? Ин гуна мисолҳоро дар мавриди дигар мутафаккирони ғайриматериалист, вале материалистсохташуда аз ҷониби муҳаққиқони шуравӣ метавон даҳҳо номгӯӣ овард, аммо барои дарки масъала як ду мисол кифоят мекунад.

Дар қатори таҳқиқи масъалаҳои марбут ба кашфи тағйироти мунтазами табиату ҷомеа масъалаи инсон ва муайян кардани мақоми он ҳамчун ҷузъи таркибии табиат қарор дорад, ки дар таълимоти Аҳмади Дониш аз масъалаи калидиро ташкил медиҳад.

Аҳмади Дониш дар баррасии масъалаи ҳастишиносӣ ва муайян кардани нахустсабаби офариниши мавҷудот мисли гузаштагонӣ худ ҳастии Худовандро эътироф мекунад, аммо офарида шудани инсонро маҳсули чор

унсур мешуморад. Зикр менамояд, ки инсон маҳсули чор унсур, яне, инсон хулосаи аркон ва маволид аст [135, с. 3-19].

Хулқу хӯ ва феълу атвори инсон бошад, аз дарки воқеии ҳикмати маъмули гузаштагон «нуру зулмот» шакл гирифта, ташаккул меёбад. Инсоне, ки моҳияти воқеии амалҳои хайру шарро дуруст пайгирӣ мекунад, ба дараҷаи инсони камолёфта мерасад. Инсони камолёфта дар баробари худ офарандаи ҳақиқати нуру зулмат аст, ки вучуди ӯ низ мураккаб бувад аз ин ду неру [39, с. 111]. Аз ин андеша бармеояд, ки дар баррасии ин масъала Дониш така бар таълимоти монавия дорад.

Аз таҳлили андешаҳои фавқ маълум мегардад, ки аз назари маорифпарвар ҷисми инсон мураккаб, омехтаи «ақли шарифа» ва «нафси касифа» аст. Агар ақли шарифа ҳидоягари инсон барои содир кардани амалҳои нек бошад, пас нафси касифа талқинкунандаи амалҳои зишту нораво мебошад. Бинобар ин, барои он ки ақли шарифа ба нафси касифа ғолиб ояд, мутафаккир инсонҳоро даъват ба он мекунад, ки ба омӯхтани илм ва такмил додани дониш машғул шаванд.

Дар ин маврид мутафаккир менависад, ки «инсон пайваста дар ҷустуҷӯи маърифату илм бошад ва тан ба коҳилию ҷаҳл надихад, ки маърифат аз хоҳиши рӯҳ аст ва коҳилӣ аз хоҳиши нафс. Маърифат коҳиши тан аст ва коҳилӣ осоиши бадан» [39, с. 113].

Умуман, Аҳмади Дониш инсонро таркиби мураккаби табиат ва ҷузъи инкишофёфтаи он шуморида, ҷомеаро маҷмуи фаъолияти бомақсадонаи онҳо баҳри таъмини шароити зиндагӣ ва қонун кардани талаботи биологиро иҷтимоӣ ташреҳ медиҳад. Сабабгори «ашрафи махлуқот» ва «махдуми оламиён» будани инсон дар табиӣ он ниҳон мебошад. Табиӣ одамӣ ҳаргиз аз қомеъҳои башар қонун набуда, ҳамеша аз паи ҷустуҷӯи кашфиёт аст. Табиӣ бо роҳнамоии ақлу хирад барои қомолот ва қушодани асрори табиат мекушад. Яъне «Тибоеи халқ баъд аз ҳусули ҷаҳор аркон низ мутамаккину сокин нашавад ва ҳамеша дар талаби роҳати зиёдатӣ бошад» [135, с. 3-19].

Агар инсон дар тули зиндагӣ аз муваффақиятҳои худ қонеъ шуда, аз паи ҷустуҷӯ ва такмили дониши худ нашавад, ба сатҳи рӯшанбинӣ намерасад.

Ба ақидаи маорифпарвар, инсон қудрат ва иқтидори бузург дорад. Ин қудрату ҷуръат ба ӯ имконият медиҳад, ки фаъолияти худро барои ҳалли масъалаҳои ҳалталаб равона кунад. Дар иртибот бо ин Аҳмади Дониш ба ҳар як шахс муроҷиат карда, мегӯяд, ки ба вичдони худ мулоҳиза фармоянд, пас донанд, ки чӣ миқдор ҳикмату маслиҳат дар тафаккури онҳо мавҷуд мебошад.

Ё худ маорифпарвар иқтидори қобилияти ақлу хирад ва тафаккури инсонро ба ҳадде қоил аст, ки ӯ бо ин васила аз иҷрои ҳама гуна мушкилиҳо баромада метавонад. Масалан, барои тасдиқи ин фикр зикр мекунад, ки «Дар вақти хашму ғзаб шерро ба ҷои гурба гузорӣ ва ҳангоми раъфату раҳмат мӯри нотавонро ба миҷгон бардорӣ» [39, с. 112].

Барои баррасии ин матлаби ҷолиб ӯ ин ҷо баён медорад, бояд ба як нуктаи муҳим таваҷҷуҳ дод, ки нисбати шинохти инсон ва муайян кардани нақши ӯ дар рушди ҷомеа мусоидат менамояд. Ин ҳам бошад, таҳқиқ ва тавзеҳ додани моҳияти фалсафии ҷараёни қадария ва ҷабария мебошад, ки дар таърихи фалсафа таърихи қадимаи пайдоиш дорад.

Мувофиқи фаҳмиши қадария озодӣ ва ҳуқуқҳои инсонро бояд аз фаъолияти амалӣ, аъмолу афъоли хосси ӯ ҷуст. Ҷабария бошад, ҳилофи ин ҷараён аъмолу афъоли инсон, барору нобаробарии ӯро дар зиндагӣ аз тақдир медонад. Аҳмади Дониш, аввалан ақидаҳои фирқаи ҷабарияро дастгирӣ мекунад. Аз ҷумла, маорифпарвар ба сифати муншӣ, ки дар ҳайати сафоратхонаи аморати Бухоро шомил гашта, боздид аз кишвари рус мекунад, кушиш ба ҳарч медиҳад, ки баъди баргаштан ба Ватан ислоҳоти ҷиддие дар сохтори идоракунии кишвар ворид кунад, то Бухоро ба мисли кишвари рус пешрафта гардад. Мардум аз сатҳи пасти зиндагӣ раҳо ёбанд, адлу инсоф устувор шавад, мактабу бемористонҳои замонавӣ бино карда шаванд, насли наврасу ҷавони кишвар ба таҳсил, азбар кардани касбу ҳунар машғул шуда,

бо ҷойи кори доимӣ ҷиҳати ба даст овардани манбаи даромад таъмин карда шаванд. Ба беадолатию фасод хотима бояд дод. Аммо баъди пешниҳоди тавсияву идеяҳои созандаи худ ҷиҳати ворид кардани ислоҳот дар сохтори аморат мебинад, ки на подшоҳ ва на амалдорони дарбор аз онҳо ҷонибдорӣ накарданд, ин ҳолро ба тақдир ҳавола мекунад.

Баъдан, донишу заковат ва зиракӣ ба тақдир побанд шудани инсонро маорифпарвар як эҳсоси заифӣ, нотавонӣ, корношоямӣ, сустиродагӣ, танбалӣ, бефаъолиятии инсон шуморида, алайҳи он ҷасорату нотарсӣ, озодона ошкор кардани камбудии ҷомеа ба ӯ тавсия медиҳад ва худ ҳам кӯшиш мекунад муборизу шуҷоъ бошад [39, с. 264-265].

Аз ҷониби дигар, осори Дониш дар хусуси вазъи ояндаи ҷирмҳои осмонӣ дар асоси ҳаракати ситораҳо, ба мисли кусуфи Офтобу гирифти Мох, инчунин тақдири ояндаи одамон, хусусан чанде аз амирони Бухоро далолат бар он мекунад, ки мутафаккир ба фиркаи ҷабрия боварӣ дорад.

Инсон ҳамчун мавҷуди зинда имкониятҳои зиёди фикрию ҷисмонӣ, дорад, то ин ки муҳитро тағйир диҳад ва шароитро барои ҳаётгузаронии худ муҳайё намояд. Дар тақвияти ин гуфта ӯ эътимод бар он дорад, ки одамӣ ба тадбиру талош мурғ аз ҳаво фуруд меорад, ба маҳорати хосса моҳӣ аз дарё берун мебароварад, бо ҷангол ва бозуи боққувват пӯстин аз китфи бабр бармеканад, синаи кон аз зарби тешааш сӯрох-сӯрох мешавад ва метавонад дар қабри баҳр муъҷизоте офарад, асрори кавокибро ошкор карда, бо олуту асбобҳои сохтаи худ ҳаракати ситораҳоро мушоҳида намояд. Бо вучуди он ки дар майнаи ӯ фикрҳои ҷолиб мавҷуд мебошанд ӯ бо сад ранг оҳоро ба берун мекашад [135, с. 3-19].

Умуман, Аҳмади Дониш маскан, либос, нон ва занро омилҳои асосии бақои инсон меҳисобад. Маскан барои он зарур аст, ки инсон дар он барои ҳифзи молу ҷон зиндагӣ мекунад. Тавассути либос худро аз осеби гармиву сардӣ эмин медорад. Нон барои он зарур аст, ки қавоми бадан бад-он рост истад ва зан ба хотири он интиҳоб мекунад, ки озоишу оромиш кунад,

фарзанд орад ва нашлашро идома диҳад. Аз ин рӯ, ободии мулк аз фаъолияти фарди алоҳида муяссар намегардад. Он аз иттифоку муттаҳидии афрод барои расидан ба ҳадаф ва саодат, ки дар маҷмӯъ ҷамъиятро ташкил медиҳанд, вобастагӣ дорад. Дар ин маврид маорифпарвар дуруст қайд мекунад, ки «кори зироату иморат, масалан, бе вучуди ҷамъе касир сураат нагирад» [135, с. 3-19].

Рушди ҷомеа аз истехсоли дуруст ва самараноки неъматҳои моддӣ вобастагӣ дорад, аммо пайдоиши моликиятро чун Ж.Ж. Руссо, Дониш омили асосии ба вучуд омадани нобаробариҳои иҷтимоӣ, поймолшавии ҳуқуқи инсон, риоя нагаштани ҳуқуқҳои адолати иҷтимоӣ ва ривож гирифтани зулму ситам миёни аҳолии кишварҳои гуногуни ҷомеа меҳисобад.

Дар боби муомилаи султон бо умаро ва сипоҳ ва услуби аскардорӣ «Рисолаи сиёсӣ»-и ҳуд Аҳмади Дониш барҳақ зикр мекунад, ки давлат бе раият орошта нагардад ва бе аскар амну суботи он таъмин нагардад. Мураттабии низоми аскардорӣ аз зару мол вобастагӣ дорад ва зару молро давлат аз раият ба даст меорад. Иттиҳоду якмаромии мардум, ки ҳадафашон ободии кишвар аст эҳтиёҷ ба таъмини замин, обу мол дорад. Яъне, «подшоҳӣ сураат нагирад, то лашкар орошта ва мураттаб нагардад. Ва лашкари орошта муяссар нашавад, магар ба зару мол. Зару мол ба даст наояд, то раияти мавфур ҷамъ набошад. Раият ҷамъ нагардад, то мамлакат ободон набошад ба қурби кӯҳ ва ҷавози дарё ё чашма ва қорез» [39, с. 130].

Аҳмади Дониш баъд аз баррасии масъалаи инсон ва муайян кардани мақоми ӯ дар олам, ба масъалаи муайян кардани сабабҳои таъсиси ҷомеа, назму тартиби давлатдорӣ, тартиби ҷо ба ҷо гузориши амалдорони идораҳои давлатӣ, нишон додани принцип ва шакли усулҳои барқарор намудани соҳаҳои асосии ҳаёти иҷтимоӣ ва ғайра мароқ зоҳир карда, дар баробари ин ислоҳи сохторҳои асосии аморати Бухоро, ки метавонад рушди онҳо ба пешрафти кишвар мусоидат кунад, талаб менамояд.

Бинобар ин, вобаста ба ин гуна масъалагузориҳо ва нишон додани роҳи ҳалли онҳо назар ба ақидаҳои Ж.Ж. Руссо, ки бозёфтҳои тамаддуниро сабаби бадбахтии мардум меҳисобад маорифпарвари тоҷик як қадам пеш гузашта, ба таври дақиқ ва ба воқеият наздиктар панҷ омилро сабаби асосии ҳал кардани нобаробариҳои иҷтимоӣ, риояи адолат ва тараққиёти ҷомеаи маданӣ мешуморад, ки истифодаи онҳо шарт ва ҳатмӣ мебошанд.

Ин омилҳоро ба таври зайл зикр мекунем:

- 1) подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат бошад;
- 2) амалдорони идораи давлатӣ золиму ситамгар набоянд;
- 3) соҳаи тандурустӣ рушдкарда бошад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташҳиси амроз ва табobati беморон баромад тавонанд;
- 4) мардумони кишвар маърифатнок, ҳалиму доно ва меҳрубон бошанд;
- 5) кишвар аз обҳои ҷорӣ, чашмаву қорезҳо таъмин бошад [39, с. 130-131].

Ин омилҳо, ҳақиқатан, дар рушди ҷомеаи маданӣ арзиши воқеӣ доранд. Яъне, агар подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат набояд, ҳамсоягон аз заифҳолӣ нотаъинӣ ӯ сифода бурда, ба мулки ӯ тамаъ мекунанд. Зулму ситами амалдорони идораи давлатӣ бошад, ин зулму ситами худӣ султон аст. Зеро худӣ подшоҳ ин маъмуриро ба вазифаҳои масъулиятнок таъин кардааст.

Ҳамзамон, агар дар кишвар ба соҳаи тандурустӣ аҳамияти ҳоса зоҳир карда нашавад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташҳиси амроз ва табobati беморон баромад натавонанд, дар натиҷа, мардум аз маризиҳои гуногун фавтида, одамони дигар аз дохилу хориҷ аз сабаби бими беморию марг кам ба кишвар меоянд.

Мардумони кишвар бояд маърифатнок, ҳалиму доно, меҳрубон ва меҳмоннавоз бошанд, то таваҷҷуҳи сайёҳон, тоҷирон ва дигар соҳибкасиби кишварҳои хориҷро барои ташриф овардан ба кишвар, сармоягузори кардан дар рушди соҳаҳои он ҷалб намояд.

Инчунин, агар дар кишвар обҳои қорӣ, чашмаву корезҳо зиёд бошанд, мардум тарки манзил накарда, ба пароканда шудани ҷамъият намеоваранд ва дар қойи дигар зиндагӣ карданро ихтиёр намеkunанд. Парвариши анвои дарахтон, кишту заръ зиёд гардида, билохира, вазъияти иҷтимоию иқтисодии мардум беҳтар мегардад.

Аҳмади Дониш дар бораи муҳрамати омили панҷум, ки марбут ба масъали об ва таъмини он ба аҳоли мебошад аҳамияти хоса дода, барои тақвияти гуфтаҳои қаблӣ бо далел қайд мекунад: «Набинӣ, ки мардуми ҷиболу қуро аз туркон ҳар сари чанд гоҳе ба ҳар замин ба андак об ва алаф ҷамъияте пайдо меkunанд ва кишту заръе. Чун амири зобит надоранд ва мадхали об ва ҳифзу забтро мурут натавонанд кард, лочарам ба андак фурсате ҷамъияти онҳо мутафариқ шуда, ба замин ва кӯҳи дигар интиқол менамоянд, ки андаке обу алаф дорад» [39, с. 131].

Аз ин андешаи Аҳмади Дониш як нуктаро месазад ба асос гирифт, ки қабилҳои турк, ки дар он замон маърифати комил надоштанд ва аз санъати идоракунии давлат огоҳ набуданд, барои бартараф кардани мушкилоти пайдошуда роҳи ҳал намечустанд, балки аз бетачрибагӣ пайваста тарки манзили зист ихтиёр карда, қойи зисти мувофиқ мекофтанд, ки ин омил боиси пароканда шудани ҷамъияти онҳо мегашт. Пас, подшоҳ, агар хоҳад, ки мардум осудаҳолона зиндагӣ kunанд, эҳтиёҷоти онҳо таъмин бошад, аҳоли барои пешрафти ҷамъият фаъолона кор kunанд, бояд ба риояи ин панҷ омил таваҷҷуҳ kunад.

Тавсияҳои маорифпарвар дар бораи ҷи гуна сифатҳоро доштани подшоҳ амалдорони дастгоҳи сиёсӣ бо раият ҳангоми роҳандозӣ кардани услуби идоракунии ҷомеа ҷи гуна муносибат намоянд ва қадом қорҳоро иҷро kunад, хеле қолиб ва арзишманд мебошанд. Аз ҷумла, мутафаккир подшоҳро ба сарчашма монанд мекунад ва дигаронро қўйе чанд, ки аз сарчашма қорӣ мешаванд. Агар оби чашма ширин бошад, оби қўйҳо ширин, агар баръакс талх аст [39, с. 146].

Ин андеша чунин маъно дорад, ки агар подшоҳ адлгустар ва дорои ахлоқи ҳасана бошад, амалдорон ва раият аз ӯ ибрат мегиранд. Дар натиҷа, дар ҷомеа адолат густариш ёфта, баробарии иҷтимоӣ риоя мешавад. Ё худ чи тавре подшоҳро забон якест, гуфтор бояд як бошад. Зеро «забон ҷосусуи дил аст» ва «дил манбаи муҳаббату адоват» [39, с. 146] мебошад.

Хулоса, агар подшоҳ дурӯӣ кунад, он гоҳ халқ низ дурӯӣ мекунад. Дӯстон байни худ нифоқ варзида, душманон муттаҳид мешаванд, то кор аз даст равад. Аз ин хотир, подшоҳро зарур аст, ки адибон, шуаро ва воқеанигоронро хуб тарбия кунад ва барои муаррифии кишвар аз ақлу зеҳни онҳо истифода барад.

Ҳамзамон, аз нигоҳи маорифпарвар ҳиммат ва ҳайбат ду хислати асосие мебошанд, ки подшоҳ онҳоро бояд доро бошад. Ҳиммат барои сарҷамъии аҳли кишвар нақши созгор дорад ва ҳайбат боис мешавад, ки душманони муттаҳидшуда парешон гарданд. Бинобар ин, Аҳмади Дониш барҳақ менависад, ки «Бо дӯстон ҷафо кардан чунон аст, ки бо душман вафо намудан» [39, с. 147].

Дигар сифате, ки маорифпарвар шоиста буданаширо ба подшоҳ талқин мекунад, ин эҳтиром доштанӣ сафирон ва расулон ва дар ҳаққи малики он кишвар, ки сафирону расулонро фиристонидааст боадабона, бе кинаву адоват номи онҳоро ба забон овардан аст. Бо лутфу меҳрубонӣ иззати онҳоро ба ҷо оварда, бо ҳадяву инъомҳо онҳоро хушнуд намояд. То нисбати давлат ва шахсияти ӯ ҳарфҳои ношоиста баён накунанд.

Ҳамзамон, сафирон ва расулони худро, ки ба кишварҳои хориҷ мефиристад, хуб интиҳоб намуда тавонад ва онҳо бояд табиатан доно, соҳибтаҷриба ва ҷаҳондида бошанд. Зеро сафирон ва расулонро Аҳмади Дониш «ба манзалаи забони подшоҳ» [39, с. 148] муаррифӣ менамояд.

Сифатҳои дигари ба подшоҳ муносибро дар услуби мулкдорӣ маорифпарвар дар бахшояндагӣ, каримӣ, саховатпешагӣ, донишмандӣ, таҳаммулпеша ва нексиришт будан мебинад. Аҳмади Дониш таъкид мекунад,

ки подшоҳ сояи худост. Одати соя он аст, ки мутобиати соҳиби соя кунад. Пас, ҳамчунон Худованди субҳонаху бар аҳволи бандагон иттилоъ дорад, подшоҳ низ дар аҳволи раоё мутталеъ бошад. Ва ҳамчунон ки Худованди куддус ҳар яке аз бандагонро ба василае рӯзӣ медиҳад, подшоҳ низ бояд ҳар кадом аз раияро ба воситаи мансаб ва иҷрои хидмат, ки лоиқи он бошад, рӯзӣ муқаррар гардонад. Ва ҳамчунон ки Худованд сатторулуюб аст ва ҳалим, подшоҳ низ гуноҳи бандагон бипӯшад ва бурдборӣ кунад ва ба ҳар чизе наранҷад, то вақте ки худ пардаи худ бидарад ва исрор кунанд ва муставҷиби укубат гардад. Ва чунон ки Худованд амин аст, амонати мардум нигоҳ дорад ва рози ҳар як ба дигаре нагӯяд ва ба маҳорими мардум ба хиёнат нанигарад. Чунон ки Худой карим аст, кариму ҷуд пеша кунад, то мучиби таълифи кулуб шавад. Чунон ки Худованд бо вучуди қудрат ғафур аст, бояд, ки подшоҳ низ ҳангоми иҷрои вазифа аз авф ҷонибдорӣ намояд... [39, с. 152].

Дар низоми давлатдорӣ бошад, Аҳмади Дониш ҷамъиятро ба сурати шахсе монанд мекунад ва дар ин маврид изҳор мекунад, ки он ҷаҳор поя иборат аст. Пояҳои онро ӯ сипоҳу раоё ва зару об меҳисобад. Қайд мекунад, ки агар аз ин ҷаҳор поя яке нуқс пайдо кунад, сеи дигар устуворию аз даст медиҳанд ва дар низоми ҳукуматдорӣ ҳалал ворид шуда, зулму истибдод реша мегирад. Чунки «сипоҳ бе зар фаъолият накунад, зар бе раият ҳосил нашавад, раият бе об зар надихад ва об бе ҳукму амр наояд. Сипоҳро бо зӯр кор фармоянд, мол аз раият ба зулм ситонанд ва дар натиҷа дар низоми идоракунӣ хараҷу марач пайдо шуда, ҷамъият пароканда шавад» [39, с. 131].

Аз ин фаҳмиш бармеояд, ки аввалан, барои он ки ҷомеа пароканда нашавад, зулму ситам реша нагирад, подшоҳро зарур аст, ки дар услуби давлатдорӣ ба суботи ин ҷаҳор поя аҳамият диҳад. Донад, ки обҳои ҷорӣ аз қучо сарчашма мегиранд ва маҷрову мадҳали онҳоро муҳофизат кунад. Агар таҳқиқ кунад, ки ҳаҷми об барои бунёди шаҳр басандагӣ намекунад, барои бинои қасре, хонаи истиқоматӣ ё маъмурӣ талош наварзад. Ҳамеша

пайгирӣ он бошад, ки аз наздикии шаҳр дарёҳо ҷорӣ шаванд. Агар обҳои ҷорӣ, дарёҳо дур бошанд, тадбир барои кандани каналҳо андешад, то аҳолии шаҳр аз оби нӯшокӣ ва об барои заминҳои кишт ва боғҳо таъмин гарданд. Зеро таъмини аҳоли бо об имконият барои кишту заръ медиҳад. Пардохти андоз аз замин ва зироати парваришкарда ҳазинаи давлатро ғани мегардонад. Таъмини аскар бо зару мол онҳоро уҳдадор мекунад, ки дар иҷрои вазифаи худ масъулиятнок бошанд. Акси ҳол, дар сурати иҷро нагардидани ин талабот, барҳамхӯрии ҷамъият пешроҳӯ меояд.

Дуҷум, вазифаи подшоҳ дар умури идоракунии иборат аз он аст, ки ба сари мардум нозирону расионро маъмур кунад, то онҳо ҷаъолияти аҳли хирфа ва зореёнро зери назорат гирифта, низоъҳои байни онҳоро ҳал кунанд, амволашонро аз нестшавӣ, аз дуздону роҳзанон ҳифз намоянд. Дахлу харчи ҳукуматро мунтазам ба ҳисоб гирад. Маоши аскарон ва аҳли қаламро сари вақт пардохт кунад. Аз ҳисоби ҳазинаи давлатӣ барои барҷомондагону маъҷубон нафақаи муайян ҷудо намояд ва баробарии иҷтимоиро дар ин самт риоя дорад.

Таъсиси дорулмашвара ва ба сифати аъзо шомил кардани намояндагони табақаҳои гуногуни ҷомеа ба он дигар усули демократии идора кардани давлат аст [39, с. 152], ки Аҳмади Дониш ҷаъолияти онро муҳим арзёбӣ медорад. Зеро дар дорулмашвара масъалаҳои мавриди баррасӣ ва ҳал қарор мегирифтанд, ки аз ҷониби намояндагони кишрҳои гуногуни аҳоли пешниҳод мешуданд ва ҳадафи онҳо баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагӣ, рушди соҳаҳои мухталифи кишвар маҳсуб меёфтанд.

Ҳақиқатан, аз мазмуни ақидаҳо, пешниҳодҳои судманди Аҳмади Дониш маълум мешавад, онҳо моҳиятан хусусияти дунявӣ доранд. Чунки ӯ бештар ба баррасӣ ва ҳалли масъалаҳои марбут ба раванди таълиму тарбия, ташаккули худшиносӣ, камолоти инсон, азбаркунии касбу ҳунар медиҳад. Аз ин мавқеъ, ақидаҳои фалсафии ӯ берун аз суннатҳои миллӣ,

расму анъанаҳои таърихию фалсафии классикон гузаштаи тоҷик шакл нагирифтааст. Омӯзиш ва таҳқиқи муфассали осори Аҳмади Дониш мушаххас мегардонанд, ки маорифпарвар баҳри нишон додани масоили сиёсӣ-иҷтимоӣ аҳамияти вижа додааст. Аз ин хусус ӯ дар таърихи афкори фалсафии тоҷик яке аз поягузори фалсафаи иҷтимоӣ аст.

Ҳамин тавр, давраи мустамликавӣ ва воридшавии тарзи муносибатҳои истеҳсолӣ, ки аз аломатҳои хосси низоми сармоядорӣ мебошад ва яке аз тамоилгириҳои пайдоиши равияи маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна маҳсуб меёбад аз як тараф, дар аморати Бухоро то ҳадде барои таъмини аҳоли ба маводи ниёзи аввал мусоидат кард, ба рушди соҳаи иқтисодии кишвар нақши муассири худро гузошт. Аз тарафи дигар, ба он сабаб шуд, ки ҷаҳонбинӣ, хусусан шуури тақлидии динӣ, афкори куҳнапарастонаи мардуми аморати Бухоро тағйир ёбад.

Бинобар ин, вобаста ба ин вазъи сиёсӣю иҷтимоӣ аморати Бухоро маорифпарварон на танҳо дар барномаи амали худ ба масоили рушди мактабу маориф, илму фарҳанг аҳамият доданд, балки рушди ҳаёти иқтисодиро дар маҷмуъ асоси пешрафти ҷомеа ҳисобиданд. Талаб мекарданд, ки дар Бухоро биноҳои баландошёна, роҳу кӯчаҳои сангфарш, кохҳои муҳташами фарҳангӣ, муассисаҳои таълимии замонавӣ ва ғайра сохта шаванд. Роҳи оҳан бунёд карда шавад, то мардуми кишвар ба мамолики хориҷ сафар кунанд, молу маҳсулоти истеҳсолкардаи худро ба он ҷойҳо содир кунанд, маводи эҳтиёҷдоштаи мардумро аз кишварҳои хориҷ ба Бухоро ворид кунанд. Ба ин восита соҳаи тиҷоратро рушд дода, баро мустаҳкам гаштани муносибатҳои тарафайни байналмилалӣ муваффақ гарданд.

Мутаассифона, ҷорӣ кардани ин гуна навоариҳо дар шароити сиёсии нимаи дуюми асри XIX аморати Бухоро, ки манғитиён кишварро ақибмонада гардонид, рӯҳониён таасубу хурофотро ривож дода, ҳама побанди идеологияи динӣ гашта буданд, мушкил буд. Аз ин рӯ,

маорифпарварон роҳи асосии раҳиро аз ин вазъият дар ислоҳи шуури динии мардум дида, талаби ислоҳи саривактии онро дар ҷомеа мекунанд. Аммо онҳо аз исломи асил ҷонибдорӣ доштанд. Аркону қоидаҳои онро риоя менамуданд, талаб мекарданд, ки ҳар як ҳукм дар доираи талаботи шаръӣ бароварда шавад. Аз ин фаҳмиш бармеояд, ки маорифпарвари тоҷик барномарезии худро на аз танқиди дин оғоз кардаанд, балки бо танқиди ошкоро ва нотарсонаи сохтори сиёсӣ-иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангии аморати Бухоро ба танқиди ақидаҳои таассубангез ва хурофотии рӯҳониён, ки аз номи ислом баромад менамуданд, муборизаи катъӣ бурданро тарғиб менамуданд.

Ин тамоилгирии андешаҳо инъикоси худро дар асарҳои Аҳмади Дониш ва маорифпарварони марҳилаи баъдина, баҳусус, Фитрат, Аҷзӣ, Мирзо Азими Сомӣ ва дигарон пурра ёфтаанд. Махсусан, дар ин маврид Мирзо Азими Сомӣ бо асари таълифкардаи худ «Таърихи амирони манғития» идомадиҳандаи услуби воқеъбинонаи Аҳмади Дониш буда, авзои ҷамъиятро дар давраи ҳукмронии хонадони манғития объективона таҷассум медорад.

Ҳамин тавр, маорифпарварон инсонро ҳамчун ҷузъи ҷудоинопазири табиат меҳисобанд. Ба андешаи онҳо, пайдоиши ҷомеа маҳз аз фаъолияти бомақсадонаи одамон ҷиҳати ба саодат расонидани умум, риояи баробарӣ, адолат ва ҳифзи ҳуқуқу озодиҳои инсон вобаста аст. Аз ин рӯ, неруи мутаҳаррики ҷомеа инсон ба ҳисоб меравад. Вазифаи сарвар ва амалдорони давлатӣ бошад, муҳайё кардани шароит барои ҳаётгузаронии онҳо, таъмини адолат, баробарии иҷтимоӣ ва ҳифзи амният дар байни ҳамаи қишрҳои ҷомеа мебошад.

Тавре аз андешаҳои дар боло пешкашнамудаи мутафаккирони мавриди омӯзиш қарордошта маълум мегардад, ҳарчанд онҳо дар шароити иҷтимоии фарқкунанда ва давраҳои гуногун умр ба сар бурда, ба ҳамдигар таъсири бевосита нарасонидаанд, вале тарзи фикрронӣ,

норозигӣ ба мушкилиҳои иҷтимоӣ, пешниҳоди роҳҳои ҳалли масъалаҳо дар таълимоти онҳо ба ҳам хеле монанд аст. Ҳамзамон, дар масъалаҳои риоя кардани адолати иҷтимоӣ, таносуб байни шоҳу раият, роҳҳои ба даст овардани моликият ва истифодаи оқилонаи он ба фоидаи давлату раият ва ғайра андешаронии Аҳмади Дониш ба фикрронии Ж.Ж. Руссо сахт монанд аст.

Умумияти асосии афкори Ж.Ж. Руссо ва А. Дониш дар ин зербоб дар он зоҳир мешавад, ки ҳар ду моҳиятан оламу одамро офаридаи Худованд шуморида, аз мавқеи деизм баромад мекунанд. Фарқияти асосӣ бошад дар он аст, ки Ж.Ж. Руссо инсонро нахуст моли табиат, баъдан ҷамъият мешуморад. Маорифпарвари фаронсавӣ муносибати табиарто ба инсон нек, вале ҷомеаро бад бозгӯӣ менамояд, ки ин таносуб дар таълимоти А. Дониш ба мушоҳида намерасад.

§ 2.2. Моҳияти фалсафии консепсияи тарбияи табиини Жан Жак Руссо ва хусусиятҳои фарқкунандаи он аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш

Бо сабаби мушкилоти хонаводагӣ Жан Жак Руссо аз давраи кудакӣ таълими муназзам нагирифтааст. Аммо бо роҳнамоии падар аз давраи наврасӣ ба мутолиаи осори фалсафии адабӣ шурӯъ намуда, ба кишварҳои гуногуни Аврупо мунтазам сафар кардан, хизмат намудан дар вазифаҳои гуногуни давлатӣ ва касбҳои мухталиф ҷиҳати пайдо кардани даромад, шиносӣ бо рӯшанфикрони фаронсавӣ ва ширкат варзидан дар озмуну баҳсҳои илмӣ ӯро ба яке аз ҷеҳраҳои рӯшанбинии фаронсавӣ табдил дода, идеяҳои аз ҷиҳати ғоявӣ заминаҳои инқилоби асри XVIII Фаронсоро ба вуҷуд оварданд.

Дар баробари ин, маорифпарвар ба масъалаҳои муҳимми соҳаҳои сиёсат, театр ва санъати мусиқӣ мароқ зоҳир карда, дар ин соҳаҳо низ осори гуногунмазмун таълиф кардааст, ки ин самти фаъолият саҳми дигари ӯро дар рушди донишҳои илмӣ замони худ нишон медиҳад.

Махсусан, асарҳои таълифкардаи маорифпарвар аз як тараф, дар мавриди муайян кардани мақсад, вазифа ва методҳои тарбия нақши муҳимро бозида, аз тарафи дигар, дар ташаккули ақидаҳои педагогии мутафаккирони охири асри XVIII ва ибтидои қарни XIX-и Аврупо ба сифати манбаъ хизмат карданд, ки аз арзиши баланд доштани асарҳои эҷодкардаи мутафаккир ғувохӣ медиҳад.

Бар замми ин, дар нимаи дуюми асри XVIII осори ба масоили педагогӣ бахшидаи Ж.Ж.Руссо дар кишвари Россия боиси истифода қарор гирифта, маъруфиятро дар доираи маҳфилҳои маорифпарварон, рӯшанфикрони давр касб карданд. Барҷастатарин ҳаводори рус, ки аз осори Руссо ҷонибдорӣ кардааст, нависандаи машҳур Л.Н.Толстой мебошад, ки дар лаҳзаҳои охири

умр, дар зери таъсири андешаҳои Ж.Ж. Руссо ташаккул ёфтани ақидаҳои педагогии худро эътироф кардааст [76, с. 26].

Дар тақвияти ин андеша месазад қайд кард, ки ба ақидаи донишманди рус О.И. Герасимова Ж.Ж. Руссо мафҳуми «гуманизм»-ро таҳлил карда, ба масъалаҳои меҳварии илми педагогика, хусусан ба масъалаҳои марбут ба инкишофи инсон ҳамчун шахсият, нақшу ҷойгоҳи тарбия дар ҳаёти иҷтимоии мардум, тарбия ҳамчун роҳ барои муваффақ гаштан ба саодат ва хушбахтӣ, баробарӣ, бародарӣ, таносуби қобилияти табиӣ ва қошифӣ дар ҳалли масоили хусусияти тарбиявирошуда ва ғайра аҳамият додааст, ки баъдан барои инкишоф ва рушди афкори педагогӣ саҳми назарраси худро гузоштанд [180, с. 10].

Ж.Ж. Руссо таассубу хурофот, нукс ва нобаробарии иҷтимоии рушдкардаи замони зиндагии худро самарайи сохти давлатдорӣ феодалӣ меҳисобад. Дар робита бо ин, ӯ низомии тарбияи замони зиндагии худро, ки ба инкишоф ва тарбияи инсонии табиӣ мувофиқ намебошад, мавриди баррасӣ ва танқид қарор медиҳад. Аз ин нуктаи назар, масъалаи калидии афкори педагогии ӯро концепсияи тарбияи табиӣ ташкил медиҳад.

Ин концепсияи тарбиятӣ дар асоси андешаи мутафаккир, дар бораи он ки марҳилаи аввали рушди инсоният «ҳолати табиӣ» (ҳолате, ки одамон озодона ва мувофиқ бо табиат зиндагӣ мекарданд) вобастагӣ дорад, пайдо шудааст. Ӯ вобаста ба вазъи идоракунии ҷомеа одамонро маҷбур месозад, ки ба ҳам муттаҳид шуда, доир ба пайдоиши моликияти хусусӣ, қонунҳо, нобаробарӣҳо, ки зулм ва беадолатӣ дар ҷомеа аз онҳо сарчашма гирифта, рушд мекунад, ба бастани шартномаи ҷамъиятӣ талқин мекунад.

Ӯ зикр менамояд, ки даст кашидани одамон аз ҳолати табиӣ худ онҳоро ба шавқмандии носолим, ба монандӣ ҳарисӣ, шӯҳратпарастӣ, молпарастӣ ва амсоли ин сифатҳои ғайриинсонӣ гирифтор кардааст. Шомил шудан ба ин сифатҳои разилоноро аз рушди тамаддуни инсонӣ мебинад. Дар робита бо ин қайд мекунад, ки ҳар чӣ қадар тамаддуни инсонӣ ташаккул ва

рушд ёбад, ҳамон андоза дур шудани одамон аз ҳолати табиӣ зиёд мешавад. Баррасии масъалаи мазкур дар таълимоти А. Дониш то андозае фарқ дорад. Албатта, ҳарисӣ, шуҳратпарастӣ, молпарастӣ ва сифатҳои ғайриинсонӣ низ аз ҷониби А. Дониш мавриди баррасӣ ва маҳкум сохтан қарор гирифтаанд, вале ҳолати табиӣ инсон дар назариёти А. Дониш ҷой надорад. А. Дониш масъалаҳои мазкурро танҳо аз мавқеи иҷтимоӣ баррасӣ карда, дар мавриди бо табиат робита доштани онҳо сухане намегӯяд. Вале дар хусуси вобаста будани тақдир инсон ба сайёраю ситораҳо андешаҳои астрологӣ пешкаш намудааст, ки он ҳам ба тарбияи табиӣ Ж.Ж. Руссо пешкашнамуда, созгор нест.

Новобаста ба ин, Ж.Ж. Руссо тавсия медиҳад, ки одамон монанд ба ҳолати табиӣ худ метавонанд низомро созгор кунанд, ки дар он баробарҳуқуқӣ таъмин гардад. Бинобар ин, даст кашидани инсонҳоро аз дабдабаю шукӯҳ тарғиб карда, маскан гирифтани онҳоро дар табиат созгор намояд.

Дар робита бо ин, Ж.Ж. Руссо ба баррасии дигаргун кардани низоми идоракунии ҷомеа аҳамияти махсус дода, ду роҳи тағйир додан сохти онро нишон медиҳад: аввалан, ба тариқи инқилоб ва дуюм, тавассути соҳибмаърифат ва соҳибтахассус кардани тамоми қишрҳои аҳоли. Аз ин тавсия маълум мегардад, ки тарбия, воқеан такягоҳи ҳама гуна шакли идоракунии ҷомеа мебошад. Ба роҳ мондани раванди дурусти тарбия дар асл бехатарии давлатро таъмин мекунад, ки ин вазъ метавонад фароҳамоварандаи ҳаёти осудаю озодонаи аҳоли гардад.

Аз мазмуни осори таълифкардаи мутафаккир айён мешавад, ки ӯ ақидаҳои педагогии худро, асосан, дар асари арзишманди худ «Эмил ё дар бораи тарбия»-аш арзёбӣ намуда, идеяи бартараф кардани тасаввуроти назарӣ ва сунъиро дар бораи инсонии комил пешниҳод мекунад. Масъалаи марказии асари мазкур ташаккули шахсияти «инсонии табиӣ» аст, ки ӯ дурандеш, аммо орзукунанда ва ҷӯянда мебошад. Тарбияи табиӣ Ж.Ж.

Руссо шаклан аз тарбияи фарзанд дар осори А. Дониш фарқ дошта бошад ҳам, вале моҳиятан як чиз аст. Мақсади ҳар ду мутафаккир тарбияи дурусти фарзанд, тарбия намудани инсонии комил аст.

Аз ин гуфта бармеояд, ки аввалан, дар маркази таваҷҷуҳи файласуф ташаккули инсон ҳамчун шахсият қарор мегирад. Дуюм, ӯ дар маркази назарияи тарбияи табиӣ худ ба масъалаи рушди шахсият аз назари инсонгароӣ муносибат мекунад, ки ин шаклгирии назар аз ҷойгоҳи хосса доштани мафҳуми инсон ва фаҳмиши моҳияти ӯ дар таълимоти маорифпарвар далолат мекунад.

Инчунин, аз мазмуни асари мазкур маълум мегардад, ки дар кӯдак ҳамчун инсон мавзӯи дигар марказии назарияи тарбияи табиӣ маорифпарвар қарор гирифтааст. Ҳадафи асосии тарбия аз диди ӯ ин инкишофи озоди шахсият дар шароити табиӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин ҷода барои Руссо кӯдак табиатан муқаддас ва беҳамто аст. Дар ин маврид тавсия медиҳад, ки мураббӣ вазифадор аст, ки ҳангоми ба роҳ мондани раванди тарбия бояд ба он тамоилгирии масъала аҳамияти ҷиддӣ диҳад, ки кӯдак чӣ қадар тӯлонӣ намуди табиӣ, тақрорнашавандаи худро метавонад ҳифз мекунад. Чунки табиат мехоҳад, ки кӯдакон бояд кӯдак бошанд, пеш аз он ки ба қамоли маънӣ расанд [89, с. 55-56].

Дар баробари проблемаҳои баррасишаванда, дар доираи консепсияи тарбияи табиӣ худ Ж.Ж.Руссо ошкор мекунад, ки дар кӯдак табиатан нишонаҳои зиёди қобилият мавҷуд мебошанд. Пас, вазифаи бузургсолон аз он иборат аст, ки дар ташаккул ва тақмили истеъдодҳои табиӣ кӯдак як қатор қорҳои танзимкуниро иҷро намоянд. Аз ҷумла, мутафаккир чунин қайд мекунад, ки кӯдак заиф ва нотаъон таваллуд мешаванд, аз ин рӯ, барои вай қувва зарур аст, то ҷисман бузург шавад, дастгирӣ лозим аст, то тафаккураш сайқал ёбад, ақлу фаҳм дарқор аст, то худшинос гардад. Дар ҷамъбасти фикри худ хулоса мекунад, ки ҳамаи он чизеро, ки кӯдакон дар давраи

таваллуд надоранд бе онҳо наметавонанд супориши калонсолонро иҷро намоянд тавассути тарбия дастрас намоем [89, с. 25].

Аз ин тавсия ва хулосаҳои маорифпарвар метавон натиҷа ба даст овард, ки тарбияи кӯдак бояд дар ин давраи ҳаёт хусусияти табиӣ касб кунад. Ӯ бояд табиӣ дониш гирад, зарур аст, ки мунтазам қобилияти табиӣ худро нишон дода, ба такмили онҳо таваҷҷуҳ зоҳир намояд. Дар чунин ҳолат ӯ аз мавҷуди табиӣ, бетачриба ва иҷтимоинашуда ба шахсияти озод, ҳаматарафа инкишофёфта ва ба камолрасида мубаддал мегардад.

Ж.Ж. Руссо дар давраи зиндагӣ дар баробари вазъи умумии ҷамъияти ҳеш аз вазъи низоми тарбияи кишварааш баръало огаҳӣ дошт ва дар ин радиф қайд мекард, ки ин раванд ба инкишофи кӯдакон ёрии амалӣ расонида наметавонад. Акси ҳол таъсири манфӣ дорад. Ба ҷойи ҷорӣ кардани раванди тарбияи анъанавӣ ӯ мувофиқи назарияи пешниҳодкардаи худ тарбияи кӯдакро дар оғӯши табиат, дур аз ҷомеа, маданият ва санъат тавсия медиҳад.

Агар ин фаҳмиши маорифпарварро доир ба баррасии ин масъала бо андешаи дигар мутафаккирон муқоиса намоем фарқияти куллӣ мушоҳида карда мешавад. Масалан, андешаҳои Ж.Ж. Руссо доир ба ин масъала бо фаҳмиши донишманди улуми педагогӣ Я.А.Коменский фарқ мекунад ва ӯ нақши муҳити иҷтимоиро муҳимтар мешуморад. Ҳарчанд Руссо тасаввур мекард, ки муносиб ба табиат тарбия кардан ин риоя кардани рафти табиӣ инкишофи ҳуди кӯдак аст. Аз андешаҳои ғавқ бармеояд, ки принципҳои муайянкунандаи тарбияи гуманистии Ж.Ж. Руссо ин принципи тарбияи озод ва табиӣ ё худ ташаккули «инсонии табиӣ ва озод мебошад [89, с. 56].

Бояд қайд кард, ки тарбияи озод яке аз принципҳои аввалини гуманизми маорифпарвар буда, мувофиқ ба он инсон чӣ тавре ки ўро табиат сохтааст бояд озод буданро омӯзад. Тарбияи табиӣ принципи дуҷониби назарияи тарбияи маорифпарвар махсуб меёбад ва он ба давраҳои синнусолӣ, рушди қобилият ва талаботи кӯдак, ки дар дараҷаҳои гуногуни марҳилаҳои синнусолии ӯ ифода меёбанд, дахл дорад.

Ҳамин тавр, аз таҳлил ва муқоисаи андешаҳо ва тавсияҳои маорифпарвар бармеоянд, ки марҳалаҳои инкишофи инсон бояд озод ва табиӣ сурат гирад, то он мазмун ва характери тарбияро муайян намояд. Тарбияи озод ин гуманизми некбинона аст, чунки он арзишҳои умумиинсонӣ ва дастовардҳои олии рушди ҷомеаро муттаҳид менамояд. Тарбияи табиӣ бошад, дар доираи ба эътибор гирифтани хусусиятҳои табиӣ кӯдак ба роҳ монда шавад.

Маорифпарвар, илова ба ду принсипи гуманистии тарбия: тарбияи озод ва тарбияи табиӣ, инчунин се намууди барқарорӣ ва ҳифзи саломатӣ: ҷисмонӣ, меҳнатӣ ва ахлоқӣ (иҷтимоӣ)-ро, ки бо ҳамдигар робитаи амиқ доранд дар ташаккули шахсияти комил рӯкнҳои муҳим мешуморад. Ин идеяи маорифпарвар низ дар назари тарбияи табиӣ ӯ ҷойгоҳи меҳварӣ дошта, баъдан барои рушди илми педагогикаи ҷаҳонӣ, хусусан саҳми назаррас гузоштанӣ. Зеро ҳифзи саломатии ҷисмонӣ ва ахлоқии инсон аз таъсири се омили асосӣ: рушди ҷисмонии хуб дар давраи аввали кӯдакӣ, муҳити солими иҷтимоӣ ва тарбияи дуруст, ки аз табиат, аз муҳити ихотакардаи одамон ва аз чизҳо сарчашма мегиранд, вобастагии амиқ доранд. Барои ташаккули минбаъдаи ӯ нақши асосӣ мебозанд.

Масалан, тавассути тарбияи табиӣ метавон ба рушди ботинии қобилияти кӯдакон, инкишофи узвҳои ҳисси онҳо мусоидат намуд; тарбияи одамон - қобилияти табиӣ кӯдаконро инкишоф дода, ба онҳо маҳорати ҳис ва дарк кардани ашёи оламро баланд мебардорад сабабҳои пайдо шудани ҳодисаю зухуроти оламро меомӯзонад. Дар натиҷаи ба роҳ мондани чунин навъи тарбия кӯдакон дар бораи чизҳо дониши худро зиёд мекунанд. Бар замми ин, зарур ва нафъовар будан ва ё набудани ин ё он ашёю ҳодисаро дарк карда, дар раванди ҳаётгузаронии худ аз онҳо истифода мебаранд.

Ба маънои дигар, мо инсонҳо аввалан, тавассути таъсири бевоситаи табиат тарбия меёбем ва рушд мекунем. Яъне, табиат натавонад барои ташаккули ҳаёти маънавии мо, балки инкишофи ҷисмонии мо таъсирбахш

аст. Дуюм, дар ташаккули мо инсонҳо нақши омили иҷтимоӣ низ бағоят назаррас аст. Чунки тавассути он мо муносибат ва ҳамкориҳои беруна, муошират бо дигар субъектҳои ҷамъиятиро ташаккул медиҳем. Ба ғайр аз ин, ӯ натавонад ба мавҷуди табиӣ, балки иҷтимоӣ мубаддал мегардад. Сеюм, ашёву ҳодисоти олам барои инсон таҷрибаи инфиродӣ, имконияти маърифати оламро медиҳанд. Аз омилҳои ба ҳисоб меравад, ки бевосита барои аз кӯдаки бетаҷриба ба инсонии ҳамаҷаҳади тақдирӣ табдил ёфтани мусоидат менамояд. Аз ин ҷуфтаҳо бармеояд, ки маорифпарвари фаронсавӣ табиати кӯдакро идеалӣ меҳисобад. Яъне, кӯдак озод, донишдӯст, ростқавл, раҳмдил ва меҳрубон ба дунё меояд. Мухити ихотакарда, ки ноодилона, зишт ва ғарбона аст ва бархӯрдҳои зиёд мекунад ҳатман таъсири манфиро ба тарбияи кӯдак мерасонад. Аз ин рӯ, мебошад мо ӯро аз ин муҳит ҷудо нигоҳ дорем.

Умуман, ба андешаи Ж.Ж. Руссо раванди тарбия метавонад ҳамон вақт дуруст бошад, ки ҳар ду омили тарбия: табиӣ ва муҳити иҷтимоӣ ба як самт равона карда шуда, ҳисси нек, ақидаҳои нек ва рафтори некро ба вучуд оваранд. Мураббӣ дар ин маврид вазифадор карда шавад, ки ба зӯрӣ кӯдакро барои иҷрои кори нек ҳидоят насозад. Худ кори нек кунад, кӯдак низ аз паси ӯ барои иҷрои он талош меварзад.

Бо назардошти ин ҷуфта Ж.Ж. Руссо бузургсолонро даъват мекунад, ки аз давраи таваллуди кӯдак дар ӯ шахсият, озодӣ ва мустақилиятро тарбия кунанд. Чунки озодӣ ва инкишофи нишонаҳои қобилияти табиӣ ва истеъдоди кӯдак асоси тарбияи табиӣ мебошанд. Дар баробари ин тавсия медиҳад, ки ҳангоми тарбия дар кӯдак сифатҳои сернозунуӣ, бисёрталабӣ ва танбалӣ ба вучуд наоранд.

Ҳар як кӯдак ба таъсири бузургсолон бузург мешавад ва ба онҳо эҳтиёҷ дорад. Чунки тибқи фармудаи маорифпарвар кӯдакро ба роҳи дуруст маҳз калонсолон метавонанд ҳидоят намоянд. Дар ин маврид Ж.Ж. Руссо

менависад, ки шахсе, ки аз давраи кӯдакӣ худро ба ихтиёри худ мегузорад, аз ҳама бадахлоқтар тарбия мегирад [89, с. 24].

Бавижа, тарбияи меҳнатӣ таъкид мекунад Руссо дар кӯдак ҳисси уҳдадорӣ ва масъулиятро аз рӯйи амалу кирдори худ инкишоф медиҳад. Бинобар ин, меҳнат бояд физикӣ, ахлоқӣ ва ақлӣ бошад. Тарбияи ахлоқӣ кӯдакро аз таъсири ҷамъияти футуррафта ва маданияти сунъӣ муҳофизат мекунад, манфиатҳои шахсӣ ва истеъдоди ӯро рушд медиҳад.

Жан Жак Руссо ба принципҳои муносиб ба табиат така карда, тасдиқ мекунад, ки раванди тарбияи маънавии кӯдак, қувваи табиӣ ӯро мекушояд. Бояд ба онҳо кӯмак намоем, то сифатҳои дохилии худро тақвият диҳанд. Мураббӣ бояд барои онҳо шароити мусоид фароҳам оварад. Зеро ӯ бавосита ба раванди тарбия таъсир мерасонад. Тавассути фароҳам овардани шароит ба кӯдак кӯмак мекунад, аммо набояд ба амалҳои зӯрӣ ва маҷбуркунӣ роҳ диҳад. Пеш аз ҳама вазифаи мураббӣ аз он иборат аст, ки шавқу ҳаваси кӯдакро чунон ба инобат гирад, ки ҳатто ҳуди ӯ пай набарад. Кӯшиш кунанд, ки вобаста ба имконият ҳамаи монеаҳое, ки барои ташаккули кӯдак пеш меоянд, бартараф намояд.

Ҳамин тавр, дар доираи концепсияи тарбияи табиӣ маорифпарвар [76, с. 27] чаҳор марҳилаи синнусолии ҳаёти кӯдак, ки ҳар давра дорои талабот ва хусусиятҳои фарқкунанда мебошанд, мушаххас карда, шарҳу тавзеҳ медиҳем.

1) Мувофиқи андешаи маорифпарвар давраи аввали синнусолии рушди кӯдакро аз рӯзи таваллуд то синни ба дусолагӣ расидан, ки дар ин марҳила нутқи ӯ ташаккул меёбад дар бар мегирад. Дар ин марҳила синнусолӣ рафтору амали кӯдакро инстинкт ба танзим медарорад. Вай дар ин давра ба одамони ихотакарда, аз ҷумла модар, ки барои ёрӣ додан ва парвариши ӯ саҳми беандоза дорад, вобаста мебошад. Тарбия ро дар ин синну сол маорифпарвар муҳим шуморида мегӯяд, ки тарбияи аввалия аз ҳама муҳим аст ва ин тарбия пеш аз ҳама ба уҳдаи модар вогузор аст [199, с. 9; 89, с. 24].

Бо пешниҳоди ин ақида ӯ нақши занро дар тарбияи фарзанд аз ҳама афзалтар мешуморад. Чунки зан ба ғайр аз офаранда будан, ҳамчунин тарбиятгари аввалини кӯдак аст.

Тавсияи дуюме, ки Ж.Ж. Руссо дар ин марҳилаи рушди кӯдак ба тарбиятгарон муфид мешуморад, ин аҳамияти махсус додан ба тарбияи бадани ӯ мебошад. Яъне, агар мо хоҳем, ки зехни кӯдаки худро ташаккул диҳем, аввалан зарур аст, ки ҷисми ӯро тарбия диҳем, бо ин роҳ ӯро саломат ва неруманд гардонем, то минбаъд барои ташаккули ақлу хирадаш мусоидат намояд. Бигзор ӯ аз кӯдакӣ давад, чаҳад, доимо дар ҳаракат бошад, то ҳам ҷисмонӣ ва ҳам ақлонӣ рушд кунад [89, с. 127]. Дар мавриди тарбияи ҷисмонии кӯдак А. Дониш таваҷҷуҳи хосса надорад, баръакс вай бештар ба масъалаҳои тарбияи руҳию маънавӣ ва иҷтимоии кӯдак диққат медиҳад. Ба ин нигоҳ накарда А. Дониш волидайн, хусусан дар тарбияи ҳаматарафаи писар, падарро ва духтар, модарро масъул мешуморад. Яъне ба назари А. Дониш тарбия чӣ ҷисмонӣ ва чӣ руҳонӣ бошад, дар ҳар сурат волидайн, баъдан омӯзгор масъул шуморида мешаванд.

Ё ба маънии дигар ҳангоми тарбияи бадан вобаста ба мавсимҳои сол ҷиҳати ба беморӣ гирифтور нашудан ва нерӯманд шудани кӯдак, ӯро ба муҳит бояд мутобиқ кард. Барои правариши бадани ӯ иҷрои бозихи варзишии шино кардан, давидан, чаҳиданро бояд ба роҳ монд. Дар баробари ин, нерӯҳои ҳисси панҷгонаи кӯдакро, ки иҷрои ин бозихоро роҳнамоӣ мекунанд, бояд ташаккул дод. Зеро иҷрои нодурусти бозихо, махсусан, аз андоза зиёд бардоштани вазн, амалҳои ноҷо ба саломатии ӯ зарари ҷисмонӣ мерасонад, ки барои рушди минбаъдааш таъсири манфӣ дорад. Ҳеч гоҳ ба тарсу бим, ҳарос ӯро бузург накунем.

Инчунин, кӯшиш намоем, ки бача бояд аз хурдӣ мустақилона ва бо ҳидояти тарбиятдиҳандагон ба моҳияти ҳар як ашёи дучоршудааш сарфаҳм равад, мазмун ва моҳияти онҳоро фаҳмида гирад, то аз ҳар гуна садо ҳазар накунад. Ҷиҳати рафъи ин мушкилот ба кӯдакон ба роҳ мондани иҷрои

бозиҳои шабона омили муҳимми аз тарсу ҳарос раҳо кардани онҳо шуда метавонад [90, с. 109-117].

Аз ин тавсияҳо бармеояд, ки то дусолагии тифл нисбат ба тарбияи ахлоқию фикрӣ ва меҳнатӣ барои ӯ аҳамият додан ба тарбияи ҷисмонӣ фоидаовартар аст. Чунки тифле, ки ҷисман солим ва бетарс бузург мешавад, минбаъд дар ӯ қобилияти худдарккунӣ, мустақилона фикрронӣ ва истиқлоли маънавӣ дар сатҳи зарурӣ ташаккул меёбад.

Ҳамин тавр, маорифпарвар чараёни ташаккули саломатии инсонро ҳамчун механизми асосии ташкили ҳаёти солим ҳисобида, мегӯяд, ки асрори бузурги тарбия иборат аз дуруст гузоштани кор ҷиҳати иҷрои машқҳои ҷисмонӣ ва маънавӣ мебошад.

Марҳилаи дуюм, аз дусолагӣ то дувоздаҳсолагии тифлро дар бар мегирад. Маорифпарвар бадеҳатан ин марҳиларо «хоби ақл» меномад. Тасаввур мекунад, ки дар ин марҳила ҳоло кӯдак қобилияти тафаккур надорад. Бинобар ин, тавсия медиҳад, ки дар ин марҳила ҳисси берунаи кӯдакро инкишоф бояд дод.

Дар ин синну сол кӯдак худро ҳамчун шахсият дарк мекунад, ӯ аз лиҳози ҷисмонӣ қавӣ аст. Нисбатан мустақил ва дар ҳолати дарки маърифати олами ӯро ихотакарда мебошад. Хуб мешавад, ки ба кӯдак дар ин марҳила мутолиаи китобро тавсия надиханд, зеро ӯ таҳти таъсири ақидаи шахси дигар бузург мешавад.

Ин ҷо муҳим он аст, ки кӯдак тавонад мунтазам маълумоти бештарро тавассути мушоҳида аз табиат ва аз таҷрибаи шахсии худ ба даст оварад. Яъне, то оғози рушди давраи ақлонӣ, кӯдак идеяҳоро не, балки образи онҳоро мефаҳмад [89, с. 114]. Бинобар ин, тарбиятгар вазифадор аст ба онҳо мазмуну моҳияти ашёҳоро фаҳмона диҳанд.

Яъне, ба кӯдак пеш аз ҳама дарси ҷуръат, ҷасорат, мардонагиро бояд омӯзонд, то ӯ ба дарду ранҷ таҳаммул кунад, роҳи ҳалли мушкилотро мустақилона ҷуста барояд. Кӯдаке, ки аз дарси ҷуръат ва нотарсӣ сабақ

намегирад вақте бузург шуд, дар баробари мушкилиҳои бавучудода, аз дарду ранҷҳо дармонда хоҳад монд, на ҷуръат хоҳад дошт ва на таҷриба. Аввалин мушкилиё, ки пешорӯи ӯ меояд ва ӯ онро ҳал карда наметавонад аз заифу нотаваҷҷаи дарак медиҳад [90, с. 58].

Чи қадар кӯдак бо ҷуръат бузург шавад ва бадани ӯ нерӯманд гардад, ҳамон қадар қудрат пайдо мекунад, ки ба кӯмаки дигарон муҳтоҷ нагардад. Аз ин рӯ, файласуф ин марҳиларо оғози зиндагии воқеии афрод меҳисобад. Чунки дар ин марҳила тифл аз вучуди худ бохабар мегадарад. Ҳофизааш ба ӯ мефаҳмонад, ки тамоми ҳодисаҳои, ки дар лаҳзаҳои муҳталифи зиндагиаш сурат гирифтаанд сабабгояшон ҳуди ӯст. Дар ин марҳила ифрот дар саҳтгирӣ ва ифрот дар саҳлангорӣ ҳар ду ба як андоза дар тарбияи тифл зараровар мебошанд. А. Дониш низ ҷонибдори он аст, ки кӯдак аз хурдӣ тансиҳат ба камол расад, вале ба он самтҳои, ки Ж.Ж. Руссо дар тарбияи ҷисмонии кӯдак аҳамият додааст, А. Дониш тавачҷуҳи камтар дорад. Зеро дар замони А. Дониш дар аморати Бухоро проблемаҳои аз ин ҳам ҷиддитари таълиму тарбия мавҷуд буд. А. Дониш нахуст меҳост дар низоми таълиму тарбия ислоҳоти кулӣ ворид карда шавад. Ислоҳоте, ки А. Дониш дар низоми таълиму тарбия дар назар дошт, албатта тарбияи ҷисмониро низ метавонист дар бар гирад.

Ба маълумоти маорифпарвар марҳилаи сеюми рушди синнусолӣ, аз синни 12 - солагӣ то 15-солагиро дар бар мегирад. Дар ин марҳила диққати асосӣ додан ба ташаккули тарбияи фикрӣ ва меҳнатӣ тавсия дода мешавад. Ин марҳила беҳтарин давра барои таълимфарогир шудани фарзанд мебошад. Чунки ин давра марҳилаи рушди зеҳният, азбар кардани илмҳо, ташаккул додани ҷаҳонбинии илмӣ ӯ мебошад. Аммо дар ин давра он чизе, ки ба ӯ меомӯзонем, дар асои интиҳоби ӯ сурат гирад. Яъне ба ӯ он илме, ки муфид аст, бояд омӯзонид.

Ж.Ж. Руссо барномаи таълимӣ ва низоми синфӣ-дарсиро эътироф намекунад. Мутолиаи китобҳо ва дигар адабиётро ба кӯдак тавсия

намедиҳад, аммо таваҷҷуҳи асосӣ ба омӯзиши он илмҳо, аз ҷумла илмҳои табиӣ, риёзӣ, дақиқ ва техникӣ медиҳад, то тафаккури техникию арзишфаҳмии фарзанд возеҳ гардад. Масалан, кӯдак вақте донишро аз география ба даст меоварад, бояд бо муҳити ихотакардаи ҳамон маҳал, ки ӯ зиндагӣ мекунад шинос шавад. Вақте ки илми астрономияро меомӯзад бояд ба ӯ имконият фароҳам овард, ки ҳаракати ситораҳо, баромад ва ғуруби офтоб, ҳаракати дигар аҷроми кайҳониро мушоҳида кунад; физика ва химияро азбар карда, бештар ба таҷриба таъя намояд ва ғайра.

Бо тавсияи Ж.Ж. Руссо дар ин марҳила ба ҷуз табиат, ҳамчунин, таъсири муҳити иҷтимоиро дар тарбияи кӯдак ба эътибор бояд гирифт. Дар ин синну сол кӯдак «худро бе муносибат бо дигарон тасаввур мекунад... Ӯ ҳеҷ чиз аз ҳеҷ кас талаб намекунад ва назди касе худро вазифадор намеҳисобад. Вай дар ҷомеаи инсонӣ танҳо аст ва танҳо ба худии худ таваҷҷуҳ медиҳад. Вай ҳуқуқ дорад, ки ба худии худ таъя кунад, зеро дар ин син ба муваффақиятҳо ноил шавад. Ҷисми ӯ солим, аъзойш қайш, ғамаш дуруст ва олукаи таассуб нест, қалбаш озод...[89, с. 243-244].

Тавсияи дигари мутафаккир дар мавриди он ки дар ин синну сол ба наврас омӯзонидани касб, хусусан касби дастӣ, ба сабаби он ки дастҳои ӯ низ аз майнаи сар ақиб намонанд, муҳим мебошад. Бо вучуди ин маорифпарвар дар ин интиҳоби касбу пеша миёни писарон ва духтарон фарқият мегузорад. Интиҳоби шуғли пурзаҳмат ва ҳатто хатарнок ва вазнинро ба писарон муносиб буда, шуғле, ки сабукиовар мебошанд интиҳобашонро ба занҳо зарур медонад [90, с. 166].

Ин тарзи масъалагузорӣ ҳақиқатан ҷойгоҳи худро дорад, чунки касбҳои заҳматталаб ва сангин барои занҳо муносиб нест ва аз он шуғл онҳо роҳат намебинанд.

Ҳамин тариқ, агар дар оғози ин марҳила наврас танҳо маҳсусотро дарк намояд, пас, дар натиҷаи омӯختан ва муқоисаи предметҳо ба фаҳмидан ва ҳукм баровардан маҳорат пайдо мекунад.

Дар ин марҳилаи рушд ба наврас тавсия додани мутолиаи китоб ва адабиёти гуногун, аз назари Ж.Ж. Руссо, аҳамиятнок ба назар мерасад. Зеро мутолиаи китобҳо ва адабиёти мухталиф ҷаҳонбинии наврасро васеъ менамоянд, нутқи ӯро инкишоф дода, барои арзёбӣ кардани фикри мустақил мусоидат мекунанд. Ҳарчанд ҳангоми омӯзиши илмҳои табиӣ дониши кайҳоншиносии наврасон такмил меёбад.

Маорифпарвар марҳилаи ҷаҳоруми рушди синнусолиро аз синни 15-солагӣ то давраи камолот меҳисобад. Ин давраро ӯ марҳилаи гузариш аз синни кӯдакӣ ба давраи камолот арзёбӣ медорад. Ба ақидаи ӯ барои ба камол расонидани кӯдак се вазифаи асосии тарбияи ахлоқӣ: коркарди эҳсоси некӣ, муҳокимаҳои нек ва озодии нек [89, с. 247] муҳим ва шарт мебошанд. Воситаҳои тарбия, аз назари Ж.Ж. Руссо, на барои насихат кардан ва бевосита барои иртибот доштан бо мусибатҳои инсон ва нохушнудии ӯ хизмат мекунанд.

Ж.Ж. Руссо дар ниҳоят, давраҳои рушди кӯдакро шарҳу тавзеҳ дода, назар ба дигар мутафаккирон марҳалаи анҷоми онро на 20-солагӣ, балки 25-солагӣ муайян мекунад. Дар баробари ин, ӯ ин марҳаларо «давраи хушбахтӣ» меномад.

Донишманди рус Н.Б. Мелник дар таҳқиқотҳои худ мавзӯи даврабандиҳои рушди кӯдакро аз ҷониби Ж.Ж. Руссо мавриди таҳлил ва муқоиса қарор дода, қайд мекунад, ки Ж.Ж. Руссо образи кӯдак-талаба-тарбиятгарро бо ду шакл тавсиф менамояд: табиӣ ва иҷтимоӣ. Аз ин нуқтаи назар, тавсифи иҷтимоӣ натиҷаи тасвири табиӣ аст. Дар ҳамаи марҳилаҳои ҳаёт, аз як тараф, хусусиятҳои табиӣ ба инкишофи иҷтимоии кӯдак, аз тарафи дигар, ба кам шудани хатарҳои муайян, метавонанд мусоидат намоянд [64].

Дар маҷмӯъ, масъалаи таъсиси оила ҳамчун ниҳоди иҷтимоӣ, нишон додани вазифаҳои мушаххаси он, омодагии фарзандон ба давраи бастани никоҳ ва ба расмияти давлатӣ даровардан, ҳифзи оила ва танзими муносибатҳои оилавӣ, инчунин, ба эътибор гирифтани тамоюлگیریҳо дар

раванди тарбияи духтарон ва писарон ва ғайра аз мавзуҳои баррасишавандаи асарҳои маорифпарвар «Эмил ё дар бораи тарбия» ва «Юлия ё Элоизаи Нав» ба ҳисоб мераванд. Аз ин рӯ, таҳлил ва таҳқиқи асарҳо нишон медиҳанд, ки мутафаккир дар ҳалли ин масоил андешаҳои ҷолиб баён кардааст, ки арзишашон ҷиҳати истифодабарӣ дар ҷомеаи муосир дорои аҳамияти вижа мебошанд.

Махсусан, Ж.Ж. Руссо дар бораи ташкили оила андеша ронда, қайд мекунад, ки ягон кас не, балки танҳо табиат қодир аст, ки ба зану мард имкон диҳад ба таври ба ҳамдигар меҳр бастан якдигарро интиҳоб кунанд. Ҳадафи минбаъдаи онҳо бо муҳаббат ташкил кардани оила аст. Ин тавсияи худро Руссо ҳукуқи табиӣ мепиндорад, ки онро ҳеҷ кас манъ карда наметавонад. Аммо муътақид бар он буд, ки бузургсолон, дар симои волидайн ва мураббӣ метавонанд танҳо барои бо ҳамдигар ҷуфт шудани писару духтар кӯмак намоянд. Дигар хусусияти муҳим он аст, ки дар вақти бунёд кардани оила синну соли ҷавонон ба муқаррароти муайянкарда мувофиқат намояд. Зеро оилае, ки дар давраи расидан ба синни балоғат бунёд мешавад, он устувор мегардад. Барои он ки писару духтар ба таври ақлонӣ масъалаҳои низоми хонаводагиро метавонанд дар ҳамбастагӣ бо якдигар ҳаллу ҷалб намоянд. Ин тавсияҳои маорифпарвар дар асари ӯ «Эмил» [89, с. 551] ба тафсил инъикоси худро ёфтаанд.

Дар китоби мазкур Ж.Ж. Руссо сифатҳо ва вазифаҳои зану мардро мушаххас карда, нишон медиҳад, ки зан бояд зишту бадахлоқ набошад. Ин тавсия мазмуни баланди худро дошт, аз он ҷиҳат, ки агар зан худро зебою боахлоқ нигоҳ дорад, фарзандони таваллудкардааш ҳам аз ҷиҳати қаду қомат ва ҳам аз лиҳози зоҳирӣ зебо мегарданд. Инчунин, ӯ ахлоқу одоби занҳоро тавсиф намуда, таъкид менамояд, ки занҳо бояд сирри хонавода, бахусус шавҳари худро пӯшида нигоҳ доранд ва ба ӯ содиқ бошанд. Сифатҳои ношоиста, аз қабилӣ шаттоҳӣ, ҷангарағӣ, суҳанчинии зан на фақат мардро

бадахлоку бадмуомила мекунад, балки ба устувории оила таъсири манфӣ мерасонад [89, с. 449].

Тақрибан айнан ҳамин сифатҳоро А. Дониш низ таъкид намудааст. Маорифпарвар дар баробари риояи шартҳои мазкур ҳангоми бунёди оила, тавлиди насл ва мавқеъ пайдо кардан дар ҷомеа шартҳои дигареро, ки дар зер ба таври мушаххас зикр мекунем барои мард муҳим шуморидааст:

1) зан аз оилае интиҳоб кунад, ки аслу насаби шариф дошта бошад, ба ранҷи хонадорӣ тааммул кунад, боҳаё бошад, эҳтироми шавҳарро азиз донад, хонаро тозаю озода ороста гардонад ва сирри онро ба берун набарорад;

2) бо муҳаббат зиндагӣ бунёд кунад, даҳолати хешу пайвандони худ ва оилаи занро дар ҳалли мушкилоти хонаводагӣ ақлонӣ таҳлилу таҳхис карда, бо суҳанони беасосу айбҷӯёна ба солимии оила ҳалал ворид нанамояд;

3) зани интиҳобкарда дорою соҳибмулк набошад ва аз саҳтии рӯзгор таҷриба гирифта, бузург шуда бошад;

4) зан пештар аз балоғат биталабад, ё дар ҳадди балоғат расида, зеро занӣ ба балоғат расида ва аз ин давра солҳое сипарӣ дошта, аз таҷрибаи зановуҷӯи воқиф, ба мард забондарозӣ карда, шарму ҳаё, иффату муҳаббатро нисбат ба шавҳар риоя намедорад;

5) зан уммӣ, бесавод бошад ва таламмузи хатту иншо накарда ва китоби «Лайлӣ ва Маҷнун» нахонда, ки агар зан аз аҳли қалам бувад, ҳикояти ишқу муҳаббат меҳонад ва ашъори он забт мекунад ва ин мӯҷиби тасаллут ва мубоҳот ва ифтиҳор бар мард мешавад, хоса, ки мард уммӣ бувад;

6) ҷамоли зоҳирии зан аз айб ҳолӣ бувад ва ихтиёри ҷамоли ҷамол накунад, зеро бар мард фаҳр оварда, аъзами таваҷҷуҳи мардум мегардад [38, с. 247-252].

Ҳарчанд Ж.Ж. Руссо дар асарҳои худ нақши занро дар оила паст намегузорад, доштани сифатҳои муносибро барои ӯ муайян менамояд, вале идора кардан, таъмин намудани хонаводаро бо тамоми маводи рӯзгордорӣ ба дӯши мард вогузор мекунад. Кайд мекунад, ки ҳар қадар ҷойгоҳи мард дар ҷомеа баланд бошад, ҳамон қадар тасаввуроти мардум нисбат ба ин оила хуб мешавад. Ба маънии дигар чӣ тавре ки оила бо ҷомеа тавассути роҳбари он робита барқарор мекунад, рутбаи доштаи ин роҳбар вазъи оилаи худро пурра ба танзим метавонад дарорад.

Як хусусияти дигари ақидаҳои маорифпарвар дар бобати раванди тарбия ҳамзамон ин аст, ки ӯ таваллуди кӯдакро омили муҳими хушбахтӣ ва саодати хонавода мепиндорад. Махсусан, давуғечи кӯдакон муҳаббати волидайнро ба ҳамдигар зиёд мекунад, ғамхорӣи онҳоро нисбати оила аз пештара дида афзун менамояд [89, с. 36]. Бо вучуди ин, таъкид медорад, ки ҷисман ва фикран бузург кардани писар бояд ба уҳдаи мард вобаста бошад. То писар аз хурди ҷисман обутоб ёбад, таҳсил кунад ва то ба синни камолот расидан соҳиби таҳассуси муносиб гардад.

Агар дар баррасии масъалаи ба дӯши падар вогузор кардани тарбияи фарзанд дигар мутафаккирони аврупоӣ аҳамияти вижа надода бошанд ҳам, вале аз ин нигоштаҳои Руссо маълум мешавад, ки ӯ тарбияи фарзандро на танҳо ба уҳдаи зан, балки мард низ вобаста менамояд. Яъне зану мардро вазифадор менамояд, ки барои бузург кардани фарзандон, тарбияи зарурӣ додан, ба таҳсил фаро гирифта, соҳибкасб кардани онҳо якҷоя саҳмгузорӣ кунанд.

Бар замми ин, Руссо бо ҷиддият таъкид менамояд, ки волидайн масъуланд, ки ҳамаи фарзандонро якхел дӯст доранд, барояшон якзайл муносибат намоянд, дар байнашон тафовут нагузоранд, то аз муҳити хонаводагӣ шурӯъ карда, байни фарзандон ҳисси бадбинӣ, нобоварӣ, ба якдигар, меҳр надоштан бо ҳам, пайдо нашавад. Ҳақиқатан ин таъкидҳо судманданд ва дорои арзиши баланд мебошанд, ки муҳиммияти худро дар

ҳамаи марҳилаҳои ҷомеадорӣ аз даст нахоҳанд дод. Истифодаи дурусти онҳо боиси саодату хушбахтӣ ва устувории оилаҳо хоҳанд гашт. Ин гуфтаҳоро нисбат ба падар, ки сарвари оила мебошад метавон бо як ҷумла, ки Руссо муҳим шуморидааст, ироа дошт, ки касе наметавонад уҳдадорихои падарро иҷро намояд, ӯ ҳуқуқи падарӣ карданро надорад [89, с. 40].

Дигар вазифаи муҳимме, ки Ж.Ж. Руссо зимни тарбияи фарзандон ба волидайн иҷрояшро ҳатмӣ мешуморад ин дар кӯдакон бедор кардани эҳсоси ватандорӣ ва муҳаббату садоқат доштан ба Ватан мебошад. Худи Ж.Ж. Руссо низ, бо вучуди он ки дар ватанаш таъқибу таҳдид медид, вале ватанашро сидқан дӯст медошт. Аз ҷумла дар асари худ «Қарордоди иҷтимоӣ» менависад: «Хушбахтона, вақте ман дар бораи ҳукуматҳо мулоҳиза мекунам, ҳамеша дар тадқиқоти худ омилҳои наvero барои дӯст доштани кишвари худ пайдо менамоям!» [195, с. 8]. Мутолиаи осори А. Дониш нишон медиҳад, ки тамоми ҷаҳду талоши вай, он ҳама сафарҳову ислохотхоҳӣ, рушди илму маъориф, тарбияи насли наврас дар руҳияи худшиносию ватандӯстӣ баҳри ободии ватану саодати рӯзгор ва зиндагии шоиста дар аморати Бухоро буд.

Аз давраи кӯдакӣ тарбияи диниро Ж.Ж. Руссо эътироф намекунад ва ба волидайн низ тавсия намедиҳад. Зарур мешуморад, ки ба онҳо бояд дар бораи тартиби ҷойгир шудани коинот, сайёраву ситораҳо ва дигар ҷирмҳои осмонӣ, хосиятҳои ашёву предметҳои олам маълумот дод. То ба ҳар як ашёву предмете, ки дучор мешаванд суду зарари онҳоро дарк кунанд, тарзи истифодаашонро ёд гиранд. Тарбияи динӣ дар синни кӯдакӣ тарсу ваҳм ва даҳшатро дар зехни онҳо ташаккул медиҳад ва минбаъд барои инкишофи ҷисмонӣ ва фикрии онҳо таъсири манфии худро мерасонад. Ё худ ба онҳо имконият намедиҳад, ки ҷасур, нотарс, озод бузург шаванд.

Бузург кардан ва ба камол расонидани фарзандон вобаста ба ҷинс, ки бо хусусиятҳои худ аз ҳам тафовут доранд, як масъалаи муҳимми низоми оиладорӣ ва раванди тарбия мебошад, ки дар ягон даври замон арзиши худро аз даст намедиҳад. Ба ин масъала низ Ж.Ж. Руссо аҳамияти ҷиддӣ дода, ба

волидайн тавсия медиҳад, ки дар вақти тарбияи писарон ва духтарони худ бояд баъзе аз тамоюлҳои фитрию синнусолиро ба эътибор гиранд. Махсусан, иҷрои бозихое, ки ба фарзандон вобаста ба ҷинсият мувофиқанд, тавсия диҳанд ва шароитро барояшон мусоид гардонанд. Бахусус, ба писарон, ки серғайрат ва ҳамеша ғалоғуларо дӯст медоранд, ба онҳо нақора ё худ табл, ғирғирак, қисми мутаҳаррики чиз (равонак) муҳайё намоянд, то онҳо аз бозии ин асбоб завқи худро бароварда намоянд. Ба духтарон бошад, даркор аст, ки чизҳои ороишӣ, ба дӯзандагӣ бофандагӣ муносиб, аз қабилӣ оина, қуроқ ва хусусан навҳои гуногунӣ лухтакхоро дастрас гардонанд. Бозихои серҳаракат ва ба ҷисми духтарон зарароварро тавсия намедиҳад [89, с. 245].

Тарбияи духтаронро дар хонавода маорифпарвар ба уҳдаи модар мегузорад. Ба модар тавсия медиҳад, ки духтарон бояд корҳои муносиби худро иҷро кунанд. Дар онҳо сифатҳои ба мардон хосро набояд инкишоф дод, зеро ба онҳо зиён меоваранд. Дигар ин ки волидайн ба духтарон корҳои хона, корҳои дастӣ, машқ бо асбобҳои мушиқиро омӯзонанд. Ин маънои онро надорад, ки духтаронро дар рӯҳияи ҷаҳолат тарбия намуд, ҳадаф ин аст, ки ба онҳо фарҳанги хонадорӣ ва иҷрои корҳои хоҷагиро таълим додан ба манфиат аст. Аммо бозии бачагон, ки серҳаркати талаб мекунад бояд дар фазои кушод сурат гирад. Ба эътибор гирифтани ин гуна хусусиятҳо дар раванди тарбияи писарону духтарон муътадилиро дар низомӣ оиладорӣ фароҳам меорад.

Ҳамин тавр, дар байни мутафаккирони аврупоӣ Ж.Ж. Руссо аввалин файласуфе аст, ки дар асарҳои худ кӯшиш кард, ки ба таҳқиқи робитаҳои биологӣ, ҷинсӣ ва ҳолати иҷтимоии мард ва зан машғул шуда, дар ҷомеаи муосир барои пайдоиши назарияи гендерӣ асос гузошт [180, с. 17].

Ж.Ж. Руссо оиларо қадимтарин ҷузъи ҷомеа меҳисобад. То лаҳзае, ки ҳама фарзандони онҳо даври падару модар ҷамъанд, муттаҳидии онҳоро нишон медиҳад. Вале, ба маҳзи ин ки онҳо мустақил мегарданд ва

оилаи худро таъсис медиҳанд муносибатҳои оилавии онҳо ҳарчанд боқӣ мемонад, вале робитаи дуршавӣ то андозае ба вуқӯ мепаївандад. Падару модар худро аз дастгирии фарзандон маъоф мешуморанд ва фарзандон низ аз итоати падар озод мегарданд.

Таърихнависи голландӣ Гротсий, ки дар замони салтанати Луи Сездеҳум, подшоҳи Фаронса, ки дар Париж зиндагӣ мекард китобе бо унвони «Ҳақи ҷанг ва сулҳ» (соли 1625) навишт, дар он зикр мекунад, ки қудрати руасо фақат барои осоиши зердастон эҷод шудааст. Барои исботи назарияи худ вазъияти ғуломонро шохид меоварад ва нишон медиҳад, ки бандагон барои роҳати арбобон ҳастанд, на арбобон барои роҳати бандагон. Ин шахс маъмулан дар истидлолотии худ исботи ҳақи вазъияти мавҷударо шохид меоварад, дар сурате ки мафосиди як иҷтимоъ ҳеҷ ҳақе набуда, фақат ношӣ аз таҷовуз ва таадбии афрод ва табақоти он ҷомеа аст. Мумкин аст, равишҳои истидлолӣ ёфт шавад, ки беҳтар ва зудтар ба натиҷа бирасад, вале ҳеҷ кадом монанди равиши Гротсий ба нафъи мустабидин ва ситамгон нахоҳад буд [192].

Аз андешаҳои Гротсий наметавон дуруст фаҳмид, ки оё нафъи башар мутааллиқ ба сад нафар одамизод аст ё он сад нафар мутааллиқ ба нафъи башар ҳастанд? Томас Гоббс низ ба ҳамин монанд назария дорад. Ба гуфтаи ин ду нафар донишманд, нафъи башар аз галаҳои ҷанд ташкил шуда, ҳар як барои худ раисе доранд, ки фаъолияти онҳоро ба танзим дароварда, назорат мекунад.

Ҳамин тавр, назарияи тарбияи Ж.Ж. Руссо асосҳои илмӣ дошта, нақши муассири худро дар инкишоф ва таҳаввули ақидаҳои педагогии донишмандони марҳилаҳои баъдина, пайдоиши назарияҳои нави соҳавӣ гузоштанд. Тавсияҳои ӯ бо волидайн ва мураббияи омӯзгон, ки ҷойгоҳи гуногунро дар тарбияи фарзандон, бакамол расонидани онҳо доранд, ҳар нафар вазифа ва уҳдадорӣҳои хосси худро иҷро мекунад ҳақиқатан мубраманд. Ба мисли: ба кӯдакон меҳрубон бошанд, хусусиятҳои

синнусолӣ ва инфиродии онҳоро бодикқат омӯхта, зимни тарбияшон ба эътибор гиранд, талаботи моддию маънавиашонро қонеъ гардондан, ба духтарон ҷиҳати маълумотнок шудан монеа пеш нагузоранд, ба онҳо барои шинос шудан ба асрори табиату асрори коинот омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ, дақиқ, риёзӣ, техникиро дуруст ба роҳ монанд, тавассути таълими илмҳои иҷтимоӣ-инсонгароӣ мустақилияти фикрии онҳоро ташаккул диҳанд, барои ташаккули нутқи шифоҳӣ хондани китобҳои бадеиро барояшон тавсия диҳанд ва ғайра. Дар низоми тарбияи муосир низ иҷрои ин қоидаву талабот аз аҳамият дур нест, балки барои тарбияи инсон ва рушди шахсияти ба ҷомеа мувофиқ зарур мебошанд. Чунки ин тавсияҳо бофтаи ҳаёл набуда, аз ҳодисаву зуҳуроти воқеият маншаъ гирифтаанд, характери объективӣ доранд.

Масъалаи оила, риояи одоби никоҳ ва нишон додани вазифаҳои волидайн дар низоми назарияи тарбияи Аҳмади Дониш дар тафовут аз концепсияи тарбияи табиӣ Ж.Ж. Руссо тибқи риояи суннатҳои фарҳанги исломӣ ва омезиш додани онҳо бо арзишҳои умумибашарӣ мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор гирифтааст.

Ба андешаи Аҳмади Дониш, ҳадафи асосии бунёди оила ин натавона қонеъ кардани талаботи биологӣ, балки тавлиди насл, боқӣ гузоштани авлод ва пайдо кардани ҷойгоҳи муайян дар ҷомеа мебошад. Зеро тавассути тавлиди насл шумораи аҳолии зиёд гашта, бани навъ боқӣ мемонад. Ободии мулк ва муваффақ шудан ба ҳама гуна пешрафтҳо маҳз аз бақои навъи инсон вобастагӣ дорад.

Дар баробари ин, маорифпарвар қайд менамояд, ки «савоби касе, ки саъй кунад, то банда биофарад бузург аст. Яъне, ҳаққи падар аз он лиҳоз бузург аст, ки ӯ фарзанд меофарад, вале ҳаққи устод бузургтар аз ӯ мебошад, ки ӯ ин фарзандро ба роҳи дину омӯзиш ҳидоят мекунад» [38, с. 230-231].

Дар иртибот бо ин гуфта маорифпарвар фоида ва фазилати никоҳро ба таври зайл тавзеҳ медиҳад: «...таваллуди фарзанд ва афзоиши нуфузи аҳолӣ, идома додани авлод, нигоҳ доштани чашм аз назару дил аз васваса, талаботи шахвониرو қонеъ кардан ё худ танро осоиш додан мебошад [38, с. 231].

Дар назарияи тарбияи Аҳмади Дониш, пеш аз ҳама, муҳаббат ва эҳтироми зану шавҳар нисбат ба ҳамдигар, сабру таҳаммул, якдигарфаҳмӣ омилҳои асосии устуворӣ ва пойдории оила ба ҳисоб мераванд. Даҳолати хешу пайвандони зан ва ё мард дар корҳои хонаводагӣ, эҳтиром накардани якдигар сабабҳои ба бенизомӣ дучор гардидан, вайрон гаштани муносибатҳо, ба вучуд омадани нофаҳмиҳо ва дар ҳадди ниҳой барҳам хӯрдани оила мегардад. Хусусан, мутафаккир дар фасли «Дар таҳқиқи одоби никоҳ ва ваҷҳи хусумати модаршӯ ва шароити тазаввуч»-и асари «Наводир-ул-вақоеъ» мавзуи мазкурро ҳаматарафа мавриди таҳлил қарор дода, нисбати даҳолат кардани хешу пайвандон ба корҳои хонаводагӣ, ки ҳамеша ба носолимӣ ва ҳалал ворид кардан ба муносибатҳои оилавӣ меорад, мисолҳо оварда, барои ҳаллу фасли онҳо пешниҳодҳои муфид манзур медорад.

Масалан, маорифпарвар дар бораи нақши модарзан ва модаршӯ дар танзим ва пайдо шудани мушкилоти хонаводагӣ ибрози назар карда, қайд мекунад, ки нақши модарзан ва модаршӯ, даҳолати онҳо ба муносибатҳои оилавии фарзандон аз омилҳои аввалини носолим гардидани оила ва барҳам хӯрдани он ба ҳисоб меравад. Аз ҷумла, модарзан аз соли аввали оиладорӣ духтар пайваста аз шавҳар талаб кардани молу сарват, либос, зару зевар, ғизову анвоъи гуногуни нуқл ва ғайраро, ки ҳирсу ҷоҳталабиро дар тинати духтараш парвариш дода, сабру қанонатро аз даст медиҳад, пешниҳод мекунад.

Ҳирсу ҷоҳталабии зан бошад, ба он меоварад, ки ӯ нисбат ба шавҳар муносибаташро тағйир дода, аз ӯ мудом талаби зару зевар, либосу палос

карда, ба корҳои хонаводагӣ бетаваҷҷуҳӣ зоҳир намояд. Дар натиҷа, оила носолим гашта, мард дар танзими муносибатҳои оилавӣ ба мушкилот рӯ ба рӯ мегардад. Аз чунин сурат гирифтани вазъи рӯзгор, тибқи назари Аҳмади Дониш, мард аз зан мепурасад, ки «охир ин ашъи хона кучо шуд ва он палоси рангин кучо рафт ва он ҳулию зевар, ки дар гӯшу гардан доштӣ, чӣ шуд ва он қумоши латиф, ки дар бар доштӣ, чӣ кардӣ? Ва чӣ шуд, ки ин хона имрӯз ба ранги хонаи мусибатзада сиёҳ ва пур аз дуд аст ва рангу рӯи ту чаро зарду кабуд ва сабаб чӣ, ки имрӯз бӯи таоме ба машоми иштиҳо намеояд?» [38, с. 232].

Зан, ки бо таъсири маслиҳатҳои модар ҳарису ҷоҳталаб гашта, ҳислати айёриро омӯхтааст, назди шавҳар худро бечораҳолу озурда вонамуд намуда, бо кашидани охи сарде мегӯяд, ки ҳамаи дороии хонаводаам аз падару модар, бародарону хоҳаронам ҳадя гардиданд ва ман назди онҳо худро қарздор эҳсос мекунам ва онҳо ба ман дигар кумак намекунад. Зеро мегӯянд, ки ту соҳиби шавҳар ҳастӣ, набояд, ки хона ба кироя орой. Маводи рӯзгузаронӣ бо қарз дастрас гардонӣ. Ту ҳамчун шавҳар бояд хонаводаро бо тамоми асбобу ашъи рӯзгузарони ғизову пӯшока таъмин гардонӣ то мо дар хона гуруснаву ташна ва урён нанишинем... [38, с. 233].

Ё худ модар ба фарзанд таъкид ба таъкид мегӯяд, ки «ман туро ба ин умед бузург кардам, ки ба гуфти зан дароӣ ва маро ба сари косою навола манъ фармой ва маро зердасти зан кунӣ ва ба даста нон диҳӣ ва дар ҳар кӯю манзил модарон бар сари хони фарзандон соҳибхитиёранд ва занону ходимони эшон ҷокарону мутеон!» ва ё баръакси ҳол менависад: «Ман пир шудам ва аз қор монда ва дар амри саранҷоми қори хона касе ба ҳоли ман намерадзад ва нигоҳ намекунад ва ҳама баҳузур хоб мекунад. Ва ман аз пагоҳ то бегоҳ медаваму метапам» [38, с. 245].

Аҳмади Дониш дар ин маврид зикр мекунад, ки агар мард ба суҳанҳои модар гӯш кунад, шӯру ғавғои зан баланд мегардад ва шавҳарро

бо суханҳои «Ман бо модарат нанишинам ва ўро аз ман чудо кун ва ҳавлию нафақаи алоҳида барои ў тартиб дор. Ва чун аз модари худ метарсидӣ, чаро зан кардӣ!?» [38, с. 245] мушаввашхотир ва озурда мегардонад. Воқеан, чунин ба роҳ мондани муносибати модарзан ва модаршӯ дар муносибатҳои оилавии фарзандон мардро пайваста дар ҳиҷолат монда, ба устувории оила монеа пеш меорад.

Дигар паҳлуи ақидаҳои маорифпарварро дар боби оила ва танзими муносибатҳои оилавӣ муайян кардани вазифа ва уҳдадорихои мард дар хонавода ташкил медиҳад. Аҳмади Дониш тавсия медиҳад, ки мард вазифадор аст, ки бо зан бо лутфу меҳрубонӣ муомила кунад, эҳтиёҷоти зан, хонаводаро бо ашёи зарурии рӯзгор таъмин намояд, вале аз зан ҷиҳати таъмини хонавода, тиҷорат ва ё иҷрои корҳои дигари шахсӣ молу сарват талаб нанамояд, ки оқибат ўро хору залил мекунад. Бинобар ин, мард пеш аз издивоҷ бояд соҳиби касб, молу сарват, хонаву ҷой гашта, баъдан, ба интиҳоби зан ва бунёди оила тасмим гирад. Дар чунин ҳолат оилаи ў устувор монда, зиндагиаш осудаҳолона мегузарад. Тавре қаблан ишора шуд, дар мавриди муносибатҳои оилавӣ Ж.Ж. Руссо бо каме фарқият аз А. Дониш мегӯяд, ки дӯст доштани зану мард ва оила бунёд кардану фарзанд ба дунё овардан ҳаққи ҳалоли табиӣ ҳар як шахс аст ва онро касе ба ҷуз маслиҳат додан ҳуқуқи инкор карданро надорад.

Аммо вобаста ба мушоҳидаҳо аз таҷрибаи рӯзгор маорифпарвар қайд мекунад, ки дар ҷомеаи феодалии шарқӣ ҳадафи мардон дар амри издивоҷ ва бунёди оила аз ҳамдигар тафовут дошт. Баъзе барои айшу дилхушӣ ва шаҳватронӣ, бархе барои молбахшӣ ҷиҳати фарзанд, ҷамъе ҷиҳати сиёсати дин ва бархеи дигар барои такаффулу тимори хона зан интиҳоб мекарданд. Аз ин рӯ, тавсия медиҳад, ки марди солеҳ, ба хоҳири он ки рӯзгораш хуш гузарад, зиндагии осударо орошта намояд, зери таҳқиру маломатҳои зан қарор нагирад, пеш аз бунёди оила бояд се шартро риоя намояд:

1. Соҳибкасб ва дорои молу сарват бошад. Агар барои таъмини мушкилоти рӯзгор ба моли зан эҳтиёҷ пайдо кунад, мудом мутеи фармони ӯ мешавад.

2. Соҳиби манзил бошад. Агар манзили муайяне надошта бошад дар хонаи зан зиндагӣ ихтиёр кунад мучиби маломати зан қарор гирифта, пайваста аз ӯ суханонеро мешунавад, ки «Ту кистӣ?! Гадои бе сару по ва бе манзилу чо, ки ба воситаи ман соҳиби хона ва фирош гаштӣ!? Ва ба кадом пояи эътибор тафаввуқ ба иқтидор меҷӯй ва даъвии мардӣ мекунӣ!?».

3. Сурати зоҳираш аз айб холӣ бувад. Агар маъюб бошад зани маъюб биталабад. Агар зани интихобкардааш чамила ва беайб бошад, боиси таҳқири зан қарор мегирад [38, с. 247].

Ин се талаботи асосие, ки Аҳмади Дониш ба мард пеш аз бунёди оила тавсия медиҳад дар концепсияи тарбияи табиӣ Ж.Ж. Руссо ба эътибор гирифта нашудааст. Ин маълумотро бо чанд далел метавон тасдиқ кард: дар хонаводаи шарқӣ пеш аз издивоҷ таъмин будани мард бо манзил, касб ва молу сарват муҳим аст; дар хонаводаи мардумони аврупоӣ бошад, барои бунёди оила ин се омил чандон муҳим шуморида намешавад. Барои мардumi Шарқ оила унсури муқаддас аст ва маҳз тарбияву таълими ибтидоии кӯдак аз оила сарчашма мегирад. Бинобар ин, мард ва зан кӯшиш мекунанд, ки барои устувории оила якдигарфаҳмӣ ва эҳтироми якдигар қавӣ бошанд. Волидайн фарзандро, новобаста аз он ки соҳиби маълумот ва мустақилона ба фаъолияти меҳнатӣ машғул аст, зеро назорати доимии худ қарор медиҳанд. Кӯшиш мекунанд, ки вобаста ба имкониятҳо ўро бо манзил таъмин гардонанд. Дар оилаи ғарбӣ бошад, ба ин гуна корҳо чандон таваҷҷуҳ дода намешавад. Чун фарзанд ба синни балоғат мерасад ӯ, дар доираи ҳуқуқ ва уҳдадорихои худ амал мекунад. Интихоби ҳамсар, касб, пайдо кардани ҷойи кор аз ҷониби ӯ мустақилона

сурат мегирад. Таъсири волидайн ба фарзанд дар ин маврид ба назар намерасад ва ғайра.

Ҳуқуқхое, ки маорифпарвар дар низоми муносибатҳои оилавӣ ба мард муайян мекунад, аз инҳо иборатанд:

- бо зан муносибати некбинона, лутфу меҳрубонӣ дошта бошад, яъне хандон ба хона дарояд ва хомӯш аз хона берун шавад;

- корҳои хонаводагиро бо мазоҳу бозӣ, қаҳру ғазаб мавриди иҷро қарор надихад;

- беасос нисбати зан гумони бад набарад;

- занро дар хона танҳо нагузорад ва ҳамроҳи ӯ ҳамеша ходимеро вобаста кунад;

- ба зан нафақаи некӯ чӯдо намояд ва он нафақа аз меҳнати ҳалоли ӯ бошад ва ғайра [38, с. 254-257].

Ҳамин тавр, аз оилае, ки ба ҳирсу тамаъ дода шуда, ҷоҳталабу мутақаббир бошад, мутафаккир интиҳоби занро барои мард тавсия намедихад. Зеро дар сурати аз чунин оила интиҳоб кардани зан, мард ҳамеша зери маломат ва суҳанҳои заҳрогини зан: фалона анбозу амсоли ман, ки дуни ман аст, зани вазир шуд, шояд ки ман ҷуфти амир бошам [38, с. 236-237] ва ғайра мубтало мегардад. Ин гуна назарҳои нисбат ба мушаххас кардани мақоми зан дар таълимоти Ж.Ж. Руссо низ ба назар мерасад. Яъне, дар ин масъала байни андешаҳои онҳо монандӣ ба назар мерасад.

Нисбати масъалаи талоқ додан бошад, маорифпарвар таҳаммулро муҳим мешуморад, саросемагӣ ва беасос талоқ доданро ба мардон тавсия намедихад. Инчунин, ҳангоми талоқ додан ошкор кардани сирри зан ва айби ӯро ба мардумон гуфтан ҷоиз намебинад.

Жан Жак Руссо ҳарчанд барои зан боҳаёӣ, муҳаббат ва эҳтиром доштанро нисбат ба шавҳар муҳим мешуморад, вале ба мисли Аҳмади Дониш вазифа ва уҳдадорӣҳои мардро дар раванди интиҳоби оила ва

танзими муносибатҳои оилавӣ дақиқ нишон намедиҳад. Тавсияҳои Аҳмади Дониш ва шартҳои гузоштаи ӯ дар мавриди он ки зан таҳсилнокарда бошад, ӯ дар хона танҳо нанишинад ва ҳамроҳи ӯ ҳамеша ходиме бошад, ба кӯча набарояд, китоб нахонад, кор накунад ва ғайра қобили дастгирӣ намебошанд ва ин идеяҳои маорифпарвар фикр мекунем аз таъсири муносибатҳои феодалии аморати Бухоро, ки монеъа ба озодии зан эҷод карда буданд, маншаъ гирифта бошад.

Дигар масъалае, ки дар танзими муносибатҳои оилавӣ Аҳмади Дониш ба он таваҷҷуҳ зоҳир кардааст, ин мушаххас кардани ҳуқуқҳои зан дар хонавода мебошад. Аз назари маорифпарвар ҳуқуқҳои зан бар мард иборатанд аз:

- шавҳари худро эҳтиром кунад, бо ӯ муомилаи хуш дошта бошад ва назди хешу пайвандон обрӯи ӯро риоя дорад;
- хонаву манзилро тозаву озода ороста дорад;
- бе иллат ва бе иҷозати мард аз хона берун наравад ва сирри хонаро ба кӯча набарорад;
- дар моли шавҳар хиёнатро раво набинад;
- эҳтироми меҳмондориро риоя кунад;
- ба молу сарвати шавҳар ва овардаи ӯ қаноат кунад ва ғайра [38, с. 254].

Мушаххас кардани вазифа ва уҳдадорӣҳои фарзанд нисбат ба волидайн самти дигари фалсафаи амалии Аҳмади Дониш ба ҳисоб меравад. Дар бораи ин мавзӯ дар асари «Наводир-ул-вақоъ» маорифпарвар ҳуқуқҳои волидйнро дар тарбияи фарзанд ва ҳадди итоат накардани фарзандонро ба фармони онҳо нишон дода, қайд мекунад, ки назди фарзандон падару модар мавриди эҳсонӣ шукранд, агар ғамхору меҳрубон бошанд ва фарзандон низ масъуланд, ки нисбат ба волидайн эҳтиром гузоранд [38, с. 35].

Пеш аз ҳама падар масъул аст, ки фарзандро таълими зарурӣ диҳад ва ба ӯ илмҳои замонавиро омӯзонад, вобаста ба шӯғли дӯстдоштааш соҳиби касбу ҳунар намояд. Чун ба синни балоғат мерасад ӯро оиладор кунад. Агар падар ҳаққи писарро иҷро накарда, ба ӯ илми заруриро надихад, касбу пешаи лоиқро наомӯзонад ва соҳиби оила нанамояд, нофаҳмиҳо байни падару писар ба вучуд меоянд. Писар аз ҷиҳати эҳтиёҷ, ки аз падар дастгирӣ намеёбад аз ӯ саркашӣ мекунад ва бороҳи бад меафтад. Ин ҷо маорифпарвар таъкид мекунад, ки падар мубталои гуноҳ аст, аз он сабаб ки эҳтиёҷоти писарро таъмин накарда, ӯро ба исён меоварад. Яъне, «вақте падар ба эҳтиёҷоти писар намерасад ӯ, саркашӣ аз касбу пеша, таълим карда, умри худро ба хуш гузаронидан мебахшад. Барои пардохти нафақаи волидайн ба дуздӣ кимор, раққосӣ шохидӣ даст зада ё барои дарёфти хушнудии модар зани солеҳаи худро талок дода, ба фисқу фасод ва зино меафтад [38, с. 36].

Дар баробари уҳдадор будани падар дар тарбияи фарзанд, маорифпарвар дигар паҳлуи мавзӯро таҳқиқ карда, зикр мекунад, ки фарзанд низ вазифадор аст, ки баъди соҳиби касбу пеша шудан ва ба фаъолият пардохтан нафақаи волидайнро диҳад. Ҳангоми, пирӣ дастёрӣ онҳо бошад ва аз ҷиҳати талаби хизмат дар рӯяшон «уф» нагӯяд, дилтанг нашавад, зеро ки «уф» дар мавриди кӯфтагӣ ва дилгирӣ ба забон меояд. Ҳамзамон ба волидан овоз баланд накунад, бонг назанад, бо мулоиматӣ ва нармӣ сухан гӯяд [38, с. 44]. Чунин тарзи андешаи маорифпарвар ҳанӯз ҳам дар ҷомеаи тоҷикӣ маъмул аст ва аҳамияти ахлоқии худро на ин ки гум накардааст, балки дар доираи қонун низ амал мекунад [5]. Ин гуна андешаронӣ дар таълимоти Жан Жак Руссо ба эътибор гирифта нашудааст.

Умуман, масъалаи меҳварии зерфасли мазкурро таҳлил ва таҳқиқи концепсияи тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо ва нишон додани наздикии ғоявӣ ва тафовути андешаҳо аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш ташкил

медихад. Таҳлил ва муқоисаи андешаҳои маорифпарварон нишон дод, ки дар бисёр масъалаҳои марбут ба низоми тарбия, марҳилаҳои рушди он, таъсири омилҳои гуногун ҷиҳати танзими ин раванд, бунёди оила, вазифаҳои волидайн дар оила, ҳуқуқи вазифаҳои фарзанд ва ғайра ба ҳам монандӣ доранд. Аммо ин масъалаҳоро Аҳмади Дониш вобаста ба хусусиятгирии ҷомеаи суннатии шарқӣ ва омезиш додани онҳо бо арзишҳои умумибашарӣ ҳаллу фасл менамояд, ки нисбат ба ақидаҳои Жан Жак Руссо фарқ мекунад.

§ 2.3. Нақши ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Жан Жак Руссо ва Аҳмади

Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон

ва мутафаккирони баъдина

Дар таърихи рушди афкори озодандешӣ ва ислохотхоҳии низоми феодалии ҷомеадорӣ андешаҳои тамоили прогрессивидоштаи донишмандони маъруфе ба мисли Ж.Ж. Руссо ва А. Дониш таъсири амики худро дар ташаккули афкори маорифпарварона ва инқилобии мутафаккирони марҳилаҳои баъдинаи таърихӣ гузоштанд.

Файласуфи фаронсавӣ Огюст Конт дар бобати таъсири «Қарордоди иҷтимоӣ» мегӯяд: «Дар як марҳилаи муайяни таърихи башар рисолаи «Қарордоди иҷтимоӣ» онқадар шавқу шӯр ва эътиқодотеро барпо намуд, ки ба он сатҳ ҳатто Инчилу Қуръон нарасидаанд. Т. Карлейл ин китобро Инчили панҷум ё Инчили сонии Жан Жак номидааст» [86, с. 25; 202, с. 101; 203, с. 328].

Таъсири афкори Ж.Ж. Руссо дар инқилоби Фаронса аз он ҷиҳат муҳим аст, ки ба ормони инқилобчиёни фаронсавӣ сурати возеҳ ва рӯшане додааст: ҳокимияти миллӣ, озодӣ, баробарӣ, ин аст усули инқилоб, ин аст он се калимаи сеҳромезе, ки дар ҳама ҷо ва аз ҳама кас шунида мешуд. Мо намегӯем, ин ормон фақат таҳти таъсири ақидаҳои Жан Жак Руссо пайдо шудааст, лекин шакке нест, ки файласуфи фаронсавӣ на танҳо дар ошно сохтани мардум бо ин се усуле, ки хулосаи китоби «Қарордоди иҷтимоӣ» ва манбаи афкори инқилобӣ мебошад, кӯмаки шоёне кардааст, балки усули мазбурро ба сурати илтифоте дароварда, ки дар қалби миллатҳои зинда ҷой гирифтааст. Дар тақвияти ин адеша Едвар Квинт мегӯяд: «Руссо пешқаровули инқилоби Фаронса мебошад ва агар қойил шавем, ки як фард метавонад наҳзатеро мучассам созад, ин марди бузург инқилоби кабирро мучассам мекунад [86, с. 30].

Ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Жан Жак Руссо дар Олмон нисбат ба ҷойҳои дигар бештар паҳншуда мебошанд. Алберт Сорел дар ин маврид мегӯяд:

тарбияти олмониҳо эшонро водор мекунад то, афкори Жан Жак Руссоро бифаҳманд. Рухия ва эҳсосоти онҳо сабаб мешавад, ки «қарордоди иҷтимоиро» - ро биписанданд. Жан Жак Руссо дар ҳеҷ кучо заминаи ин қадар муносиб нагузоштааст ва низ дар ҷойи дигар мегӯяд: кишвари Олмон аз Иёлоти Муттаҳида ташкил ёфта буд... афкори қарордоди иҷтимоӣ давлатро мутамарказтар ва миллатро муттаҳидтар кард. Пайравони Жан Жак Руссо, ки дар Фаронса тарфдори инқилоб буданд, дар Олмон ислохталаб шуданд [86, с. 28-29].

Агар афкори Жан Жак Руссо дар таъсиси дастгоҳи сиёсӣ ва иҷтимоии Олмон даҳлат дошта бошад, ба воситаи ин аст, ки дар ташаккули ақидаҳои ду файласуфи бузург таъсир кардааст. Ин ду донишманд, ки нуфузашон аз тамоми манотиқи Олмон дар аввалҳои қарни нуздаҳум зиёд аст, Кант ва Фихте мебошанд.

Иммануэл Кант аз зумраи он файласуфоне аст, ки масъалаи меҳварии таълимоти ӯро инсон ва шинохти ӯ ташкил медиҳад. Яъне, инсон кист, барои чӣ ӯ офарида шудааст ва чӣ қореро бояд анҷом диҳад; муҳимтарин суолест, ки дар таълимоти ӯ ҷойдорад.

Дар ташаккули афкори фалсафии Кант таъсири хоса ғояҳои гуманистии Ж.Ж. Руссо зиёд ба мушоҳида мерасанд. Чунки Руссо бо тамоми неру даъват мекард, ки бояд ба шаъну шарафи инсонии оддӣ эҳтиром гузошт. Аз паси ӯ Кант низ ташвиқгари анъанавии гуманизм дар таърихи фарҳанги замони Нав муаррифӣ мешавад. Аммо Кант на танҳо пайравӣ ба идеяҳои Ж.Ж. Руссо карда, ҳамаи идеяҳои ӯро қабул мекунад, балки дар баъзе маврид идеяҳои ӯро мавриди таҳқиқ қарор дода, онҳоро танқид ва қабул намекунад.

Масалан, файласуф идеяи Ж.Ж. Руссоро дар бораи баргаштан ба ҳолати табиӣ ва дур шудан аз арзишҳои тамаддуниро рад карда, мароқ ба инсонии фарҳангӣ медиҳад. Барои донишманди олмонӣ И.Кант инсонии иҷтимоишуда аз ҳар ҷиҳат фарҳангӣ аст, зеро таҳти таъсири тағйиротҳои ҷомеа худро мутобиқ мекунад, зеҳнияти худро ташаккул медиҳад. Ба дарки ҳама гуна

ашёву падидаҳо ақлонӣ муносибат менамояд. Маҳз ин талошу кушишҳо, тамоилгирии афкор ва биниши ақллонӣ ўро аз инсони ба тамаддун вориднашуда чудо мекунад.

Умуман, чи тавре муҳаққиқи рус П.Г. Чижов низ тасдиқ мекунад, Кант мафҳумҳои тамаддун ва тамаддуни инсониро аз Ж.Ж. Руссо иқтибос карда, онҳоро нисбатан амиқ ва воқеӣ таҳқиқ мекунад. Аммо баъзе аз бемориҳо ва зиддиятҳои тамаддуно, ки Ж.Ж. Руссо ба ҳаёти инсон онҳоро хатарнок меҳисобад, ҷонибдорӣ менамояд. Бо вучуди ин, қайд мекунад, ки ин мушкилот хоси як тамаддун, як кишвар ва ё ҷомеа намебошанд. Онҳо характери умумибашарӣ дошта, кишварҳо дар якҷоягӣ роҳи ҳалли онҳоро пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, ақидаҳои И. Кант нисбат ба Ж.Ж. Руссо на характери ҳаёлпарастонаву, эҳсосӣ, балки илмӣ мебошанд [171, с. 92-95].

Баръакси идеяи баргашт ба ҳолати табиӣ инсонии Ж.Ж. Руссо Кант дар тадқиқоти худ дар бораи «Оғози эҳтимолии таърихи инсоният» собит мекунад, ки тамаддун ба дасти инсон воситаеро дод, ки инсон шавад. Чунки бе тамаддун ў аз ҳолати ҳайвонӣ, аз ваҳшоният берун шуда наметавонад. Инсон тавассути берун шудан аз ҳолати ҳайвонӣ, барқарор кардани тартиботи ҳаёт ва рафтори инсонӣ ба инсон табдил ёфт [193].

Аз ин рӯ, ба андешаи И. Кант, арзиши тамаддун дар он ифода меёбад, ки ба инсон омӯхт, то вобаста ба хоҳиш, талабот ва нияташ муносибат кунад ва ба эҳтироми якдигар расад. Ба ҷуз ин, тамаддуни инсонӣ қонуни дигар - қонуни мустаҳкам ва инкишоф додани одамиятро ба вучуд овард, ки он аз идеяҳои муҳими китоби «Танқиди хиради холис»-и Иммануэл Кант ба ҳисоб меравад.

Масъалаи асосии фалсафаи Кант ин масъалаи инсон, гуманизм, дӯст доштани инсон, мушавваҷӣ ба тақдири ў, кӯшиши инсорвор иҷро кардани амал ба ҳисоб меравад. Аммо барои Кант мароқ зоҳир карданро ба инсон маҳз Ж.Ж. Руссо бедор кард.

Таълимоти Ж.Ж. Руссо ба фалсафаи инсон бахшида шудааст, вале ақидаҳои ӯ системанок намебошанд. Фалсафаи Кант универсалӣ ва системанок мебошад. Муносибати Руссо ва Кант ба таърих антропологи мебошад: таърихро фардҳои алоҳида, гурӯҳи одамон ва ҳама насли инсонӣ ба ҳаракат медарорад. Рафти таърихро ҳамоҳангӣ ва баҳамтаъсирии ду омил: табиӣ ва фарҳангӣ, ки ҷузъҳои ҷудоинопазири моҳияти инсон мебошанд, муайян мекунад. Руссо ва Кант ба таври гуногун мазмуни онҳоро тавсиф мекунанд ва маълум мегардад, ки онҳо усулан аз ҳамдигар фарқ доранд.

Фалсафи Ж.Ж. Руссо ба ташаккули афкори интиқодии И. Кант таъсири бузурге расонида аст. Донишманди фаронсавии қарни бистум Делбос дар ин маврид мегӯяд: «Жан Жак Руссо дар бедор кардани И. Кант бештар аз Д. Юм даҳолат доштааст» [193].

Худи И. Кант ин далелро чунин тасдиқ мекунад: «Жан Жак Руссо маро ба сироти мустақим ҳидоят намуд. Ман кунҷковии худро сарфи мутолиа дар илмҳои сирфан назарӣ намуда будам. Ӯ ба ман ёд дод, ки бояд ҳар як таълифот тамоилгирии фалсафӣ дошта бошад ва ҳукуку уҳдадорихои инсонҳоро дифоъ намояд. Баъдан мазмун ва мундариҷаи асари маорифпарвар «Қарордоди иҷтимоӣ» дар фикри ӯ таъсир бардавоме доштааст. Ин мазмуну мундариҷа пояи бисёре аз фарзияҳои ахлоқӣ ва сиёсии ӯро ташкил медиҳанд. Тасаввур мекунам ҳеҷ кас бештар аз ӯ маънои қарордоди иҷтимоиро нафаҳмида ва ҳеҷ кас беш аз ӯ арзиши воқеии назариёти сиёсии Руссо дарк накардааст, қайд мекунад муҳаққиқи Эронӣ Гуломҳусайн Зиракзода [86, с. 31].

Агарчи афкори Фихте назар ба Кант камтар маъруф аст, вале шояд таъсири он ба сиёсати Олмон мустақимтар ва маҳсустар бошад. Ӯ низ сареҳан худро низ аз пайравони «қарордоди иҷтимоӣ» медонад ва натиҷаҳое, ки аз он мегирад аз нуқтаи назари демократӣ ба андозае ифротӣ аст, ки шояд Руссо ҳам зинда буд, онро намепазируфт. Фихте дар муқаддимаи китоби «Таҳқиқот барои тасҳеҳи қазовати мардум дар бораи инқилоби Фаронса» ба

мухолифин мегӯяд, ки эй касоне, ки мебинед тахаюлотӣ Руссо амалӣ мешавад ва маъхазҳои ӯро ҳилоф медонед, тақсири Руссо фақат ин аст, ки бо шумо зиёд мудоро кардааст. Фихте аз фарзияҳои «қарордоди иҷтимоӣ» бениҳоят зиёд тарафдорӣ мекунад ва бо афроди миллат ҳақ медиҳад, тамоми қарордодҳоеро, ки қаблан бастаанд, рад намоянд ва ҳатто аз ҷомеаи худ ҷудо шуда, давлати ҷудогонае ташкил диҳанд [86, с. 31].

В.И. Гере аввалин мутахассисе аст, ки концепсия ва идеяҳои Руссо ро мавриди омӯзиш қарор дод. Аз назари В.И. Гере мафҳуми марказии концепсияи мустақилияти халқи маорифпарвар ибораи «иродаи умумӣ» мебошад. Аммо «иродаи умумӣ» мафҳуми ихтилофнок буда, зиддияти асосӣ дар мафҳуми иродаи умумӣ - ин ихтилоф байни этатизм ва анархизм мебошад [133, с. 350-353].

Иродаи халқ аз диди Руссо, чи тавре Гере қайд мекунад, ин иродаи табақаи поёнии аҳоли, кӯшиши татбиқи он дар ҳаёт дар солҳои инқилоби Фаронса, ки натиҷаҳои манфӣ зишт, мусоидат кард. Барои Гере таҷассумкунандаи иродаи халқ подшоҳ мебошад.

Инчунин, дар тафовут аз дигар намояндагони тарбияи озод М. Монтессори дар таълифоти худ дар бораи фалсафаи кӯдакӣ мароқ зоҳир кардааст. Ӯ қайд мекунад, ки ба кӯдакон омӯзонидани асрори табиат муҳим аст. Кӯдакон дигаранд – онҳое нестанд, ки калонсолон нисбатан фикр мекунанд. Ба онҳо бояд фазои озод, фаъолияти озодро созгор намоем. Зеро бузургсолон табиати дигар доранд. Онҳо ақлонӣ ва бомақсадона масъалаҳоро ҳал мекунанд. Муҳитро барои ҳаётгузаронии худ мутобиқ менамоянд. Аммо кӯдакон дар муҳити созгоркардаи бузургсолон зиндагӣ мекунанд ва қувваи идроки онҳо ташаккулёфта намебошад [69, с. 14].

М. Монтессори идеяҳои Ж.Ж. Руссо ро такмил дода, барои худинкишофдиҳии озоди шахсият пешниҳод мекунад, ки ба кӯдакон зӯрӣ қардан ҷои нест. Онҳоро дар рӯҳияи рушди қобилият, озодии интиҳоб, ва интиҳоби шуғл тарбия бояд намуд.

Омӯзиши ғояҳои Ж.Ж. Руссо дар Россия аз солҳои 80-уми асри XIX шуруъ шуданд. Аз ин рӯ, таъсири онҳо дар ташаккули афкори мутафаккирони давраи то Шӯравӣ, Шӯравӣ ва пасошӯравии Россия бузург аст [138, с. 345-353]. Тавре педагогҳои рус Константинов Н.А. ва ҳаммуаллифонаш менависанд, ҳанӯз дар асри XVIII асарҳои баъзе аз мутафаккиронҳои педагогҳои аврупоӣ, аз ҷумла Ж.Ж. Руссо ба забони русӣ тарҷума шуда, дар байни хонандагон ва омма маълум ҳудудро пайдо карда истода буданд. Масалан, дар китоби мазкур омадааст: “Дар давоми нимаи дуюми асри XVIII дар назди Университет бисёр ҷамъиятҳои гуногуни адабӣ ва илмӣ кор мекард... Дар фаъолияти матбааи назди Университети Москва ва ҷамъиятҳои адабӣ тарҷумаи беҳтарин асарҳои педагогии хориҷӣ ҷойи калонро ишғол мекард. Чунончӣ, ба забони русӣ китоби дарсии Коменский “Олами ашӯҳои ҳисшаванда дар суратҳо” ва дигар асарҳои вай, рисолаи Локк “Фикрҳо дар бораи тарбия”, китоби Руссо “Эмил, ё ки дар бораи тарбия”... тарҷума шуда буданд” [55, с. 192].

Аз мутолиаи китоби дарсии Константинов Н.А. “Таърихи педагогика” хонанда ба хубӣ дарк менамояд, ки аз асри XVIII сар карда, дар Россия педагоге ё донишманде нест, ки бо донишмандони аврупоӣ, аз ҷумла Ж.Ж. Руссо саруқор надошта бошад ва осори ӯро маълум истифода қарор надода бошад. Албатта, дар китоби Константинов ва ҳаммуаллифонаш кӯшиш ба ҳарч дода мешавад, ки аз ҷониби маорифпарварону донишмандони рус аз Ломоносов М.В сар карда, то Радишев А.Н., Гертсен А.И. ва дигарон ба таълимоти педагогону донишмандони аврупоӣ айб ёбанд ва ҳамаи онҳоро ислоҳ намоянд. Вале ба ин нигоҳ нақарда маълум аст, ки маорифпарварии рус, маҳз зерин таъсири донишмандони аврупоӣ ба вучуд омадааст. Танқид кардани олимони аврупоӣ дар заминаи идеологияи Шӯравӣ авҷ гирифта бошад ҳам, вале дар ҳамаи китоб то кадом андоза нақш доштани олимони аврупоӣ дар омода намудани мутахассисону донишмандони рус дар асри XVIII бараъло маълум мегардад. Чунончӣ: “Соли 1725, пас аз ғавти

Петри 1 дар Петербург Академияи фанҳо кушода шуд. Вале ханӯз дар айёми зинда будани ӯ, соли 1724 устави академия нашр гардида, аз Европаи Ғарбӣ олимони бузург таклиф шуда буданд... олимони хориҷӣ мебоист олимони мутахассисони русро тайёр менамуданд... Дар Академия олимони бузурги хориҷӣ (Эйлер, бародарон Бернуллҳо, Гмелин, Паллас ва дигарҳо) ва одамони рус (на “одамони рус”, балки “олимони рус”, шояд хатои техникии шуда бошад. – С.С.), ки акнун имконияти худро дар соҳаҳои тадқиқоти илмӣ нишон медидагӣ шуданд якҷоя кор мекарданд” [55, с. 192].

Хусусан, идеяҳои ӯ дар бораи тарбияи озод, мустақилияти халқ таъсири муайяне ба рушди афкори педагогии мутафаккирони рус гузоштааст. Аммо концепсияи мустақилияти халқи маорифпарвар ихтилофнок мебошад. Аз як тараф, Руссо аз манфиатҳои шахсӣ канора ҷуста, озодии ӯро талаб мекунад. Аз тарафи дигар, барои Руссо ғазилати шахрванд метавонад танҳо таҳти фишори ҳисси табиӣ ба вуҷуд ояд. Бинобар ин, ӯ иҷрои шароити зеринро талаб мекунад: «Пурра бегонашавии инсон аз аъзогии ассотсиатсияҳо бо ҳамаи ҳуқуқҳои он ба манфиати умумӣ» [88, с. 161].

Руссо «иродаи умумӣ», ки воқеан манфиатҳои халқро ифода мекунад ва «иродаи ҳама», ки ба манфиатҳои тӯдаи алоҳида дахл дорад, фарқ мекунад. Асоси қонунро иродаи умумии халқ ташкил медиҳад.

Масъалаи иродаи халқро ба таври муфассал дар қорҳои худ намоёндаи дигари афкори консервативӣ Л.А. Тихомиров баррасӣ кардааст. Ба ақидаи ӯ, он чи ки иродаи халқ номида мешавад, танҳо иродаи ҳама мебошад, хоҳиши тӯдаи одамонро ифода мекунад, ки наметавонад ақидаи устувор ва тақмилифта бошад. Инчунин, ба андешаи Ж.Ж. Руссо, дар бораи он ки мустақилият тақсимнопазир аст, ҳукмронии мутлақ ҳокимияти болоӣ аст, мувофиқ мебошад [103, с. 26].

А.С. Алексеев бошад, бори аввал қайдаҳои ҳомакии асари «Шартномаи ҷамъиятӣ»-ро ба нашр расонид. Агар файласуфони рус В.А. Кожевников, ва Н. Котляревский агар ақидаҳои фалсафии морифпарварро пажӯҳиш карда

бошанд, андешаҳои ӯ дар бораи дин аз тарафи муҳаққиқон С. Котляревский ва А.Г. Пулфиус мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. М.Н. Розанов Руссоро ҳамчун нависанда муаррифӣ карда, Н. Бахтин бошад, таваҷҷуҳи хоса ба таҳқиқи ақидаҳои педагогии маорифпарвар додааст. Дар тадқиқотҳои Г.В. Плеханов Руссо ҳамчун пешгузаштагони фаҳмиши материалистии таърих муаррифӣ мегардад.

Л.Н. Толстой принципҳои педагогикаро коркард карда, дар партави идеяҳои Ж.Ж. Руссо озодии кӯдакро принципи нав эътироф менамояд. Дар ин замина қайд мекунад, ки таҳсилот ин талаботи ҳамаи инсонҳо аст, яъне таҳсилот метавонад танҳо дар шакли қонеъ кардани талабот ба роҳ монда шавад. Он бояд маҷбурӣ сурат нагирад. Дар робита бо ин менависад, ки мактабҳои муосир на танҳо ба хоҳири он таъсис ёфтаанд, ки барои хонанда мутобиқ бошанд, балки ба хоҳири он аст, ки ба омӯзгорон мусоид бошад, то таълим диҳанд. Мактаб барои кӯдакон бояд сохта шавад ва ба онҳо ҷиҳати рушди озодӣ кӯмак расонад.

Озодии таҳсилот ва тарбия барои Л.Н. Толстой ин принципи ғносеологӣ ва ахлоқӣ аст, ки аз дохили фаъолияти маърифатӣ паدید омада, дар амалияи таълим татбиқ карда мешавад ва муносибати гуманистиро нисбат ба хонанда талаб мекунад. Маърифат метавонад танҳо озод бошад. Бе ин унсурҳои педагогикаи анъанавӣ: фаъолнокӣ, худфаъолиятӣ, давомнокӣ, низомнокӣ мазмун ва моҳияти худро гум мекунанд. Донишҳои ҷамъбастиро наметавон ба осонӣ интиқол дод, вобаста ба хоҳиш ба дӯши хонанда бор намуд. Хонанда бояд нерӯи худро истифода барад, фаъолияти мустақилона ва маърифатии худро нишон диҳад ва иродаи озоди худро роҳбарӣ намояд.

Ақидаҳои Л.Н. Толстой на танҳо барои рушди афкори педагогии рус, балки ташаккули ақидаҳои намояндагони тарбияи озод нақши худро гузоштанд. Хусусан, табиб, психолог ва файласуф М. Монтессори (1870-1952) яке аз намояндагони машҳури тарбияи озод ба таълифоти Ж.Ж. Руссо ва Л.Н. Толстой таваҷҷуҳ зоҳир кардааст. Фаъолияти озоди кӯдак моҳияти

концепсияи М. Монтессориро ташкил дода, барои ӯ озодӣ ин аз як тараф, озодии биологӣ (афзоиши озодӣ, рушди кӯдак), аз тарафи дигар, озодии интиҳоб мебошад. Дар ҳолати аввал кӯдак ҳамчун мавҷуде аст, ки рӯҳ ва ҷисми ӯ тавассути набзи дохилӣ ташаккул меёбад. Озодии интиҳоб, ба андешаи ӯ, эътимоднокиро вусъат медиҳад.

Ҳамин тавр, агар таълимоти мутафаккирони мобаъди Руссоро варақгардон намоем, таъсири ақидаҳои маорифпарварро дар ҳар самт, хоҳ сиёсат, хоҳ тарбияи кӯдак ва хоҳ ахлоқ ва ғайра пайдо карда метавонем. Вале Аҳмади Дониш ҳам, ки маорифпарвар буда, андешаҳояш дар бисёр маврид ба андешаҳои Руссо созгоранд, ҳаргиз таҳти таъсири Руссо қарор нагирифта буд. Зеро осори Руссо дар замони Дониш ҳанӯз ба забони тоҷикӣ ё форсӣ тарҷума нашуда буданд. Дониш русию фаронсавиро намедонист, ки аз он истифода намояд. Вале новобаста аз ин, шароити иҷтимоии Аморати Бухоро ва равандҳои маорифпарварии дар Россия амалкунанда ба ташаккулу тақомули афкори Дониш ончунон таъсир расонидаанд, ки вай дар бештари маврид роҳи ҳалли масъалаҳоро ба мисли Руссо пешниҳод намуда, ба рушди афкори маорифпарваронаи мардумони Осиёи Миёнаи давраи амирӣ таъсир расонидааст.

Дар Осиёи Марказӣ ва минҷумла дар қаламрави Тоҷикистони кунунӣ мутафаккирони аврупоӣ, аз ҷумла Ж.Ж. Руссоро донишмандону олимони тоҷик пас аз барқарор шудани Ҳукумати Шӯравӣ ба воситаи китобҳои дарсӣю илмӣ олимони рус шинохтанд. Ҳарчанд ки дар давраи охири мавҷудияти Аморати Бухоро маорифпарварону ҷавонбухориёни тоҷик ба фарҳанги кишварҳои аврупоӣ таваҷҷуҳ зоҳир мекарданд. Аз байни онҳо дар ибтидои асри XX донишмандоне чун Мирзо Сирочи Ҳаким, Ҳочихусайни Кангуртӣ, Пайрав Сулаймонӣ ё ба Фаронса ва дигар кишварҳои Аврупои Ғарбӣ сафар карда буданд ё бо онҳо дар робита қарор доштанд. Хусусан Мирзо Сироҷ дар хусуси илму фарҳанги пешрафтаи олами Ғарб маълумотҳои ҷолиб пешкаш кардааст. Аммо маорифпарварони мо бо вучуди

ин, дар хусуси донишмандони аврупоӣ маълумоти хеле кам доштанд. Мо қабл аз Инқилоби Бухоро ҳанӯз маорифпарваре надорем, ки дар хусуси маорифпарварон ва донишмандони аврупоӣ маълумот диҳад. Аҳмади Дониш, Мирзо Сироч ва дигарон дар хусуси рушди илму фарҳанг дар Аврупо суҳанронанд ҳам, вале дақиқан номи ин ё он донишманди ғарибро мисол наовардаанд. Сабаби донишмандони хориҷиро надониستاني онҳо дар он аст, ки ҳарчанд онҳо ба Россия ва ё дигар кишварҳои Аврупо сафар карда, шохиди рушду тараққиёти шаҳру кишварҳо мегардиданд, вале бо сабаби надониستاني забонҳои хориҷӣ онҳо бо донишмандони донишгоҳҳо ва марказҳои илмӣ ягон робита надоштанд. Онҳо бештар ба чизҳои моддӣ бо чашми сар дидашон баҳо медоданд ва ҳулоса мебароварданд.

Тавре қаблан зикр гардид, шинохти донишмандону олимони аврупоӣ, аз ҷумла Ж.Ж. Руссо дар Осиёи Марказӣ, хусусан дар Тоҷикистон пас аз барқароршавии соҳти Шӯравӣ ба роҳ монда шуд. Аз солҳои 30-юми асри XX олимони забардасти аврупоӣ ба воситаи китобҳои дарсии ба забони русӣ таҳиягардида ва баъдан китобҳои дарсии тарҷумашуда аз русӣ ба тоҷикӣ вориди ҷомеаи Тоҷикистон гардиданд. Минбаъд олимону муҳаққиқони тоҷик дар рисолаҳои илмӣ худ аз онҳо иқтибос оварданро шуруъ карданд. Аз олимони тоҷик, ки дар хусуси Ж.Ж. Руссо бори нахуст маълумот додаанд ва ё дар асарҳояшон номи вай зикр гардидааст, пеш аз ҳама педагогҳо мебошанд. Масалан, педагоги тоҷик М. Орифӣ дар китоби худ “Аз таърихи афкори педагогии халқи тоҷик” (Душанбе, 1962) аз Ж.Ж. Руссо ёд карда, андешаҳои номбурдари ба афкори педагогии Саъдии Шерозӣ қиёс кардааст.

Баъдан муҳаққиқони соҳаи илмҳои фалсафа дар асарҳои худ аз Ж.Ж. Руссо ёд кардаанд. Дар замони соҳибистиклолии Тоҷикистон, ҳам муҳаққиқони соҳаи илмҳои фалсафа, ҷомеашиносӣ, сиёсатшиносӣ ва ҳам илмҳои педагогика ҳангоми таҳқиқот бурдан доир ба афкори Ж.Ж. Руссо таъя мекунанд. Аз осори Ж.Ж. Руссо муҳаққиқони тоҷик имрӯз ҳам аз тарҷумаҳои русӣ, форсӣ, англисӣ ва ҳам аз забони асл истифода мебаранд.

Бояд зикр намуд, ки солҳои охир яке аз асарҳои муҳими Ж.Ж. Руссо “Эмил ва ё дар бораи тарбия” ба забони тоҷикӣ тарҷума ва нашр шуд. Ҳамаи ин тадриҷан боис бар он гардид, ки дар байни аҳли зиёи Тоҷикистон таваҷҷуҳ тайи солҳои охир ба осори Ж.Ж. Руссо зиёд гардад ва муҳаққиқони ҷавон ба вай мароқ зоҳир намоянд.

Агар Аҳмади Дониш дар «Рисолаи таърихӣ»-и худ вазъи сиёсии аморати Бухоро ва усули идоракунии амирони манғитияро ошкоро ва рӯйирост мавриди танқид қарор дода, ислоҳоти тамоми сохторҳои ҷомеаро талаб карда бошад, дар рисолаи сиёсӣ, ё худ «Рисола дар назми тамаддун ва таовун», фаслҳои алоҳидаи асари арзишманди «Наводир-ул-вақоеъ» тавсияву пешниҳодҳои худро ба амирон ва амалдорони дарбор дар бораи сифатҳои сарвари сиёсӣ, тарзи идора кардани давлат, тартиби ҷо ба ҷо кардани амалдорони дарбор, таъсиси парлумон ва тавассути машварат ҳаллу фасл кардани масъалаҳои марбут ба рушди ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодии кишвар, масъалаҳои марбут ба рушди илму маориф, таъсиси артиш ҷиҳати ҳимоя кардани амнияти суботи ҷомеа ва ғайраро пешниҳод мекунад. Ба он хотир, ки дар идораи сиёсии аморати Бухоро идеяҳои таҳаввулотӣ ҷиддиро ба вуҷуд оварда, ба ислоҳот роҳ кушоянд.

Аммо идеяҳои оқилонаро созандаи ӯ аз тарафи амиру амалдорон мавриди истифода қарор нагиририфтанд ва ҷомеаи амирӣ ба як кишвари ақибмонда ва дур аз тамаддуни башарӣ табдил ёфт. Дар ин маврид маорифпарвар рисолаи таърихӣ худро бо чунин ҷумлаҳо ҷамъбаст карда менависад, ки ояндагон мебинанд, ки ин молу мулки тариқи зулм ба даст овардаи амирони манғиятия рӯзе мерасаду ба ҳудашон насиб накарда, ба дасти дигар қудратмандон мегузаранд. Онҳо тарки аморат мекунанд, фирорӣ мешаванд ва номашон дар таърих ба бадӣ мемонад... [41, с. 96].

Ё аз амалӣ нагардидани тавсияву пешниҳодҳои худ аз ҷониби амирону амалдорони идораи давлатии хонадони манғития изҳори норозигӣ карда, зикр мекунад, ки афсӯс, ки дар ин аср гӯши шунаво ва дидаи бинодошта

намебошад, то идеяҳои маро барои пешрафти ҷамъият истифода барад. Он чӣ ки навиштам худ меҳонаму худ мегириям ва дигар илоҷе бароям нест... [41, с. 97].

Бо вуҷуди он ки афкори прогрессивӣ ва тавсияҳои созандаи Аҳмади Дониш барои ба кишвари рушдкарда табдил додани аморати Бухоро пазируфта нашуданд, вале тавсияҳои ӯ аз ҷониби аҳли илму фарҳанг, афроди рӯшанфикри ҷомеа дастгирии худро пайдо карданд, ки дар натиҷа мактаби фикрии маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна доманаи худро васеъ карда, аҳли рӯшанбинии кишварро сарҷамъ гардонид. Бахусус, андешаҳои маорифпарваронаи ӯ дастгирии ҷамъаҷонибаро аз тарафи ҷамасрон ва ҷамназарони маорифпарвар Возеҳ, А. Савдо, Ш. Шоҳин, Ҳайрат, С.А. Сиддиқӣ (Аҷзӣ), Т. Асирӣ, С. Айнӣ, А. Мунзим ва ғайра пайдо карданд.

Возеҳ ҷаммаслаки Аҳмади Дониш буда, дониши ибтидоиро аз мадраса гирифтааст. Ӯ низ ба мисли ҷамасри худ берун аз барномаи таълимии мадраса ба таври мустақилона илмҳои замонавӣ, аз ҷумла тибб, нучум, ҷандаса, таърих ва ғайраро меомӯзад, инчунин шеърнависӣ мекард.

Яъне, ӯ дар тафовут аз Аҳмади Дониш вазъи ногувори зиндагӣ, муносибати дурушту дағалонаи амалдоронро нисбат ба раият, тарзи ноодилона ҷо ба ҷо гузоштани маъмуриро бар маснадҳои давлатӣ, тавсияву пешниҳодҳои худро дар бораи баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагӣ ва тараққии кишвар тавассути шеър баён мекард. Ӯ дар байни аҳли рӯшанфикри Бухорои амирӣ ҷамчун шоири соҳибсалиқа шуҳрат ёфта, овозааш то ба амир Музаффар мерасад. Амир ӯро ба дарбор кашида, ба хидмати худ мегузорад. Вале низоми идоракунӣ, ҷирсу тамаъҷӯии рӯҳониёну амалдорони дарбор ба ӯ имконият намедод, ки ӯ чун Аҳмади Дониш ақидаҳои худро дар бораи беҳтар кардани усули идоракунӣ ва рушду нумӯи кишвар ба амир пешниҳод кунад. Аз ин вазъи ногувор изҳори нигаронӣ карда, муҳити дарборро ба зиндон ва сабаби ба хидмати дарбор афтоданаширо дар истеъдоди фитрии шоирӣ ва фазлу камоли худ медонад.

Масалан:

Чу Юсуф ба зиндонам аз бегуноҳӣ,
Гуноҳам ҳамин, ҳусни афзол дорам [74, с. 10].

Вазъи ногувори зиндагӣ, таҳдиду шиканҷаҳо аз ҷониби амалдорони идораи давлатӣ ўро маҷбур месозанд, ки тарки дарбор кунад ва берун аз он ҳаёти осудаҳолона гузаронад. Танҳо баъди ғавти амир Музаффар бо дастгирии дўстон барояш имконият даст медиҳад, ки Бухороро тарк карда, ба кишвари Ҳиҷоз равад.

Тайи сафар аз шаҳрҳои Марв, Боку, Тифлис, Батумӣ, Истамбул, Кўфа, Бағдод ва ғайра дидан карда, аз наздик ба хунари шаҳрсозӣ, пешравии илмиву техникӣ, дастовардҳои фарҳангӣ шинос мешавад. Дар натиҷа, ӯ чун Аҳмади Дониш баъди бозгашт ва Ватан ворид кардани ислоҳоти ҷиддиро дар сохтори сиёсии аморат талаб карда, асари «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» ва ё «Ғариб-ул-хабар фи-аҷоиб-ис-сафар»-и худро таълиф мекунад.

Дар асари мазкур ба мисли «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш муаллиф таассуроти худро дар бораи бозёфтҳои моддию маънавии шаҳрҳои сафаркарда тасвир карда, сабаби расидан ба муваффақиятро дар низоми одилонаи идоракунӣ, дуруст ҷо ба ҷо гузори мутахассисон ба соҳаҳои ғаволият, риояи баробарии иҷтимоӣ ва ба меҳнати самарабахш сафарбар кардани раият мебинад. Дар муқоиса бо ин кишварҳо қайд мекунад, ки дар Бухоро низ обу замин ва боигарии табиӣ фаровонанд. Оқилона истифода бурдан ва коркард кардани онҳо боиси тараққӣ додани кишвар ва беҳтар намудани сатҳи некӯахлоқии мардум мегардад. Мутаассифона, самарабахш истифода набурдани нерӯи зеҳнӣ Бухороро ба кишвари ақибмонда табдил додааст.

Возеҳ дар тўли сафарҳои худ ба соҳаи кишоварзӣ, боғу тоқпарварӣ ва усулҳои обёрии замин, ки аз масъалаҳои барномаи ислоҳоти иҷтимоӣ-иқтисодии Аҳмади Дониш буданд, бештар таваҷҷуҳ зоҳир менамояд. Дар ин

маврид менависад, ки дар кишваре, ки обҳои чорӣ ва чашмаҳо фаровонанд шаҳрҳо обод ва раият осудаҳолона зиндагӣ доранд. Зироату меваҳо низ фаровон ва мардум бо ҳама намуди эҳтиёҷоти ниёзи аввал таъминанд.

Масалан, дар бораи тавсифи шаҳри Тифлис, ки он чашмаву обҳои фаровон дорад таваҷҷуҳ дода, менависад, ки шаҳр бисёр ҳам зебо ва пур аз дарахту боғот аст. Ҳавояш тоза ва фарҳабахш мебошад [74, с. 19].

Бо ин тавсиф гуфтани мешавад, ки Бухоро ҳам шаҳри зебо буд, аз канораш рудхонаҳо мегузаштанд, аммо аз бетафовутии амирон ва амалдорони дарбор ба як шаҳри қафомонда, ва зулматистон мубаддал шудааст. Бояд дар низоми давлатдорӣ ислоҳот чорӣ карда шуда, кишвар ободу шаҳр зебо гардонида шавад.

Дар ҷойи дигари асар аз санъати баланди коркард ва истифодабарии об ва усулҳои обёрикунии шаҳри Истамбул, ки барои Возеҳ ҷаҳони навро боз мекунад, ишораҳо карда, дар ин маврид менависад, ки Истамбул шаҳрест азим ва васеъ... ва денгизи мазкур ба васоити он мегузарад ва оби он шӯр аст, ки ҳаргиз имкони хӯрдан надорад, аммо оби нӯшокии эшон дар дах фарсахи шаҳр оварда, аз зери замин ҷӯйҳо кандаанд. Обро тавассути онҳо ба шаҳр чорӣ намудаанд. Инчунин, дар хиёбону кӯчаҳо аз он ҷӯйҳо милҳо ва даҳанаи шерҳо сохта, барои бо об таъмин кардани аҳоли ва зебо гардонидани шаҳр корҳои начиб анҷом додаанд, ки ҳар як сайёхро мутаҳаййир мегардонанд. Яъне ин вазъ ба мардум имконият додааст, ки аз онҳо об гирифта, дар ваҷҳи маишати худ сарф намоянд. Бар заммин ин барои захира кардани об бо ҳунари воло ҳавзанборҳо мураттаб сохтаанд, ки аз оби борон пур мешаванд ва дар вақти зарурат мардум аз онҳо истифода мебаранд [74, с. 21].

Пештар аз Возеҳ Аҳмади Дониш баррасии ин масъаларо дар низоми шаҳрсозӣ, таъмини мардум бо оби нӯшокӣ ва рушди кишоварзию боғу тоқпарварӣ дар аморати Бухоро муҳим шуморида, барои намуна як мусоҳибаи расули Ҳиндро мисол оварда, зикр дошта буд, ки «Бухоро фи

нафсиҳӣ баҳру чашма дорад? - Гуфтанд: «На». - Гуфт: «Пас оби он аз кучост?». - Гуфтанд: «Аз Самарқанд». - Гуфт: «Самарқанд аз кист?». - Гуфтанд: «Аз мо». - Гуфт: «Фаразан, Самарқанд аз шумо набошад». - Гуфтанд: «Ин маънӣ мутасаввир нест, ки Самарқанду Бухоро гӯи як шаҳранд. Ҳуцифато маъан ва ҳукирато маъан. Ва ин ду шаҳр аз ҳамдигар мунфақ нестанд». - Гуфт: «Агар ин чунин аст, дуруст аст. Ва илло ин шаҳр дар канори Омуя боист ё аз Омуя об бояд кашид, то ки иморату зироатро эътимоде бошад» [39, с. 132].

Бо овардани ин мисол Аҳмади Дониш на танҳо ба Бухоро тавассути кандани канал аз рӯдхонаи Омуя овардани обро муҳим мешуморад, балки назди амиру амалдорони дарбор зиракӣ, доноӣ ва ҳушёрӣ як расулро аз кишвари Ҳиндро нишон медиҳад, ки обро барои зебоии шаҳр ва ободии он муҳим мешуморид.

Возеҳ низ пешниҳоди Аҳмади Донишро дар бораи кандани канал ва ба Бухоро овардани оби чорӣ саривактӣ шуморида ба амирон тавсия медиҳад, то шаҳр ва аҳоли бо оби нӯшокӣ ва об барои зироат таъмин карда шавад, аммо суде ба бор наовард.

Ба ғайр аз ҳалли масъалаи об коркард ва самаранок истифода бурдани боигариҳои табиӣ ва захираҳои зеризаминӣ дар таълимоти Аҳмади Дониш аз масъалаҳои муҳими рушди ҳаёти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба ҳисоб мерафтанд. Возеҳ низ ба ин масъала таваччуҳ карда, коркард ва истифодаи боигариҳои табиӣ ва захираҳои зеризаминиро дар аморати Бухоро омили муҳими тараққиӣ кишвар ва рушди устувори ҳаёти иқтисодӣ мешуморад.

Дигар масъалае, ки Возеҳ таҳти таъсири Аҳмади Дониш амалишавии онро аморати Бухоро мавриди ташвиқ қарор дод, ин ворид кардани тағйирот дар низоми таълиму тарбия ба ҳисоб мерафт. Бинобар ин, вобаста ба пешрафти тамаддуни башарӣ пешниҳод мекунад, ки дар мактабу мадрасаҳои Бухоро дар баробари илмҳои динӣ омӯзиши фанҳои характери дунявидошта: нучум, физика, чуғрофия, математика ва ғайра таълим дода шаванд.

Абдулқодири Савдо ва Шамсиддин Шоҳин низ ҳаммаслақони Аҳмади Дониш ба ҳисоб мерафтанд. Дар ташаккули ҷаҳонбинии онҳо низ ақидаҳои Аҳмади Дониш ва асарҳои арзишманди таълифкардааш таъсири амиқ расониданд. Чунки онҳо низ муборизони роҳи ҳақиқат, таъмини адолат ва баробари иҷтимоӣ ба ҳисоб рафта, ба фарҳанги башарӣ ҳамқадам будани Бухорои амириро ташвиқ мекарданд. Ба андешаи ин ду мутафаккир ҳам аморати Бухоро ҳамон вақт ба мулки пешрафта мубаддал карда мешавад, ки агар мардуми он босавод шаванд, аз илмҳои дунявӣ сабақ андӯзанд, фарҳанги дигар кишварҳоро аз худ кунанд, аз идеология ва шуури тақлидии динӣ худро раҳо намоянд.

Масалан, Шамсиддин Шоҳин агар дар асари «Лайлӣ ва Мачнун»-и худ ҳуқуқу озодии занро дар муҳити ҷомеаи феодалии аморати Бухоро тарғиб менамояд. Дар асари дигари худ «Бадоеъ-ус-саноеъ» [178, с. 41-68] дар бораи назму тартиби идораи сиёсии аморати Бухоро маълумот дода, камбудии ҷойдоштаро нисбат ба тарзи ҷо ба ҷо гузориши кадрҳо, низомии таълиму тарбия, муносибати амалдорон ва маъмуриини воҳидҳои сохтории гуногунро дар шаҳру минтақаҳо мавриди интиқод қарор дода, тавсияву пешниҳодҳои худро ҷиҳати рушди кишвар ироа медорад.

Мирзо Сирочи Ҳаким ва Ҳайрат низ аз намояндагони насли якуми маорифпарварӣ, ҳамназарони Аҳмади Дониш, ба ҳисоб мерафтанд. Онҳо низ чун Аҳмади Дониш сабаби ақибмонии кишварро дар тартибу низомии идораи давлатии амирӣ, камсаводӣ, бетачрибагӣ ва нафъпарастии амалдорон медиданд.

Аз ҷумла маорифпарвар Мирзо Сирочи Ҳаким дар асари аз натоиҷи сафарҳои худ бо номи «Тухафи аҳли Бухоро» [67], таҳиякардааш ошкоро ва беҳарос аз зебогиҳо, дастовардҳо, муваффақиятҳои кишварҳои пешрафтаи Аврупо тавсиф карда, мутмаин мешавад, ки ин бозёфтҳои маҳсули дастрасии инсонҳо мебошанд. Онҳо тавонистанд бо ақли расо ва зеҳни ҳеш ихтиёркор созанда шуда, кишвари хешро обод гардонанд. Вале дар баробари ин аз

мушоҳидаҳо иллатҳои қафомондагии аморати Бухоро дар муқоиса бо шаҳрҳои тараққикардаи Аврупо асоснок карда, пешорӯи амирону амалдорони давлатӣ мегузорад, то онҳо аз паси ислоҳи ин камбудиҳо шаванд. Мутаасифона, ғояҳои ӯ низ татбиқи худро намеёбанд. Бо вучуди ин, ӯ барномаи ислохотхоҳии Аҳмади Донишро тақвият бахшида, саҳми назаррасро дар ояндаи рушди афкори озодфикрии мардуми тоҷик гузошт.

Барномаи ислоҳоти иҷтимоии маорифпарвари дигари тоҷик, ҳаммаслаки Аҳмади Дониш мутафаккири маъруф Ҳайратро низ интиқоди амалҳои зишт ва ғайришаръии рӯҳониёни ҷоҳпарасту таассубгаро ташкил медиҳад. Ӯ низ ба монанди озодфикрони замон барои ба кишвари пешрафта табдил додани аморати Бухоро аз ҷумла, таблиғи арзишҳои фарҳанги башарӣ ва шиносоии мардумро бо фарҳанги пешрафтаи рус ташвиқ мекунад. Ин шаклгирии афкори маорифпарвар бо андешаҳои Аҳмади Дониш, ки аз ҷиҳати ғоявӣ ҷамоҳанганд, гувоҳӣ медиҳанд, шахси озодфикру ғамхори миллат будани Ҳайратро инъикос медорад.

Тошхӯча Асирӣ ҳарчанд худро шогирди Аҳмади Дониш намехисобад, аммо масъалаҳое, ки дар барномаи иҷтимоӣ-сиёсии ӯ марбут ба танқиди назму тартиби идораи сиёсии аморати Бухоро, ташвиқи омӯзиши илмҳои замонавӣ, аз ҷумла забони русӣ, наздик шудан ба фарҳанги пешрафтаи рус, нишон додани роҳи усулҳои рушди кишвар, баланд бардоштани сатҳи сифати зиндагии мардум, тавассути технологияи нав ба роҳ мондани коркарди замин ва кишти анвоъи тухмӣ, ҷорӣ кардани системаи нави обёрии мазорё, коркарди боигарии табиӣ ва ғайра мебошанд, бо тавсияҳои Аҳмади Дониш пурра айният доранд.

Саид Аҳмад Сиддиқӣ, маъруф бо таҳаллуси Аҷзӣ аз зумраи он рӯшанфикроне буд, ки ақидаҳои Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори ислохотталабии ӯ нақши бориз гузоштаанд. Андешаҳои Аҷзӣ тамоили ислохотхоҳӣ дошта, мекушид бо тавсия ва идеяҳои худ дар сохтори сиёсии аморати Бухоро дигаргунӣ ворид намояд, муносибатҳои байни амалдоронро

бо раият тағйир диҳад, дар мазмун ва мундариҷаи барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо тағйирот ворид намояд, омӯзиши илмҳои табиӣ-риёзӣ ва дақиқу техниро барои толибилмон ҳатмӣ гардонад ва ғайра. Асарҳое, ки дар онҳо маорифпарвар афкори пешқадамонаи худро инъикос доштааст «Анҷумани арвоҳ», «Мирёти ибрат», «Ганҷинаи ҳикмат», «Нури маърифат» ва «Сӯхбати фоҷиавор» ба ҳисоб мераванд.

Дар хусуси таъсири ақидаҳои Дониш ба маорифпарварони минбаъда донишманди тоҷик М. Шакурӣ чунин нигоштааст: «Дар солҳои ҳаштодуми садаи нуздаҳум ақидаҳои маорифпарварии Аҳмад-Маҳдуми Дониш диққати ҳама равшанфикрони пешқадами Бухоро ба сӯи худ кашида буд. Номи Аҳмади Дониш дар маҳфили адабии Садри Зиё эътибори бузург дошт» [118, с. 13].

Дар ҳамин асар донишманди тоҷик идома медиҳад: «Соли 1898 ё 1899 Садри Зиё як нусхаи китоби Аҳмад Маҳдуми Дониш «Наводир-ул-вақоеъ»-ро ба даст овард, ки ба қалами муаллиф китобат шуда буд. Садри Зиё рӯнависи пинҳонии онро ба шоири ҷавон ва хушнависи шинохта Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим (1887-1934), ки аз тарбиятдидагони хонаи ҳуди Садри Зиё буд, супурд. Чун китобат анҷом ёфт, Садри Зиё ба Мунзим, Айнӣ ва Ҳайрат (1878-1902) фармуд, ки нусхаи навро бо дастхатти Аҳмади Дониш муқоисаву муқобала бикунанд. Онҳо дар ҳуҷрае пинҳон шуда, ин супоришро иҷро карданд. Устод Айнӣ гуфтааст, ки пас аз шинос шудан ба мафҳуми «Наводир-ул-вақоеъ» ба он се ҷавон «инқилоби фикрӣ» рӯй дод» [118, с. 13].

Аз баррасӣ ва таҳлили мавод айён мегардад, ки озодфикр ва ислохотхоҳи аморати Бухоро на танҳо Аҳмади Дониш буд, балки андешаҳои ӯ ҷаҳонбинии насли равшанfikри кишварро тағйир дода, пайрав ва идомадиҳандаи андешаҳои ӯ гардониданд. Аз ҷумла Садриддин Айнӣ ва Абдулқодирхоҷа Мунзим ҳамчун насли дуҷуми равияи маорифпарварӣ дар аморати Бухоро ба пуррагӣ ҷонибдорӣ аз афкори Аҳмади Дониш мекарданд. Чӣ тавре ҳуди Садриддин Айнӣ ишора меорад, баъд аз мутолиаи

чандинкаратаи асари «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш бароям ошкор гардид, ки чаро муллоҳо Аҳмади Донишро кофир мехонданд [10, с. 22].

Аз навиштаҳои устод Айнӣ ва М. Шакурӣ шароити хатарноки Аморати Бухоро ба хубӣ маълум аст. Агар ягона «Наводир-ул-вақоеъ»-ро, ки бо дасти худи Дониш навишта шудааст, Садри Зиё пайдо карда, пинҳонӣ онро нусха намекард, аз дасти ҳукуматдорони давр комилан несту нобуд мегардид ва ба маорифпарварони минбаъда таъсир намегузошт. Аз осори Дониш аз ҳама бештар «Наводир-ул-вақоеъ» дорои ақидаҳои рушанфикрӣ ва инқилобӣ аст.

Ба маълумоти С. Айнӣ дар ин китоб Аҳмади Дониш ошкоро рӯҳониёни мутаассиб, чехраҳои манфури амалдорони давлатӣ, барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо, усулҳои таълим ва ғайраро мавриди танқид қарор додадааст. Бинобар ин, рӯҳониён тавсияҳояшро қабул надошта, ӯро бедин меҳисобанд. Умуман, баъди мутолиаи ин аср назари С. Айнӣ ба кулلى нисбати Аҳмади Дониш дигар мешавад ва таҳаввулоти ҷиддӣ дар муҳокимарониҳои ӯ ба вуқӯъ меояд.

Азбаски масъалаи мазкур таҳқиқоти алоҳидаро талаб мекунад, бинобар ин, дар ин ҷо дар ҷамъбаст зерфасли мазкур ироа медорем, ки идеяҳои Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш хусусияти созанда, пешрафта ва рӯҳияи инқилобӣ доштанд. Аз ин рӯ, аз як тараф, онҳо барои насли баъдина ҳамчун манбаи ташаккули афкор хизмат намуданд. Аз тарафи дигар, аз ҷониби пайравон ва идомдихандагони афкор дар бораи паҳлуҳои осори таълифкардашон асарҳои бузургҳаҷми илмӣ таҳия ва ба нашр расонида шуданд.

Таъсири ақидаҳои Ж.Ж. Руссо то ба дараҷае муассир будааст, ки асосгузори позитивизм О. Конт таъсиру шуҳрати «Қарордоди иҷтимоӣ»-и ӯро бештар аз Инцилу Қуръон медонад. Таъсири ақидаҳои Ж.Ж. Руссо на фақат дар Фаронса, балки дар Олмон ва дигар кишварҳо низ таъсиргузор аст.

Файласуфони бузурге чун Канту Фихте таҳти таъсири шадиди ақидаҳои Ж.Ж. Руссо қарор гирифтаанд. Таҳқиқи осори Ж.Ж. Руссо дар Россия аз

охирҳои асри XIX шуруъ шуда, донишмандони зиёде, аз ҷумла Л. Толстой, аз андешаҳои вай баҳра бурдаанд.

Таъсири андешаҳои Дониш ба тамоми маорифпарварону ҷадидони Осиёи Миёна аз ҷумла, Возеҳ, Савдо, Шоҳин, Ҳайрат, Сиддиқӣ (Аҷзӣ), Асирӣ, Айнӣ, Мунзим ва дигарон ба ғоят калон аст. Онҳо на танҳо идомадиҳанда, балки ҳамчун ашхоси навхоҳ ва навовари ин марҳилаи рушди афкори фалсафӣ маҳсуб меёбанд.

Яке аз ақидаҳои Ж.Ж. Руссо, ки ба шиори мардумӣ табдил ёфта, ба Инқилоби бузурги Фаронса оварда расонд ин «ҳокимияти миллӣ, озодӣ ва баробарӣ» буд. Тавре мебинем, дар навиштаҳои Дониш низ чунин маъно дар самти озодию баробарӣ ба назар мерасад ва як навъ умумиятеро миёни ин ду донишманд ба бор меорад, вале «ҳокимияти миллӣ» дар таълимоти Дониш во намерӯяд. Бо он сабаб, ки дар асри XVIII аллакай назар ба кишварҳои Осиёи Миёна дар кишварҳои Аврупо мафҳумҳое чун «миллат» ва «худшиносии миллӣ» роиҷ гардиданд. Аммо дар Осиёи Миёна ҳанӯз мафҳуми «миллат» гуфта гурӯҳи одамонро мефаҳмиданд, ки аз ақоиди мушаххаси динӣ пайравӣ менамуданд.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия

Дар фарқият бо марҳилаҳои гузаштаи таърихӣ аз оғози асри XVII то охири асри XIX афкори фалсафию фарҳангӣ тамоюли дигар касб кард, ки онро бо номи равияи маорифпарварӣ муаррифӣ менамоянд. Сарчашмаҳои пайдоиши ин равия дар кишварҳои гуногун, вобаста ба шароити иҷтимоию сиёсӣ ва фарҳангии ҷомеаҳо мухталифанд. Агар дар кишварҳои Аврупо барои пайдоиши ин равия муносибатҳои феодалии роиҷбуда, афкори схолатикӣ, ки тамоили архаистӣ дошт, нақши муассир бозида бошанд, пас дар минтақаи Осиёи Миёна дар баробари муносибатҳои феодалӣ ҳамчунин муносибатҳои зиддимустамликавӣ заминаи муҳимме барои зухури ин равия гардидааст.

Аз ин рӯ, мавзуи меҳварии таълимоти маорифпарваронро масъалаи гуманизм, шинохти инсон, ҳифзи ҳуқуқ ва озодиҳои ӯ ташкил медиҳад. Маорифпарварон дар асоси омӯзиш ва таҳқиқи осори гаронбаҳои гузаштагон, ба кишварҳои пешрафта сафар кардан назди худ мақсад гузоштанд, ки иллати асосии ривочи нобаробариҳо, поймолгардии ҳуқуқу озодиҳои инсонро пайдо карда, тавсияву пешниҳодҳои худро ҷиҳати ислоҳ ва бартараф кардани ин мушкилот назди зиммдорони идораи давлатӣ манзур доранд, то инсон аз рисолати ҳастии худ барои рушд ва тараққии ҷомеа ва ба даст овардани ҳуқуқу озодиҳои худ шараф гардад.

Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш аз зумраи он маорифпарвароне мебошанд, ки ҳаёти худро барои дифоъ аз ҳуқуқу озодиҳо ва шинохти инсон, таъмини баробарӣ ва пойдорӣи адолат, бунёди як ҷомеаи рушдкарда бахшида, асарҳои арзишманде ба мерос мондаанд.

Ниҳоят, хулосаву тавсияҳои худро дар бораи натиҷаҳои асосии илмӣ кори диссертатсионӣ ба таври зайл арзёбӣ медорем:

1) Чӣ дар Аврупо, аз ҷумла Фаронса ва чи дар Осиёи Миёна маорифпарварӣ алайҳи муносибатҳои феодалӣ ва бартараф кардани

беадолативу нобаробариҳои ҷамъиятӣ пайдо шуда, характери зиддифеодалӣ дошт. Аммо дар тафовут аз Фаронса дар Осиёи Миёна низоми идоракунии мустамликавӣ низ заминаи дигаре барои рушди афкори маорифпарварӣ гардидааст, ки дар натиҷа характери зиддимустамликавӣ низ касб кард [2 - М]

2) Дар Фаронса марҳилаҳои рушди маорифпарварӣ ба се давра тақсим карда мешавад. Аммо дар Осиёи Миёна марҳилаҳои рушди маорифпарвариро ба ду давра ҷудо мекунанд. Ҳам дар Фаронса ва ҳам дар Осиёи Миёна идеали асосии маорифпарваронро тарғиби илму маориф, таъя кардан ба қувваи эътимодбахши ақл, ислоҳи барномаҳои таълимии мактабу мадрасаҳо ва ғайра ташкил медиҳанд. Бо вуҷуди ин дар тафовут аз минтақаи Осиёи Миёна маорифпарварон, хусусан, равшанфикрони фаронсавӣ рисолати таърихӣ худро иҷро карда, барои ворид кардани дигаргунӣ дар сохтори ҷомеа, тағйир додани муносибатҳои феодалӣ, пайдоиши муносибатҳои сармоядорӣ, ҳамзамон ҷиҳати зуҳур кардани инқилобҳо, бавижа инқилоби бузурги Фаронса муваффақ гаштанд. Мутаасифона, дар Осиёи Миёна маорифпарварон бо сабаби омилҳои зиёди дохилию беруна натавонистанд дар назди мардум ва кишвари худ рисолати таърихӣ худро иҷро кунанд.

Маорифпарварони тоҷик ба муқобили дин баромад накардаанд. Динро ба сифати як манбаи ташаккулдиҳандаи маънавияти инсон, ҳамчун маҷмуи донишҳо меҳисобанд. Аммо амалу кирдори руҳонӣ муттасиб, хурофоту таассуби динӣ масъалаи меҳварӣ ва интиқодии таълимоти онҳоро ташкил медод. [1 - М]

4) Жан Жак Руссо тарбияи асосиро ҷиҳати ба камол расидан аз падар ва баъдан амакаш гирифтааст. Зеро модараш ҳанӯз аз давраи тифлии Руссо оламро падруд гуфта буд. Дар таълиму тарбия ва ба камолрасии Аҳмади Дониш ҳам падар ва ҳам модар нақши муассир гузоштаанд.

Ҳамзамон, давраи зиндагии ҳар ду маорифпарвар дар давраи авҷи муносибатҳои феодалӣ сипарӣ шудааст. Бинобар ин, ҳанӯз аз давраи наврасӣ

дар тинати онҳо нисбати тартиби идораи давлатӣ, муносибатҳои амалдорони дарбор ба мардум, риоя нагаштани адолат ва авҷ гирифтани нобаробариҳои иҷтимоӣ оташи нафрат пайдо шуда буд. [2 - М]

5) Аҳмади Дониш роҳи раҳӣ аз истибдод ва зулм, нодонӣ ва бенизомиро дар роҳандозӣ кардани ҳукумати ба истилоҳ “конститутсионӣ” медид. Аммо Жан Жак Руссо омили асосии хушбахтӣ ва пешрафтро иродаи умумии мардум мешуморад. Андешаву пешниҳодҳои ҳар ду маорифпарвар нисбати дигаргун сохтани сохтори идораи сиёсии ҷомеа ба ҳам монандӣ дошта, барои ба вуҷуд омадани ҷунбишҳои гуногуни фикрию инқилобӣ ҳамчун замина хизмат кардаанд. Аз ҷумла ба вуқӯъ омадани Инқилоби бузург дар Фаронса ва ҷунбишҳои оммавӣ дар Осиёи Миёна аз идеяҳои ин маорифпарварон маншаъ гирифтааст [4 - М].

6) Пайдоиш ва ташаккули ақидаҳои маорифпарварона-ислохотхонаи Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дорои сарчашмаҳои идеявӣ мебошанд. Агар барои ташаккули ақидаҳои пешқадамонаи Аҳмади Дониш анъанаҳои суннатӣ, осори фалсафии гузаштагон, таассуроти сафарҳо аз Россияи подшоҳӣ ва осори гуногуни дар мамолики хориҷ ҷамъияти феодалӣ нақш бозида бошанд, пас дар ташаккул ва таҳаввули афкори пешқадамонаи Жан Жак Руссо ақидаҳои фалсафии мутафаккирони зерин: Гуго Гротсий, Томас Гоббс, Љон Локк, Ш.У. Монтескё ва дигарон, вазъи сиёсӣ-иҷтимоии замони зиндагии мутафаккир, натиҷаи сафарҳои ӯ ба мамолики Аврупо таъсири амиқ гузоштанд. Аз ин рӯ, агар ин ҷо сарчашмаҳои идеявии ташаккули афкори маорифпарваронро бо ҳам муқоиса кунем, маълум мешавад, ки амалан ба ҳам шабоҳат доранд [2 - М].

7) Худованд нахустсабаби офарида шудани инсон ҳамчун ҷузъи табиат аст. Аҳмади Дониш ин андешаи Руссоро рад намекунад, вале бар замми ин ақида пешниҳод менамояд, ки инсон маҳсули чор унсур: об, оташ, ҳаво, хок ва маволиди сегона: маъданиёт, наботот ва ҳайвонот мебошад ва Худо онҳоро аз омезиши ин унсурҳо офарид. [3 - М]

8) Ҳар ду донишманд нобаробариҳои иҷтимоӣ бузургтарин омили пастравии ҷомеа, пайдоиши ихтилофу низоъҳо байни қишрҳои гуногуни аҳолии меҳисобанд. Аз ин рӯ, аз ин назарҳоӣ маълум мешавад, ки мувофиқ ба диди онҳо сарчашмаи бемории иҷтимоӣ моликият аст. Маҳз, моликият сабаби пайдо шудани нобаробариҳои иҷтимоӣ гардида, рақобати байни дорандагон ва бенавоёнро дар байни қишрҳои аҳолии ривож медиҳад. Хусусан, Жан Жак Руссо ин масъаларо амиқтар таҳқиқ карда, қайд мекунад, ки дар табиат низ нобаробариҳо мавҷуд аст. Аммо ин нобаробариҳо барои қонеъ гардонидани шахвати худ монеа эҷод намеkunанд, ҳеҷ касро аз қор қардан баҳри рафъи эҳтиёҷоти худ маҳрум намеkunанд ва ҳамаро озод ва хушбахт нигоҳ медоранд. Аммо нобаробариҳое, ки дар ҷомеа пайдо мешаванд, сабаби ба табақаҳо ҷудо шудани мардум мегарданд. [1 - М]

9) Аҳмади Дониш инсонро нерӯи мутаҳарриқи ҷомеа меҳисобад ва ҳама гуна арзишҳои тамаддунро, ки ба рушди ҷомеа мусоидат меkunанд эътироф карда, қонибдори тараққиёт ва пешрафт аст. Аммо Жан Жак Руссо рушди босуръати ҷомеаро сабаби зиёд гардидани фасод меҳисобад. Қайд мекунад, ки ҳар андоза ҷомеа мутамаддинтар бошад, харобтар аст. Он маҳсуле, ки инсон мутафаккир ва мутамаддин эҷод кардааст, беҳтарин далели харобии одамиён аст, зеро аз фасод пайдо шуда ва фасодро зиёдтар мекунад. Аммо манзур аз ин андешаи маорифпарвар боз гардонидани завоқи табиӣ, зиндагии озоди инсон мебошад, ки табиат ба ӯ додааст. Ҳарчанд баъдан дар асари “Қарордоди иҷтимоӣ”-и худ эътироф мекунад, ки на фақат бозгашт ба зиндагии табиӣ инсонро бадбахт мекунад, балки таназзул ҳам медиҳад. [3 - М]

10) Жан Жак Руссо ва Аҳмади Дониш хонаводаро ячейкаи ибтидоии иҷтимоӣ меҳисобанд. Нақши волидайн, омӯзгор ва ҷомеаро дар раванди тарбия ва танзими муносибатҳои оилавӣ муҳим мешуморанд. Аз ин рӯ, аз ин нигоҳ ошқор мегардад, ки барои ташаккул ва ба қамол расонидани инсон нақши оила, ҷомеа ва муассисаи таълимӣ бағоят бузург аст. Имрӯз низ ин се

ниҳод вазифаю уҳдадориҳои мушаххаси худро дошта, дар баробари ин робитаи байниҳамии онҳо боиси дуруст ба роҳ мондани раванди таълиму тарбия ва омода кардани мутахассисон гардидааст. [1-М; 2 - М]

11) Пайдоиши ҷомеа ба хоҳири ҳимояи аъзоёни худ таъсис дода мешавад. Ҳадафи ягонаи он ба саодати умумӣ расонидани мардум аст. Хусусан, Жан Жак Руссо қайд мекунад, ки ҷомеае, ки он дар асоси бастанӣ қарордод ва ба саодат расонидани мардум бунёд мешавад, дар он адолати иҷтимоӣ риоя гашта, дар идоракунии он истибдоду зулм роҳ дода намешавад. Дар доираи қарордод мардум зуд ва бидуни ҳеҷ истисноа аз кулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар мекунанд ва муттаҳид мешаванд, ки минбаъд ҳеҷ қудрате ғайр аз он чи ки қарордоди иҷтимоӣ ва қонун ба онҳо эҷод мекунад ба қор набаранд. Вақте мардум аз кулли ҳуқуқҳои табиӣ худ сарфи назар мекунанд, қомилан бо ҳам баробар мешаванд.

Аҳмади Дониш низ адолатро маншаъи асосии риояи баробарии иҷтимоӣ шуморида, нисбат ба маорифпарвари франсавӣ ба сарвари сиёсӣ тавсия медиҳад, ки дар ҷомеае, ки ба панҷ омили муҳим аҳамият дода намешавад, дар он пешравию тараққиётро умед кардан номумкин аст:

1) подшоҳи кишвар одил ва боҳайбат бошад; 2) амалдорони идораи давлатӣ золиму ситамгар набоянд;

3) соҳаи тандурустӣ рушдқарда бошад ва табибони ҳозиқ аз уҳдаи ташҳиси амроз ва табobati беморон баромад тавонанд;

4) мардумони кишвар маърифатнок, ҳалиму доно ва меҳрубон бошанд;

5) кишвар аз обҳои қорӣ, чашмаву қорезҳо таъмин бошад. [2-М; 3 - М]

12) Барои Ж.Ж. Руссо мабдаъи иродаи умумӣ халқ аст. Халқ масъалаи маърифатнок будан ё набудани қонунҳоро дар бораи мувофиқат қардан ба иродаи умумии онҳо, тавассути раъйпурсӣ ҳал мекунад. Аз ин рӯ, яке аз хусусиятҳои хос ва фарқкунандаи таълимоти Ж.Ж. Руссо аз дигар маорифпарварон он аст, ки ӯ дар қабули қарору қонунҳо, новобаста аз он ки онҳо ғоиданок ва ақлонӣ ҳастанд ва ё не, ба ин назар аст, ки бояд раъйи халқ ба

асос гирифта шавад. Дар сурати ба инобат нагирифтани раъйи халқ онҳо ғайривоқеъ буда, танҳо фармоиш маҳсуб меёбанд. Аммо Аҳмади Дониш ин масъаларо мавриди таҳқиқ қарор дода, вобаста ба низоми давлатдории монархӣ раъйи аъзои шӯрои машваратӣ, ки аз ҳисоби намояндагони тамоми қишрҳои ҷомеа таъсис дода мешавад, дар интихоби сарвар ҳалқунанда меҳисобад. [2 - М]

13) Ҳадафи асосии тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо инкишофи озоди шахсият дар шароити озоди табиӣ мебошад. Чунки табиатан дар кӯдак нишонаҳои зиёди қобилият нухуфтааст. Бузургсолон ва мураббӣён танҳо вазифадоранд, ки тавассути тарбия ин қобилиятҳоро ташаккул ва такмил диҳанд. [1 – М; 2 - М]

14) Дар асоси концепсияи тарбияи табиӣ Жан Жак Руссо ва назарияи тарбияи Аҳмади Дониш барои ташаккули ҳаёти маънавии инсон нақши се омил муҳим аст: табиат, муҳити иҷтимоӣ ва моликият. Аммо Жан Жак Руссо нисбат ба муҳити иҷтимоӣ ва ҷизҳо ба омилҳои табиӣ бартарият дода, қайд мекунад, ки одамон ва ҷизҳо танҳо барои тарбияи кӯдак шароит фароҳам меоваранд. Хусусан, одамон бо роҳи маҷбуркунӣ озодиҳои табиӣ кӯдакро барҳам медиҳанд ва андешаи дигаронро иҷборан ба ӯ бор мекунанд. Тамаддун низ фасоду зулмро ривож дода, монеа ба озодиҳои табиӣ инсонҳо пешорӯ меорад. Вале Аҳмади Дониш нақши ҳар се омилро дар ташаккул ва ба камолрасии инсон муҳим мешуморад, аз рушд ва тарққи ҷомеа истиқбол мекунад. [3 - М]

15) Ба андешаи ҳар ду маорифпарвар, оила сутуни асосии ҷомеа мебошад. Барои бунёди оила ва ба расмиятдарории он ба эътибор гирифтани синну сол муҳим аст. Вазифаҳои асосии оила бунёди насл, боқӣ гузоштани авлод ва саҳм гузоштан дар рушди ҷомеа мебошад. Сифатҳои, ки маорифпарварон барои зан ва мард тавсия медиҳанд, то андозае бо ҳам шабоҳат доранд. Хусусан, таъмини асосии оиларо ба уҳдаи мард вогузор карда, таваллуди фарзандро лаҳзаи хушбахтии оила меҳисобанд. Умуман,

Жан Жак Руссо аз зумраи он мутафаккирони аврупоӣ аст, ки бо ба эътибор гирифтани робитаи биологӣ, ҷинсӣ ва ҳолати иҷтимоии мард ва зан, ба пайдоиши назарияи гендерӣ асос гузошт. Аҳмади Дониш бошад, вобаста ба хусусиятириҳои хоси ҷомеаи суннатии шарқӣ вазифаҳои мард ва занро дар омезиш бо арзишҳои умумибашарӣ мушаххас нишон дод, ки имрӯз барои бунёди оила ва танзими муносибатҳои оилавӣ аз аҳамият ҳолӣ намебошанд. [1-М; 2 - М]

16) Ба андешаи ҳар ду мутафаккир, тағйир додани сохти идоракунии ҷомеа бо ду роҳ амалӣ карда мешавад. Якум, бо роҳи маърифатнок кардани мардум ва дуюм, тавассути инқилоб. Яъне дуруст ба роҳ мондани раванди таълиму тарбия ба маърифатнок кардан ва худшиносии мардум мусоидат мекунад, аммо бесаводӣ, нодонӣ сарчашмаи рушди истбоду зулми амалдорони идораи давлатӣ дар низоми идоракунии ҷомеа мебошад, ки бартараф кардани он ба инқилоб эҳтиёҷ дорад. [2 - М; 4-М]

17) Агар дар доираи идеяҳои созанда ва рӯҳияи инқилобидоштаи Жан Жак Руссо ҷаҳонбинии мутафаккирон: О. Конт, И. Кант, Фихте, В.И. Гере, М. Монтессорри, Г.В. Плеханов, Л. Толстой ва ғайра ташаккул ёфта бошад, пас ташвиқгар ва таблиғкунандагони идеяҳои Аҳмади Дониш, Возех, Савдо, Шоҳин, Ҳайрат, Мирзо Сирочи Ҳаким, Асирӣ, Аҷзӣ, Айнӣ, Мунзим ва дигарон ба ҳисоб мераванд [4 - М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

Натиҷаҳои дар раванди кори диссертатсионӣ бадастоварда, аввалан барои рушди афкори фалсафӣ-маорифпарварӣ, озодфикрии муҳаққиқон насли созандаи имрӯз, таҳияи диссертатсияҳо, монографияҳо қорҳои курсӣ, маҷмуаҳои таълими методӣ дар бораи фанҳои фалсафа, сиёсатшиносӣ, сотсиология, таърих, ҳуқуқ, педагогика ва ғайра метавонанд нақши муассир бозанд.

Дуюм, истифодаи мақсадноки онҳо барои масъулини муассисаҳои томактабӣ, ки фаъолиятшон ба раванди таълиму тарбияи насли ояндаи кишвар равона шудааст, аҳамияти хосса доранд.

Сеюм, барои масъулин ва кормандони идораҳои сабти ҳолатҳои шаҳрвандӣ, ки барасмиятдарории давлатии оилаҳои навбунёдро ба қайд мегиранд, кумитаи занон, танзими муносибатҳои оилавӣ, ба роҳ мондани тарбияи дурусти фарзанд, риоя кардани назму тартиби коргузорӣ, таъмини баробарии иҷтимоию ҳимоя карда тавонишани ҳукуку озодиҳои шаҳрванд ва ғайра, судманд мебошанд.

ФЕҲРИСТИ МАНБАЪҶО ВА АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва ҳуҷҷатҳои расмӣ

1. Конвенция Совета Европы о защите прав человека и основных свобод [Текст]. - Вступила в силу 3 сентября 1953 г.
2. Консепсияи сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи дин [Матн]: [Захираи электронӣ] - Режими дастрасӣ: URL:<http://www.base.Mmk.tj/viewsanadhoview.php?showdetal=&sandalD=582> (Санаи мурочиат. 25.11.2019).
3. Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]. - Душанбе: «Нашриёти Ганҷ» 2016. - 135 с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи озодии вичдон ва иттиҳодияҳои динӣ» [Матн] // Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2009, №3, мод. 82; с. 2011, №6, мод. 450; Қонуни ҚТ аз 02.01.2018 с., №1497. [Захираи электронӣ] – Режими дастрас: URL: <http://majmili.tj/қонуни-қт-дар-бораи-озодии-вичдон-ва-/> (Санаи мурочиат. 13.03.2016).
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» [Матн]: [Захираи электронӣ] - Режими дастрас: URL:<http://www.majmilli.tj/қонуни-қт-дар-бораи-масъулияти-падарумодар/> (Санаи мурочиат. 28.02.2019).
6. Международная конвенция о правах ребенка [Текст]. – (Принятая Резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи ООН 20 ноября 1989 г.).
7. Эъломияи умумии ҳуқуқи башар [Текст]. / СММ. – Тоҷикистон. 1999.

Китобҳо, монографияҳо, дастурҳои таълимӣ

8. Абдуллоев Ш. Маорифпарварӣ ва озодфикрӣ. (Афкори динию фалсафӣ ва ислохотии Аҳмади Дониш). [Матн] / Ш.Абдуллоев. - Душанбе, 1994. - 150 с.

9. Абилова Г. Духовно-нравственные основы семьи. [Текст] / Г. Абилова. Дисс. канд. филос. наук. - Душанбе, 2011. - 152 с.
10. Айнӣ С. Таърихи инқилоби Бухоро. [Матн] / С. Айнӣ. - Душанбе, 1987. - 240 с.
11. Айнӣ С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро. [Матн] / С. Айнӣ. - Душанбе, 2005. - 400 с.
12. Алексеев С.С. Философия права: история и современность, проблемы, тенденции, перспективы. - М.: Норма, 1999. -329 с.
13. Амондуллоев Б.С. Фалсафаи маорифпарварии Шарқи Наздик, Миёна ва Ҳинд (нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX). [Матн] / Б.С.Амондуллоев. - Душанбе, 2019. - 362 с.
14. Асирӣ Т. Гулчин. [Матн] / Т.Асирӣ. - Ленинобод, 1964. – 49 с.
15. Асмус В.Ф. Диалектика Канта. - М., 1929. -162с.
16. Аҷзӣ С. Анҷумани арвоҳ. Гулшани адаб. [Матн] / С. Аҷзӣ. Ҷ. 5. - С. 424-436.
17. Бартольд, В.В. Мусульманский мир. Т. VI. [Текст] / В.В. Бартольд. - М., 1966. - 785 с.
18. Бахтин Н.Н. Руссо и его «Эмиль». // Педагогическое обозрение. - М., 1912. -№6. - С.63-64.
19. Богоутдинов А.М. Избранные произведения. [Текст] / А.М. Богоутдинов. - Душанбе: Дониш, 1980. - 416 с.
20. Богоутдинов А.М. Очерки по истории таджикской философии. [Текст] / А.М.Богоутдинов. - Душанбе: Таджик Госиздат, 1961. - С. 264-308.
21. Борнс А. Путешествие в Бухару лейтенанта остиндской компанейской службы Александра Борнса. [Текст] / А.Борнс. - М., 1848. Т. 1-3. - 512 с.
22. Брагинский И.С. Очерки истории таджикской литературы. [Текст] / И.С. Брагинский. - Сталинобод, 1956. - 457 с.

23. Бродель Ф. Люди и вещи. Ч.1. Численность народонаселения и её колебания на протяжении веков. -1995. - 244 с.; Его же: Люди и вещи. Ч. 2 «Крестьянская экономика» до начала XX века, 1997. - 512 с.
24. Вамбери О. Саёҳатномаи дарвешӣ дурӯғин ба хоноти Осиёи Марказӣ [Матн] / *О.Вамбери*. - Техрон, 1370. - 529 с.
25. Верцман И.Е. Жан-Жак Руссо. –М.: Гослитиздат, 1958. – 271 с.; Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2 т. / под ред. Г.Н. Джибладзе. - М.: Педагогика, 1981. Т.1. с. 593-618. Комментарий. - с. 649.
26. Виндельбанд В. Философия культуры и трансцендентальные идеализм // Культурология XX век. - М., 1995. С. 57-68.
27. Войтоловский Л. Литературные беседы о Жан-Жак Руссо: К 150-летию со дня смерти (1778 - июль 1928). [Текст] / *Л. Войтоловский* // РГАЛИ. Ф. 1305. Оп. 1. Д. 14. Л. 2-9. С. 190-196.
28. Газали, А. Наставление правителям [Текст] / *А. Газали*. - М., 2004. - 348 с.
29. Гафуров Б.Г., Прохоров Н.Н. Падение Бухарского эмирата. [Текст] / *Б.Г.Гафуров, Н.Н.Прохоров*. - Сталинабад, 1940. - 96 с.
30. Геффдинг Г. Жан-Жак Руссо и его философия. [Текст] / *Г. Геффдинг*. - СПб., 1898. - 154 с.
31. Гулмуродзода П. Маорифпарварӣ ва низомӣ нави ҷаҳон. [Матн] / *П.Гулмуродзода*. - Душанбе, 2006. - 187 с.
32. Грэхэм, Г. Ж.-Ж. Руссо: его жизнь, произведения и окружающая среда. [Текст] / *Г. Грэхэм*. - М.,1908. - 132 с.
33. Ғазолӣ М. Насиҳат-ул-мулук. [Матн] / *М. Ғазолӣ*. - Душанбе, 1993. - 144 с.
34. Ғазолӣ М. Насиҳат-ул-мулук. [Матн] / *М. Ғазолӣ*. - Душанбе, 2011. - 176 с.
35. Дильтей В. Сущность философии / пер. с нем. под ред. М.Е. Цельтера. - М.: Интрада, 2001. - 160 с.

36. Дониш А. Рисола дар назми тамаддун ва таъовун [Матн]. / *А.Дониш*. - Душанбе, 1972. - 98 с.
37. Дониш А. Путешествие из Бухары в Петербург. [Текст] / *А.Дониш*. - Душанбе: Ирфон, 1976. - 280 с.
38. Дониш А. Наводир-ул-вақоеъ. [Матн] / *А.Дониш*. - Душанбе, 1988. - Кит. 1. - 287 с.
39. Дониш А. Наводир-ул-вақоеъ. [Матн] / *А.Дониш*. - Душанбе, 1989. - Кит. 2. - 344 с.
40. Дониш А. Наводир-ул-вақоеъ. (Мунтахаб). [Матн] / *А. Дониш*. – Душанбе: Адиб, 2020. - 480 с.
41. Дониш А. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. [Матн] / *А.Дониш*. - Душанбе, 1992. - 98 с.
42. Занин С.В. Общественный идеал Жан-Жака Руссо и французское Просвещение XVIII века. [Текст] / *С.В. Занин*. - СПб., 2007. - 535 с.
43. Занин С.В. Проблема единства творчества Руссо в западноевропейской историографии второй половины XIX века - первой половины XX века. [Текст] / *С.В. Занина*. - Самара, 1999. - С.81 -102.
44. Зокиров Г. Давлат. Қисми 1. [Матн] / *Г. Зокиров*. - Душанбе: Истеъдод, 2012. - 384 с.
45. Зокиров Г. Манфиатҳои миллӣ - омили меҳварии рушди давлатдорӣ. [Матн] / *Г. Зокиров*. - Душанбе, 2008. - 172 с.
46. Зокиров Г. Инсон ва ҷомеа. [Матн] / *Г. Зокиров*. - Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2004. - 312 с.
47. Ибни Сино, Абӯалӣ. Осори мунтахаб. Ҷилди 2. [Матн] / *Сино Ибни*. – Душанбе: Ирфон, 1980. - 560 с.
48. Камилов М. Изменение социальной среды и формирование новой личности. [Текст] / *М.Камилов*. - Душанбе: Ирфон, 1971. - 227 с.
49. Кант И. Сочинения: в 6 т. - Т. 6. [Текст] / *И. Кант*. - М., 1966. - 743 с.

50. Кант И. Опыт некоторых рассуждений об оптимизме [Текст] / *И. Кант* // Кант И. Соч.: в 6 т. - Т. 2. - М., 1964. - 611 с.
51. Кант И. Критика способности суждения. [Текст] / *И. Кант* // Кант И. Соч.: в 6 т. - Т. 5. - М., 1966. - 564 с.
52. Кассирер Э. Философия Просвещения / пер. с нем. В.Л. Махлина. - М.: РОССПЭН, 2004. - 400 с.
53. Кожевников В. А. Подготовка и общее культурно-историческое значение философии чувства // Кожевников В. А. Философия чувства и веры в ее отношениях к литературе и рационализму XVIII века и критическая философия. [Текст] / *В.А. Кожевников*. - Ч. I. - М., 1897. - С. 9-42.
54. Компре, Р. Ж.-Ж. Руссо и воспитание естественное. [Текст] / *Р. Компре*. - М., 1903. - 96 с.
55. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаетова М.Ф. История педагогики: Учебник для студентов пед. ин-тов. [Текст] *Н.А. Константинов, Е.Н. Медынский, М.Ф. Шабаетова* 5-е изд., доп. и перераб. -М.: Просвещение, 1982. - 447 с.; Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаетова М.Ф. Таърихи педагогика. Китоби дарсӣ барои студентони институтҳои педагогӣ. Тарҷума аз наشري чоруми русӣ. – Душанбе: Маориф, 1982. – 504 с.
56. Кревин Э.П. Руссо. - Петроград, 1915. - 92 с.; Крупская Н.К. Педагогические сочинения в 10 т. Т.7. Основы политико-просветительской работы. - М.: Изд-во АПН, 1959. - 758 с.
57. Куръон [Матн]. - Душанбе, 2015.
58. Лансон Г. Муқаддима бар китоби «Қарордоди иҷтимоӣ». Тарҷумаи Ғуломхусайн Зиракзода. [Матн] / *Г. Лансон*. - Техрон, 1341. – 452 с.
59. Логофет Д.Н. Страна бесправия [Текст]. / *Д.Н.Логофет*. - М., 1909. - 239 с.
60. Логофет Д.Н. В забытой стране. [Текст] / *Д.Н.Логофет*. - М.1912. – 175 с.

61. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. [Текст] / *Д.Н. Логофет*. - СПб., 1911.- Т.1. - 340 с.
62. Луғати энциклопедии фалсафӣ. [Матн] - М., 1972. - 540 с.
63. Макшеев А.И. Исторический образ Туркестана и наступательного движения в него русских. [Текст] / *А.И. Макшеев*. - СПб., 1890. - 350 с.
64. Мельник Н.Б. Антропологические взгляды Ж.Ж. Руссо: истоки и прикладное значение. [Текст] / *Н.Б.Мельник*. - Екатеринбург, 2008. - 223 с.
65. Мирзозода Х. Афкори рангин. [Матн] / *Х.Мирзозода*. - Душанбе, 1982. - 352 с.
66. Мирзоев С. Андешаҳои маорифпарварӣ дар адабиёти се даҳаи аввали асри XX Афғонистон. [Матн] / *С.Мирзоев*. - Душанбе, 1993. - 187 с.
67. Мирзо Сирочи Ҳаким. Тухафи аҳли Бухоро. [Матн]. / *Мирзо Сирочи Ҳаким*. - Техрон. - 384 с.
68. Мисаева Т. Великий реформатор воспитания и образования Жан-Жак Руссо. [Текст] / *Т. Мисаева*. - М., 1912. - 16 с.
69. Монтессори М. Дом ребенка: метод научной педагогики. [Текст] / *М.Монессори*. - М.: Астрель: АСТ, 2006. - 269 с.
70. Морлей, Ж. Ж. Руссо. [Текст] / *Морлей*. - М., 1884. - 132 с.
71. Муминов И. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца и начала вв. [Текст] / *И.Муминов*. - Ташкент: Госиздат Уз ССР, 1957. - 214 с.
72. Назаров Р. Философия качества образования Таджикистана: социально-философский анализ. [Матн] / *Р. Назаров*. - Душанбе - Душанбе: Дониш, 2011. - с. 320.
73. Назаров Х. Саид Джамолиддин Афгани и его общественно-политическая школа. [Текст] / *Х.Назаров*. - Душанбе, 1993. - 194 с.
74. Неъматзода Н. Дар бораи Возеҳ ва асари ӯ «Савонеҳ-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик». [Матн] / *Н.Неъматзода*. - Сталинобод, 1957. - 50 с.

75. Наливкин В. Краткая история ханства, материалы для статистики Туркестанского края. [Текст] / *В. Наливкин*. СПб, 1879, вып.5. - 231 с.

76. Поздняков А.Н. История педагогики и образования за рубежом и в России. [Текст] / *А.Н. Поздняков*. - Саратов, 2009. - 143 с. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо*. - М.: Кучково поле, 1998. - 416 с.

77. Раджабов З.Ш. Развитие общественной мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. [Текст] / *З.Ш.Раджабов*. - Сталинабад, 1951. - 42 с.

78. Раджабов З.Ш. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа во второй половине XIX и в начале XX вв. [Текст] / *З.Ш.Раджабов*. - Сталинабад, 1957. - 459 с.

79. Раджабов З.Ш. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш. [Текст] / *З.Ш.Раджабов*. - Сталинабад, 1961. - 220 с.

80. Раҷабов З.Ш. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. [Матн] / *З.Ш.Раҷабов*. - Душанбе, 1964. - 307 с.

81. Раджабов З.Ш. Поэт-просветитель таджикского народа - Асири. [Текст] / *З.Ш. Раджабов*. - Душанбе, 1974. - 65 с.

82. Раджабов З.Ш. О «Политическом трактате» Ахмада Дониша. [Текст] / *З.Ш. Раджабов*. - Душанбе, 1976. -126 с.

83. Раҳмон, Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Иборат аз чаҳор китоб [Матн] / *Эмомалӣ Раҳмон*. – Душанбе: Ирфон, 2009. - 704 с.

84. Раҷабӣ М. Ислом. Ҷадидия ва Инқилоб. [Матн] *Раҷабӣ М.* - Душанбе, 1997. - 442 с.

85. Роллан Р. Собрание сочинений: в 9 т. / Под ред. Н.М. Любимова. -2-е изд. - М.: Правда, 1983. - 592 с.

86. Rousseau, Jean-Jacques. Du contrat social. [Texte] / *J.J. Rousseau*. Marc Michel Rey, A Amsterdam, 1762. - 209 p.

87. Руссо Ж.Ж. Избранные сочинения. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо*. Т.1. - М.: Художественная литература, 1961. - 852 с.
88. Руссо Ж.Ж. Трактаты. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо*. - М.: Наука, 1969. - 324 с.
89. Руссо Ж.Ж. Педагогические сочинения. В двух томах. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо* / под ред. Г.Н.Джибладзе. Т. 1. - М.: Педагогика, 1981. - 590 с.
90. Руссо Ж.Ж. Эмил ва ё дар бораи тарбият / Бо кӯшиши проф. И. Каримова; таҳия ва таҳқиқи проф. Сулаймонӣ С. [Матн] / *Ж.Ж. Руссо*. - Душанбе: Ирфон, 2012. - 315 с.
91. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Подг. В.С. Алексеев - Попов, Ю.М. Лотман, Н.А. Полторацкий и А.Д. Хаютин; коммент. В.С. Алексеева-Попова и Л.В. Борщевского. - М.: Наука, 1969. - 704 с.
92. Руссо об естественном состоянии. [Текст] / [Сост. И предисл. Арк. Пресса]. СПб.: Издание П.П. Сойкина, 1904. (Общедоступная философия в изложении Аркадия Пресса). - 54 с.
93. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Начала политического права. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо* / Пер. Л. Неманова под ред. Д.Е. Жуковского. - СПб.: Изд-во Д.Е. Жуковского, 1907. - 247 с.
94. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо* / Пер. с франц. П. Первова, изд. 2-е. - М., К.И. Тихомиров, 1911. - 756 с.
95. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо* / Пер. с франц. [Л. Неманова]. - М.: Соцэкгиз, 1938. - 123 с.
96. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. [Текст] / *Ж.Ж. Руссо* / Пер. с французского языка. Под ред. Г.Э. Кучкова. – Москва, 1998. - 416 с.
97. Самиев Б.Д. Социально-философский анализ взглядов таджикских просветителей о структуре социальных отношений конца XIX и начала XX в. [Текст] / *Б.Д. Самиев*. - Душанбе: Ирфон, 2007. - 258 с.

98. Самиев Б. Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX начала XX вв. [Текст] / *Б. Самиев*. - Душанбе, 2007. - 173 с.
99. Самиев Б.Ч. Афкори ислохоти иҷтимоии Аҳмади Дониш. [Матн] / *Б.Ч. Самиев*. - Душанбе, 2000. - 167 с.
100. Стюарт Дж. Основание политической экономии с некоторыми из их применений к общественной философии. / 1-е полн. изд. в 2 т. - СПб., 1865. Т.1. - 292 с., Т. 2. - 263 с.
101. Сухарева О.А. Бухара. XIX - начало XX в. [Текст] / *О.А. Сухарева* - М., 1956. - 324 с.
102. Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. [Текст] / *О.А. Сухарева*. - М., 1958. - 148 с.
103. Тихомиров Л.А. Единоличная власть как принцип государственного строения [Текст] / *Л.А. Тихомиров*. - М.: Университетская типография, 1897. - 57 с.
104. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта / Институт этнографии им. Н.Н. Микухо-Маклая. - М.: Изд-во вост. лит., 1962. - 324 с.
105. Толстой Л.Н. О свободном возникновении и развитии школ в народе [Текст] / *Л.Н. Толстой* // Ясная поляна, 1862. Февраль. - 61 с.
106. Толстой и ненасилие: Материалы Всероссийской конференции "Толстой и ненасилие". [Текст]. - М.: Славянская школа, 1995. - 92 с.
107. Философский словарь. [Текст] / Под ред. И.Т. Фролова. 6-е изд. перераб. и до-пол. - М.: Политиздат, 1991. - 560 с.
108. Фитрат А. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон [Матн] / *А. Фитрат*. - Душанбе, 1991. - 63 с.
109. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. [Текст] / *Н. Ханьков*. - СПб, 1843. - 279 с.
110. Хади-заде Р. Звезда во мгле. [Текст] / *Р. Хади-заде*. - Душанбе, 1968. - 367 с.

111. Хади-заде Р. Аҳмад Дониш [Текст] / *Р.Хади-заде*. - Душанбе, 1976. - 468 с.
112. Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш. [Матн] / *Р.Ҳодизода*. - Душанбе, 1967. - 156 с.
113. Хади-заде Р. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века. [Текст] / *Р.Хади-заде*. - Сталинабад, 1956. - 139 с.
114. Ҳодизода Р. Аҳмади Дониш. Очерки илмию бадеии зиндагонии ӯ. [Матн] / *Р.Ҳодизода*. - Душанбе, 1966. - 15 с.
115. Ҳодизода Р. Чадид гӯем ё маорифпарвар? [Матн] / *Р.Ҳодизода*. Адабиёт ва санъат. - 5 июл, 1990.
116. Хотамов Н. Бухарские джадиды и основные этапы их деятельности [Текст] / Н. Хотамов. - Душанбе, 2000. - 38 с.
117. Хасанов Х. Революция 1905-1907 в Татарии. - Москва, 1965. - 340 с.
118. Шакурии Бухорой М. Садри Бухоро. [Матн] / *Бухорой М. Шакурӣ*. – Душанбе, 2005. - 330 с.
119. Шарипов И.Ш. Предпосылки преобразования общественных отношений в Таджикистане на пути некапиталистического развития. [Текст] / И. Шарипов. - Душанбе, 1973, Т.1. - 166 с.
120. Энциклопедияи советии тоҷик. [Матн]. - Душанбе, 1983. - Ҷилди 4. - 638 с.
121. Южаков С.Н. Жан Жак Руссо. Его жизнь и литературная деятельность. [Текст] / *С.Н. Южаков*. - СПб.: тип. т-ва «Общественная польза», 1894. - 79 с.
122. Юм Д. Диалоги о естественной религии. [Текст] / *Д. Юм*. Соч.: в 2 т. – 31, Т. II. - М., 1996. - 457 с.

Маҷаллаҳои илмӣ

123. Абдулин Я.Г. Джадидизм, его социальная природа и эволюция. [Текст] / *Я.Г. Абдулин* // Из истории татарской общественной мысли. Казань: Таткнигоиздат, 1979. - С. 91-117.
124. Абдуллоев Ш. Нақши Алии Ҳамадонӣ дар таърихи афкори сиёсии исломӣ. [Текст] / *Ш. Абдуллоев* // Изв. АН РТ. Серия: философия и правоведение. 1994, №1. - С. 13-20.
125. Абӯалӣ Ибни Сино. Рисола андар ахлоқ. [Матн] / *Ибни Сино, Абӯалӣ* // Авранг. №1. - Душанбе, 2001. - С. 62-69.
126. Аҷзӣ С. Мирёоти ибрат. [Матн] / *С. Аҷзӣ* // Садои Шарқ. - 1989, №5. - С. 38-53.
127. Ашуров Г. Актуальные проблемы просветительства. О некоторых теоретических и методологических вопросах. [Текст] / *Г. Ашуров* // Изв. АН РТ. Серия: Философия и правоведение, 1955, №2. - С. 49-60.
128. Ашуров Г., Диноршоев М. О просветительской и социальной философии Ахмада Дониша. [Текст] / *Г. Ашуров, М. Диноршоев* // Изв АН РТ. Отд-ние обществ. наук, 1978, № 3. - С. 48-59.
129. Ашӯров Ғ. Маорифпарварӣ ҳамчун ҷаҳонбинии нав. Китоби «Ҷашнномаи Айни (Ҷилди X)» [Матн] / *Ғ. Ашӯров*. - Душанбе, 2003. - С. 22-29.
130. Бахтин Н.Н. Руссо и его «Эмиль». [Текст] / *Н.Н. Бахтин* // Педагогическое обозрение. - М., 1912. - № 6. - С. 63-64.
131. Бертельс Э. Рукописи произведений Ахмада Каллэ. [Текст] / *Э. Бертельс* // Тр. Тадж. Базы АН СССР. - 1936. - Т.3: Лингвистика. - С. 9-28.
132. Богоутдинов А.М. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа. [Текст] / *А.М. Богоутдинов* // Вопросы философии. - М., 1951, №3. - С. 126-132.
133. Герье В.И. Понятие о народе у Руссо. [Текст] / *В.И. Герье* // -М.: Русская мысль, 1882. - № 6. - С. 350-353.

134. Гобель, Г. Распространение идей Руссо и истолкование руссоизма. [Текст] / Г. Гобель // Французский ежегодник за 1987 год. - М., 1980. - С. 22-31.
135. Девонакулов А. Ахмади Дониш мураббии инсон. [Матн] / А. Девонакулов // Дар китоби Наводир-ул-вақоъ. Қисми 2. - Душанбе, 1989. - С. 3-19.
136. Державин К.Н. Вольтер - читатель «Эмиля» Руссо. [Текст] / К.Н. Державин // Известия АН СССР. VII серия. Отделение общ. наук. - Л., 1932. - № 4. - С. 317-339.
137. Диноршоев М., Ашуров Г. О просветительской и социальной философии Ахмада Дониш. [Текст] / М. Диноршоев, Г. Ашуров // Изв. АН Тадж ССР. Отдел-е обществ. Наук.- Душанбе, 1978, №3. - С. 48-59.
138. Златопольская А.А. Восприятие идей Ж.Ж. Руссо в советской и постсоветской России в свете традиций русской общественной мысли конца XIX - начала XX века. [Текст] / А.А. Златопольский // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. - 2015, №4. - С. 345-353.
139. Искандаров Б.И. Подготовка Англией Бухарского плацдарма для интервенции в Советской Туркестан. [Текст] / Б.И. Искандаров // Исторические записки. - М., 1951, Т. 36. С. 32-36.
140. Лосев А.Ф. Значение наук и искусств в диссертации Руссо «О влиянии наук на нравы». [Текст] / А.Ф. Лосев // Человек, 1995. - № 1. - С. 91-104.
141. Лотман Ю.М. Руссо и русская культура XVIII века. [Текст] / Ю.М. Лотман // Из истории международных связей русской литературы. - Л., 1967. - С. 208-281.
142. Лотман Ю. Статьи по семиотике культуры и искусства / Предисл. С.М. Даниэля. Сост. Р.Г. Григорьева. СПб.: Академический проект, 2002. - 543 с.

143. Мирзозода Х. Аҳмади Дониш ва маорифпарварони ибтидои асри XX. [Матн] / *Х. Мирзозода* // Маориф ва маданият, 1979, №11-12.
144. Мирзозода Х. Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик. [Матн] / *Х.Мирзозода*. -Душанбе, 1962. - С. 112-135.
145. Мирзозода Х. Тухафи аҳли Бухоро [Матн] / *Х.Мирзозода* // Маориф ва маданият, 13.02.1973.
146. Мирзоев А. Первая редакция «Наводир-ул-вакоъ» и время ее составления. [Текст] / *А. Мирзоев* // Сборник статей, посвященный 80-летию со дня рождения А.А. Семёнова. - Сатлинабад, 1953. - С. 151-159.
147. Мирзоев Г.Дж. О правах женщин Бухарского эмирата в произведении Ахмада Даниша. [Текст] / *Г.Дж. Мирзоев* / Наука и общество. Научно-популярный академический журнал АН РТ, № 2 (15), 2019. - С. 59-70.
148. Назаров Х. Политические воззрения Али Хамадони. [Текст] / *Х. Назаров* // Изв. АН РТ. Серия: философия и правоведение, 1994, №1. - С. 46-50.
149. Новгородцев П.И. Об общественном идеале. [Текст] / *П.И. Новгородцев* // Ж.-Ж. Руссо: pro et contra. Идеи Жан-Жака Руссо в восприятии и оценке русских мыслителей и исследователей. - СПб., 2005.- С. 514-518.
150. Очерки истории школы и педагогики за рубежом. – Часть II (XVIII – XX вв.): Эксперим. учеб. пособие. – М.: изд. АПН СССР. 1989. - С. 30-34.
151. Петров Е.Н. Политические идеи Руссо и французская революция 1789-1794 гг. [Текст] / *Е.Н. Петров* // Учен. зап. Ленинград. ун-та. - Л., 1940. Серия ист. наук. - Вып. 6. - № 52. - С. 71-100.
152. Плеханов Г.В. Жан-Жак Руссо и его учение о происхождении неравенства между людьми. [Текст] / *Г.В. Плеханов* // Современник. 1912. - Кн. 9. - С. 237-270.

153. Радлов Э.Л. Отношение Вольтера к Руссо. [Текст] / *Э.Л. Радлов* // Вопросы философии и психологии. – М., 1890. - Кн. 2. С. 1-22; год 1, кн. 4. - С. 37-64.
154. Ратников К.В. Педагогические идеи Ж.-Ж. Руссо в критической оценке С.П. Шевырева. [Текст] / *К.В. Ратников* // Альманах современной науки и образования, № 4 (23) 2009, часть 1. - С. 151-153.
155. Розанов М.Н. Ж.-Ж. Руссо и демократический идеал жизни. [Текст] / *М.Н. Розанов* // Русское богатство, 1912. - № 10. - С. 47-55.
156. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми. [Текст] / *Ж.-Ж. Руссо* // Руссо Ж.-Ж. Трактаты. - М., 1969. С. 31-108.
157. Руссо Ж.Ж. Эмиль, или о воспитании. - СПб, 1913. - С. 265-269.
158. Саркитов Н. Биографический очерк. [Текст] / *Н. Саркитов* // Ж.Ж. Руссо. Об общественном договоре. - М., 1998. - С.16-20.
159. Соловьев Э.Ю. Теория «общественного договора» и кантовское моральное обоснование права [Текст] / *Э.Ю. Соловьев* // Философия Канта и современность. - М., 1974. - С. 186-235.
160. Султанов У. Философские, социальные и этические взгляды Абуали Сино. [Текст] / *У. Султанов* // Вопросы философии, 1980. - № 9. - С. 90 - 105.
161. Султонзода С. Таълимоти Ибни Сино дар бораи модда ва атрибутҳои он дар партави фалсафаи давраи Нав. [Матн] / *С. Султонзода* // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ). № 2 (256). - Душанбе, 2019. - С. 48-51.
162. Султонзода С. Таҳаввули моддаи ғайризинда ба моддаи зинда дар таълимоти Ибни Сино. [Матн] / *С. Султонзода* // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - №2, 2020. – С. 129-136.
163. Тағоймурод М. Рушди фалсафаи маориф дар осори маорифпарварони замони Эҳёи Аҷам. [Матн] / *М. Тағоймурод* // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2017. - №3/1. - С. 134-139.

164. Толстой Л.Н. О методах обучения грамоте. [Текст] / *Л.Н. Толстой* // Ясная Поляна, 1862. Февраль. С. 7-27.
165. Толстой Л.Н. О религиозном воспитании (письмо к американцу). [Текст] / *Л.Н. Толстой* // Свободное воспитание. 1908-1909. №12. С. 1-4.
166. Толстой Л.Н. О воспитании. [Текст] / *Л.Н. Толстой* // Свободное воспитание. 1909-1910. №2. С. 1-7.
167. Толстой Л.Н. В чем главная задача учителя (из беседы с народными учителями). [Текст] / *Л.Н. Толстой* // Свободное воспитание. 1909-1910. №3. С. 1-6.
168. Улугзаде С. Памяти Ахмада Дониша. [Текст] / *С. Улугзаде* // Единение. - Душанбе, 1963. - С. 160-174.
169. Французские критики о педагогических взглядах графа Л.Н. Толстого. [Текст] // Вестник воспитания, 1890. №5-6. С. 133-151.
170. Хасанов Х. Революция 1905-1907 в Татарии. - Москва, 1965. - 340 с.
171. Чижов П.Г. Дух гуманизма в философии И. Канта. [Текст] / *П.Г. Чижов* // Общечеловеческое и национальное в философии / Кантовские чтения в КРСУ (22 апреля 2004 г.); II международная научно-практическая конференция КРСУ (27-28 мая 2004 г.). Материалы выступлений / Под общ. ред. И.И. Ивановой. - Бишкек: 2004. - С. 92-95.
172. Чаъфарӣ, Муҳаммад Тақӣ. Шинохт аз дидгоҳи илмӣ ва аз дидгоҳи куръонӣ [Матн] / *Муҳаммад Тақии Чаъфарӣ*. - Техрон. Фарҳанги исломӣ. 1360. - С. 176-189.
173. Шарипов И.Ш. Загадочная трагичность судьбы таджиков и таджикской государственности. [Текст] / *И.Ш. Шарипов* // Известия АН Республики Таджикистан. Серия: Философия и правоведение. - № 1 - 4. - Душанбе, 2005. - С. 172 - 182.
174. Шачина А.Ю. К вопросу о влиянии Ж.Ж. Руссо на творчество И. Канта. [Текст] / *А.Ю. Шачина* // Вестник РУДН. Серия: философия. - М., 2018, 32. - С. 236-247.

175. Шевырев С.П. О цели воспитания. [Текст] / *С.П. Шевырев* // Журнал министерства народного просвещения. - 1852. - Кн. 2. - Отд. II. - С. 133-151.

176. Шляхтенко И.И. Тенденции и перспективы развития современной семьи в республике Таджикистан. [Текст] / *И.И. Шляхтенко* // Известия АН РТ. Серия: философия и правоведение. № 3 - 4, 1996. - С. 307-311.

177. Шоисматуллоев Ш. Становление молодой семьи: (социология). [Текст] / *Ш. Шоисматуллоев* // Изд. АН Республики Таджикистан. Серия: философия и правоведение 1992. №3 (3). - С. 27-34.

178. Шоҳин Ш. Бадоеъ-ус-саноеъ. [Матн] / *Ш. Шоҳин* // Садои шарқ. - 1998, №7. - С. 41-53.

179. Южаков С.Н. Детство и молодость Жан-Жака Руссо. Отрывок из биографии. [Текст] / *С.Н. Южаков* // Мир Божий. 1894. - № 1. - С. 76-104.

Авторефератҳо

180. Герасимов О.И. Гуманистическая концепция воспитания в философско-педагогическом наследии Жан-Жака Руссо. [Текст] / *О.И. Герасимов*. Автореферат диссертации... канд.пед.наук. 13.00.01. - Нижний Новгород, 2007. - 22 с.

181. Зиёев И.Г. Религиозно-философские воззрения Мухаммада Икбала. Автореферат дисс. Доктора фил.наук. 09.00.09. - Душанбе, 2005. 40 с.

182. Златопольская А.А. Ж.Ж. Руссо и революционно - демократическая мысль России XIX века: автореферат дис. кандидата философских наук : 09.00.03 / Ленин. гос. ун-т. - Ленинград, 1990. - 20 с.

183. Мельник Н.Б. Философия природы и человека Ж.Ж. Руссо как основание концепции естественного воспитания. [Текст] / *Н.Б. Мельник*. Автореф. кан. философ. наук. - Екатеринбург, 2002. -17 с.

184. Панова Л.М. Человек и семья: Философский анализ формирования культуры брачно-семейных отношений. [Текст] / *Л.М. Панова*. Автореф. дисс. д.ф.н. - 22 с.

185. Самиев Б.Дж. Социально-исторические идеи таджикских просветителей конца XIX начала XX вв. Дисс. на соискание учёной степени доктора философских наук. [Текст] / *Б.Дж. Самиев*. - Душанбе, 2009. - 253 с.

186. Тағоймурод М. Ғояҳои фалсафаи маориф дар осори мутафаккирони тоҷик дар асрҳои IX-XIII. Автореф.дисс.доктор PhD – фалсафа. - Душанбе, 2020. - 22 с.

187. Хакимова З. Культурно-антропологические концепции семьи в практической философии восточных перипатетиков. [Текст] / *З. Хакимова*. Дисс. канд. филос. наук. - Душанбе. - 164 с.

188. Юдина Т.Б. Течение свободного воспитания в отечественной гуманистической педагогике начала XX века. [Текст] / *Т.Б. Юдина* Автореф. дис. канд. пед. наук. Хабаровск. 1995. - 23 с.

Захираҳои электронӣ аз сомонаи интернетӣ

189. Белопольская И.А. Французское просвещение. Особенности развития, мотивы и образы. [Текст] / [Электронный ресурс] http://window.edu.ru/window_catalog/files/r40236/apr01002.pdf (санаи мурочиат: 01.08.2022).

190. Особенности Просвещения во Франции 18 в. Основные периоды французского просвещения. [Текст] / [Электронный ресурс] <https://lektsii.org/7-4697.html> (санаи мурочиат: 30.07.2022)

191. Общая характеристика французского Просвещения. [Текст] / [Электронный ресурс] <https://infopedia.su/16x76a6.html> (санаи мурочиат: 30.07.2022).

192. Гроций Г. Теория государства и права. [Текст] / [Электронный ресурс] www.bibliotekar.ru/teoria-gosudarstva-i-prava-1/2.htm (санаи мурочиат: 03.08.2022); Гуго Гроций и его трактат «О праве войны и мира». <http://www.kursach.com/biblio/0001002/002.htm> (03.08.2022).

193. Руссо и Кант: проблема цивилизации и человек. [Текст] / [Электронный ресурс] <https://studfile.net/preview/6430798/page:4/> (санаи мурочиат: 03.08.2022).

Адабиёт бо забонҳои хориҷӣ

194. Montesquieu, Charles de Secondat. [Texte] / *Ch.S. Montesquieu*. De l'esprit des lois. Tome 1. Paris, Éditions Gallimard, 1995. - 604 p.

195. Rousseau, Jean-Jacques. Du contrat social. [Texte] / *J.J. Rousseau*. Marc Michel Rey, A Amsterdam, 1762. - 209 p.

196. Rousseau, Jean-Jacques. Discours sur l'origine & les fondements de l'inégalité parmi les hommes. [Texte] / *J.J. Rousseau*. A Amsterdam, chez Marc Michel Rey, MDCCLV (1755). - 299 p.

197. Rousseau, Jean-Jacques. Oeuvres. Tome VII. Emile, ou de l'éducation. [Texte] / *J.J. Rousseau*. Tome I. A Amsterdam, chez Jean Neaulm, M. DCC. LXXII (1772). - 296 p.

198. Rousseau, Jean-Jacques. Emile, ou de l'éducation. [Texte] / *J.J. Rousseau*. Tome IV. A Amsterdam, chez Jean Neaulm, M. DCC. LXIV (1764). - 490 p.

199. Rousseau, Jean-Jacques. Emile ou de l'éducation. [Texte] / *J.J. Rousseau*. Livres I et II, 1762 édité par les Bourlapapey. - 216 p.

200. Rousseau, Jean-Jacques. Les confessions. [Texte] / *J.J. Rousseau*. Texte du manuscrit de Genève, 1782. - 667 p.

201. Rousseau, Jean-Jacques. The social contract: or, Principles of Political Law. [Text] / *J.J. Rousseau*. Translated from the original French. Copyrighted by Peter Eckler, 1893. - 291 p.

202. La Revue occidentale philosopique, sociale et polotique dirigé par Pierre Laffitte. [Texte] / Tome 23, 101, Paris, 1889. - 476 p.

203. Thomas Carlyle. The French Revolution. [Text] / *C. Thomas*. Cambridge, 1930. – 640 p.

204. Чаъфарӣ, М.Т. Шинохт аз дидгоҳи илмӣ ва аз дидгоҳи куръонӣ. – Техрон: Фарҳанги исломӣ, 1360. - 596 с. (ба ҳуруфоти форсӣ).

205. Энциклопедический философский словарь. - М., 1972. - 840 с.

ИНТИШОРИ ДОВТАЛАБ АЗ РӢӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи

тавсиянамудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

- [1-М] Самиев Б.Ҷ., Каримов Қ.О. Консепсияи тарбияи табиӣ Жан-Жак Руссо ва моҳияти фалсафии он. [Матн] / Қ.О. Каримов // Ахбори АИ ҶТ. - Душанбе, 2020. - № 4 (261). - С. 55-59.
- [2-М] Каримов Қ.О. Пайдоиши маорифпарварӣ дар Фаронса ва Осиёи Марказӣ: умумият ва фарқият. [Матн] / Қ.О. Каримов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2020. - №7. - С. 195 - 201.
- [3-М] Каримов Қ.О. Ихтилофи байни зиндагии табиӣ бо зиндагии мутамаддин аз дидгоҳи Жан Жак Руссо. [Матн] / Қ.О. Каримов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Силсила: илмҳои фалсафӣ. - Душанбе, 2021. - №1 (1). - С. 29 - 35.
- [4-М] Каримов Қ.О. Таъсири ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори ислохотхоҳии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдӣ. [Матн] / Қ.О. Каримов // Паёми Донишгоҳи тичорати Тоҷикистон. - Душанбе, 2022. - №4. - С. 343 - 348.
- [5-М] Каримов Қ.О. Тамоилгирии андешаҳои Жан-Жак Руссо доир ба масъалаи инсон ва ҳалли мушкилоти низоми ҷомеадорӣ. - [Матн] / Қ.О. Каримов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои фалсафа, ҳуқуқ ва сиёсатшиносӣ. - Душанбе, 2024. - № 2-3 (13-14). - С. 65-72.

II. Мақола ва фишурдаи интишорот дар маҷмуаи маводи конференсияҳо:

- [1-М] Каримов Қ.О. Моҳияти фалсафии оила аз назарияи тарбияи Аҳмади Дониш [Матн] / *Қ.О. Каримов* // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ: “Масъалаҳои иҷтимоӣ-психологии оилаи муосир ва роҳҳои таъмини устувории он” (Душанбе, 15-май 2023). - Душанбе 2023. Саҳ. 213-221.
- [2-М] Каримов Қ.О. Таъсири ақидаҳои иҷтимоӣ-сиёсии Жан-Жак Руссо ва Аҳмади Дониш дар ташаккули афкори фалсафии ҳамасрон ва мутафаккирони баъдина [Матн] / *Қ.О. Каримов* // Философское осмысление проблем инноваций в современном таджикистанском обществе. Сборник статей межвузовской научнопрактической конференции (Душанбе, 28 ноября 2023г.). – Душанбе: РТСУ, 2023. – С. 49-63.